

De Smalle Marge van het Ambt

Het politiek leiderschap van
minister-president Joop den Uyl

Willem Ouwehand

De Smalle Marge van het Ambt - Het politiek leiderschap van minister-president Joop den Uyl

Willem Ouwehand

De Smalle Marge van het Ambt
Het politiek leiderschap van
minister-president Joop den Uyl

Willem Ouwehand

ISBN: 978-94-6483-798-8

Printing: Ridderprint | www.ridderprint.nl

Cover & lay-out: Ridderprint | www.ridderprint.nl

© Copyright Willem Ouwehand 2024

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, by photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the author

De smalle marge van het ambt

Het politiek leiderschap van minister-president
Joop den Uyl

The narrow margins of Prime-Ministerial leadership in a parliamentary democracy: The case Joop den Uyl

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Universiteit Utrecht
op gezag van de
rector magnificus, prof. dr. H.R.B.M. Kummeling,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen op

vrijdag 12 april 2024 des middags te 12.15 uur

door

Willem Hendrik Ouwehand

geboren op 28 oktober 1959 te Amsterdam

Promotoren:

Prof. dr. P. 't Hart

Prof. dr. P.H.A. Frissen

Prof. dr. F.A.W.J. van Esch

Beoordelingscommissie:

Prof. dr. R.B. Andeweg

Prof. dr. mr. M.A.P. Bovens

Prof. dr. S.L. de Lange

Prof. dr. H. te Velde

Prof. dr. B. Vis

INHOUDSOPGAVE

Tabellen en figuren		8
Afkortingen		9
Hoofdstuk 1	Introductie	11
1.1	Het onderbelichte leiderschap van Nederlandse premiers	13
1.2	Den Uyls politiek leiderschap: interactie tussen persoon en context	14
1.3	Opbouw van de studie	16
Hoofdstuk 2	Politiek leiderschap	19
2.1	Inleiding	21
2.2	Wat is dat eigenlijk, politiek leiderschap?	21
2.3	Onderzoek naar politiek leiderschap: een terreinverkenning	23
2.4	Het Nederlandse minister-presidentschap	31
Hoofdstuk 3	Kijken naar het leiderschap van de minister-president: twee lenzen	37
3.1	Inleiding	39
3.2	Een contextueel perspectief: politieke tijd	39
3.3	Persoon als leider, leider als persoon: leadership trait analysis	47
3.4	Politiek leiderschap tussen context en persoon: naar een conceptueel raamwerk	55
Hoofdstuk 4	Onderzoeksopzet en methoden	61
4.1	Inleiding	63
4.2	Onderzoek naar minister-president Den Uyl en zijn politieke tijd	63
4.3	Een meervoudig onderzoeksontwerp	64
4.4	De puzzel en de puzzelaar: reflecties op positionaliteit	71
Hoofdstuk 5	Hervormingswil en restauratiegolven: Den Uyl en zijn politieke tijd	75
5.1	Inleiding	77
5.2	Van de brede basis naar rood met een witte rand	77
5.3	De ‘doctorandus uit Buitenveldert’	89
5.4	De (on)mogelijkheden van de politieke tijd voor Den Uyl	95
Hoofdstuk 6	Joop den Uyl als politieke persoon: een LTA-analyse	99
6.1	Inleiding	101
6.2	‘Not your average minister’	101
6.3	Den Uyls leiderschapsstijl	107
6.4	Verwachtingen over Den Uyls optreden	109

Hoofdstuk 7	Den Uyl en de dekolonisatiekwestie	113
7.1	Inleiding	115
7.2	Wat vooraf ging	115
7.3	Den Uyl en het pad naar onafhankelijkheid	124
7.4	Analyse en reflectie	133
Hoofdstuk 8	Den Uyl en de abortuskwestie	143
8.1	Inleiding	145
8.2	Van illegale praktijk tot maatschappelijke kwestie	146
8.3	De abortuskwestie in het kabinet-Den Uyl	159
8.4	De beperkte ruimte voor conserverend leiderschap	173
8.5	Reflectie: van regimebehoud naar een nieuw regime	186
Hoofdstuk 9	Slotbeschouwing: nieuw licht op Den Uyls leiderschap?	189
9.1	Inleiding	191
9.2	Den Uyls leiderschap opnieuw geïnterpreteerd	191
9.3	Den Uyl en het (on)gedeeld leiderschap	195
9.4	Agenda voor vervolgonderzoek	201
9.5	Een portret van een politicus als minister-president	202
Bijlagen		209
	Politieke partijen in de Tweede kamer na de verkiezingen van 1972	211
	Samenstelling kabinet-Den Uyl	212
	LTA referentiescores	215
	LTA scores Den Uyl	216
Bronnen en literatuur		217
	Curriculum Vitae	231
	English Summary	233
	Dankwoord	241

TABELLEN EN FIGUREN

Tabel 2.1 Definities van leiderschap

Tabel 3.1 Skowroneks typologie van regimes

Tabel 3.2 Leiderschapspositie als een functie van politieke tijd

Tabel 3.3 Drie vragen en bijbehorende persoonlijkheidskenmerken van de LTA

Tabel 3.4 Aspect cognitie: Hoe gaat de regeringsleider om met politieke beperkingen?

Tabel 3.5 Aspect informatieverwerking: Wat is de houding van de regeringsleider ten opzichte van nieuwe informatie?

Tabel 3.6 Aspect motivatie: Wat zijn de drijfveren voor het handelen van regeringsleider in de politieke context?

Tabel 3.7 LTA: Acht leiderschapsstijlen

Figuur 3.1 Conceptueel raamwerk

Tabel 4.1 Meervoudig onderzoeksontwerp

Tabel 4.2 Indicatoren bij het bronnenonderzoek naar beleidsparadigma's

Tabel 4.3 Fasen tijdens het kwalitatieve onderzoek

Tabel 4.4 Overzicht van de gehanteerde strategieën voor validiteit en betrouwbaarheid

Tabel 5.1 Politieke tijd van het bestuurlijk beleidsparadigma

Tabel 5.2 Politieke tijd van het economisch beleidsparadigma

Tabel 5.3 Politieke tijd van het sociaal maatschappelijk beleidsparadigma

Tabel 5.4 Politieke tijd van het internationaal beleidsparadigma

Tabel 5.5 Overzicht politieke tijd van vier beleidsparadigma's bij aanvang van het kabinet-Den Uyl

Tabel 6.1 Resultaten van de bronnenstudie

Tabel 6.2 Vergelijking LTA-scores en bronnenstudie Den Uyl met West-Europese regeringsleiders

Tabel 6.3 Aspect cognitie: Hoe gaat Den Uyl om met politieke beperkingen?

Tabel 6.4 Aspect informatieverwerking: Houding van Den Uyl ten opzichte van informatie

Tabel 6.5 Aspect motivatie: Drijfveren voor het handelen van Den Uyl in de politieke context

Tabel 6.6 Acht leiderschapsstijlen en leiderschapsstijl Den Uyl

Tabel 6.7 Samenvatting leiderschapsstijl Den Uyl op basis van literatuuronderzoek en LTA

Figuur 7.1 Migratieoverschot Suriname-Nederland 1960-1980

Tabel 7.1 Zetelverdeling na de verkiezingen van 1972

Tabel 7.2 Ontwikkeling aantal abortussen in Nederland 1973 ten opzichte van 1971

AFKORTINGEN

ARP Anti-Revolutionaire Partij
 BP Boerenpartij
 CBS Centraal Bureau voor de Statistiek
 CDA Christen-Democratisch Appèl
 CHU Christelijk-Historische Unie
 CPN Communistische Partij Nederland
 D'66 Democraten '66
 DS'70 Democratisch-Socialisten 1970
 GPV Gereformeerd Politiek Verbond
 HEK Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal
 HTK Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal
 IISG Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
 ISOS Interdepartementale Stuurgroep Onafhankelijkheid Suriname
 KABSNA Kabinet voor Suriname en de Nederlandse Antillen
 KDC Katholiek Documentatie Centrum
 KVP Katholieke Volkspartij
 LTA Leadership trait analysis
 MICOS Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid Suriname
 MR Ministerraad
 NA Nationaal Archief
 NPK Nationale Partij Combinatie (Suriname)
 NVSH Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming
 PPR Politieke Partij Radikalen
 PSP Pacifistisch-Socialistische Partij
 PvdA Partij van de Arbeid
 RKPN Rooms-Katholieke Partij Nederland
 SCP Sociaal Cultureel Planbureau
 SGP Staatkundig-Gereformeerde Partij
 Stimezo Stichting Medisch Verantwoorde Zwangerschapsonderbreking
 VHP Verenigde Hindostaanse Partij (Suriname)
 VVD Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

1

Hoofdstuk 1

Introductie

'Hij wist toen al dat hij een topcarrière in de politiek wilde. Wij spraken daar ook wel over, een beetje ironisch: welk departement heb jij nou gereserveerd in het eerste naoorlogse kabinet?'

En dan hij: Nou ik heb geen haast, laten ze eerst maar aanmodderen, mijn tijd komt. Niet dat hij echt dacht dat het zo zou lopen, maar hij sloot het niet uit, en hij had de ambitie.'

(Interview met Milo Anstadt ¹, Jansen van Galen & Vuijsje, 1985, p.24)

1.1 HET ONDERBELICHTE LEIDERSCHAP VAN NEDERLANDSE PREMIERS

En zijn tijd is inderdaad gekomen, Joop den Uyl werd in 1973 minister-president van het volgens sommigen meest linkse kabinet dat Nederland ooit heeft gekend. Hoewel het kabinet-Den Uyl inmiddels ruim vijftig jaar geleden aantrad, blijft het optreden van minister-president Joop den Uyl met enige regelmaat een referentiepunt voor politici, journalisten en commentatoren. Of het nu gaat over de noodzaak van een politieke visie, de vraag naar de maakbaarheid van de samenleving, de gevolgen van het marktdenken of de verharde omgangsvormen in de politiek. Een recente uitspraak van prominent VVD-lid en voormalig minister van Buitenlandse Zaken Uri Rosenthal vormt van het laatste een sprekend voorbeeld ²: ‘Toen was het zo dat Hans Wiegel en Joop den Uyl elkaar bikkelhard bevochten, maar tegelijkertijd prima persoonlijke relaties hadden.’ (Op1 van 10 juli 2023).

Den Uyl fungeert in al die hedendaagse verwijzingen naar believen als een verwerpelijk of juist te omarmen voorbeeld. Het samenspel van het premierschap, zijn politieke persoonlijkheid en de politieke jaren zeventig blijven tot de verbeelding spreken. Het is daarom opmerkelijk dat de wetenschappelijke studie van het leiderschap van Den Uyl als minister-president - en overigens ook van andere Nederlandse premiers - tot begin deze eeuw een nogal bescheiden traditie kent.

Dit staat in enigszins schrill contrast tot de academische interesse die bestaat naar een groot deel van zijn ³buitenlandse collega's. De bestudering van het politiek leiderschap van de Nederlandse minister-president, enkele uitzonderingen daargelaten (Te Velde, 2002; Ten Hooven & 't Hart, 2004) vinden we namelijk vooral in biografische werken en politiek-historische studies over het functioneren van een kabinet. In het geval van Den Uyl begint deze lacune overigens steeds meer opgevuld te raken (zie Ramakers et al., 1998; Reichwein, 1998; Te Velde, 2002; Van den broek, 2002; Bleich, 2008; Kalma, 2012; Van Baalen & Bos, 2022).

Voor deze relatief bescheiden en relatief laat opgebloeide belangstelling voor het politiek leiderschap van de minister-president is een aantal verklaringen te geven. Allereerst is de wettelijke positie van de Nederlandse minister-president zwak in vergelijking met andere West-Europese regeringsleiders, zoals de Engelse prime minister of de Duitse bondskanselier (Helms, 2005). In de Nederlandse traditie ligt de nadruk eerder op ‘minister’ en niet op

-
- 1 Milo Anstadt kende Den Uyl vanuit de oorlogsjaren en zij werkten daarna samen op de redactie van Vrij Nederland.
 - 2 Op de ochtend van maandag 10 juli 2023 deelt minister-president Rutte de Tweede Kamer zijn voornemen mee de politiek te verlaten bij het aantreden van een nieuw kabinet. Het kabinet-Rutte bestaande uit VVD, D66, CDA en ChristenUnie, werd op vrijdag 7 juli 2023 demissionair nadat het niet tot overeenstemming kon komen over een pakket maatregelen voor het asielvraagstuk. Rosenthal was bij Op1 om daarover te spreken.
 - 3 In dit onderzoek gebruik ik 'hij', aangezien Nederland tot op heden louter mannen als minister-president kent. Dat ik dit een betreurenswaardig gegeven vind, valt buiten het bestek van deze studie.

‘president’, zoals tijdens een Kamerdebat in 1980 over de grondwetsherziening nog eens werd benadrukt (Te Velde, 2010). Het minister-presidentschap is lange tijd beschouwd als een vooral bestuurlijk ambt, een soort technisch voorzitterschap van de ministerraad, waardoor er nauwelijks aandacht was voor de minister-president als politiek leider. In de Nederlandse consensusdemocratie met haar coalities en streven naar ‘breed draagvlak’ bestaat weinig ruimte voor al te geprononceerd leiderschap van een minister-president. De institutionele mogelijkheden van de Nederlandse premier zijn bepaald bescheiden. Want de Rijksvoorlichtingsdienst daargelaten is Algemene Zaken een klein departement. De minister-president beschikt slechts over een handvol raadadviseurs om zijn politieke agenda ‘door te duwen’ richting vakministers en -departementen.

Als we nader kijken naar de daadwerkelijke inhoud van het ambt wekt het volharden in deze traditie enige bevreemding. De minister-president is ondertussen allang uitgegroeid tot de (mede)architect en agenda-bepaler van het kabinet, drijvende kracht achter het tempo en de richting van de besluitvorming en het met afstand belangrijkste ‘gezicht’ van het kabinet. Hij is ook de (de facto) leider van zijn partij, de centrale figuur in het Europebeleid en de nationale crisismanager (Van Dorp en Rhodes, 2022).

Het politiek leiderschap van de Nederlandse minister-president heeft in de naoorlogse periode meer gewicht gekregen en verdient om die reden meer systematische wetenschappelijke aandacht, niet alleen van historici maar ook van sociale wetenschappers. Met dit onderzoek naar Joop den Uyl als minister-president wil ik daaraan een bijdrage leveren. De invalshoek die ik zal hanteren bij het onderzoek, kenmerkt zich door een focus op de interactie tussen de politicus en regeringsleider Den Uyl en de maatschappelijke en politieke context waarin hij optrad.

1.2 DEN UYLS POLITIEK LEIDERSCHAP: INTERACTIE TUSSEN PERSOON EN CONTEXT

Tijdens mijn zoektocht in de leiderschapsliteratuur viel mij op dat een groep onderzoekers zich vooral richt op de invloed van de *politieke omgeving* op de keuzeruimte en het gedrag van leiders. Terwijl een andere groep zich juist richt op de invloed van de *persoonlijkheidskenmerken* van leiders op hun gedrag in hun rol en daarmee laten zien dat ‘who governs matters’ (Hermann, 2014). Een veel kleinere, maar in de afgelopen twee decennia steeds zichtbaarder groep onderzoekt juist de *interactie* tussen de *context* - die wordt gevormd door de sociale relaties, institutionele mogelijkheden en politieke, economische en historische omstandigheden - en de *persoon* van de leider, met een bepaalde stijl, vaardigheden en persoonlijkheidskenmerken (Elgie, 1995; Bennister, 2012; Strangio, 2013; 't Hart, 2014; Rhodes en 't Hart, 2014). Ik volg in dit onderzoek deze derde focus en maak deze ook zichtbaar in de formulering van de vraagstelling en het onderzoeksontwerp.

Op basis van bovengenoemd uitgangspunt en het doel van deze studie formuleer ik de volgende centrale vraag voor dit onderzoek:

Hoe bepaalt de interactie tussen context en persoon de invulling en impact van het politiek leiderschap van minister-president Den Uyl?

Na een theoretische terreinverkenning naar politiek leiderschap in hoofdstuk 2, zal ik in het volgende hoofdstuk twee analysekaders introduceren die de centrale ‘lenzen’ vormen waardoor ik naar Den Uyls minister-presidentschap zal kijken. De eerste lens, die van de *politieke tijd*, biedt een contextueel perspectief op basis van de inzichten van de Amerikaanse politicoloog Stephan Skowronek over de betekenis van politieke tijd voor het leiderschap van Amerikaanse presidenten, nadien uitgewerkt voor het leiderschap van premiers in parlementaire democratieën (Skowronek, 1997; Laing, 2013; 't Hart, 2014). Ik maak gebruik van dit gedachtengoed om de mogelijkheden en beperkingen te analyseren die Den Uyl ondervond van de politieke, economische en institutionele context ten tijde van zijn minister-presidentschap.

De tweede lens, die van de *leadership trait analysis* (hierna LTA), ontwikkeld door Margaret G. Hermann (2008) richt zich op het doorgronden van de persoonlijkheidskenmerken van Den Uyl. De LTA brengt de politieke persoonlijkheid van Den Uyl op een systematische wijze in kaart en biedt daarmee een navolgbaar interpretatiemodel van hoe de persoonlijkheid van Den Uyl zijn politieke handelen stuurt. Met behulp van de LTA zal ik beschrijven hoe de persoonlijkheid en leiderschapsstijl van Joop den Uyl de effectiviteit van zijn optreden als minister-president beïnvloedt. In het tweede deel van deze studie combineer ik beide perspectieven in de analyse van twee casestudies van belangrijke kwesties waar het kabinet-Den Uyl mee werd geconfronteerd en waarbij Den Uyl zich als premier, (PvdA-)politicus en persoon voor ingewikkelde leiderschapsuitdagingen zag gesteld.

Het combineren van een contextuele lens (politieke tijd) op macroniveau en een psychologische lens (LTA) op microniveau is methodologisch gezien oogpunt uitdagend. Ik zoek desondanks de creatieve spanning en complementariteit tussen deze perspectieven en analyse-niveaus op, omdat dit nieuwe inzichten kan opleveren over het functioneren van een belangrijke naoorlogse regeringsleider. Ik realiseer mij overigens terdege dat ik ondanks deze geïntegreerde aanpak nog steeds andere mogelijk relevante perspectieven en analysekaders niet in mijn onderzoek betrek. Denk aan meer politiek-culturele en politiek-historische analyses van politieke stijlen (Te Velde, 2002; Pels & Te Velde, 2000) of aan analyses op het mesoniveau van het kabinet, onderraden of informele groepen rond regeringsleiders (Janis, 1982; 't Hart, Stern & Sundelius, 1997; Weller, Grube, & Rhodes, 2021; Van Dorp & Rhodes, 2022). Ik heb echter niet willen streven naar een alles omvattend kader. Dat is trouwens ook niet voorhanden in de literatuur. En het is zelfs de vraag of zo'n kader wel werkbaar zou kunnen zijn. Ik zoek mijn kracht in het contrast tussen beide lenzen en door ze vervolgens op elkaar te betrekken inzicht te krijgen in het leiderschap van Joop den Uyl. Ik realiseer me

terdege dat ik met deze aanpak de lezers vraag mee te reizen op een ongebruikelijke route en van hen daarmee - meer dan gangbaar - om 'suspending of judgement' vraag.

1.3 OPBOUW VAN DE STUDIE

De studie bestaat naast dit inleidende hoofdstuk uit nog acht hoofdstukken. In hoofdstuk 2 *Politiek leiderschap* doe ik verslag van mijn literatuurverkenning naar de staat van de studie van politiek leiderschap. Daar komen vragen aan de orde als: Wat is politiek leiderschap; welke onderzoeksperspectieven zijn er; wat zijn de belangrijkste kenmerken van het ambt van minister-president? In hoofdstuk 3 *Kijken naar het leiderschap van de minister-president* bespreek ik de twee eerder genoemde 'lenzen' van de politieke tijd en de LTA.

Vervolgens presenteer ik in hoofdstuk 4 *Onderzoeksopzet en methoden* de route die ik heb uitgestippeld voor het empirische deel van de studie. Het onderzoek bestaat uit drie delen: op macroniveau naar de politieke tijd, op microniveau naar de LTA en in het derde deel naar twee belangrijke kwesties waar Den Uyl voor stond. Waarbij ieder deel een eigen onderzoeksaanpak kent.

De resultaten van deze deelonderzoeken beschrijf ik vervolgens in afzonderlijke hoofdstukken. In hoofdstuk 5 *Hervormingswil en restauratiegolven* analyseer ik de politieke tijd waarin het kabinet-Den Uyl aantrad. Ik geef een antwoord op de vraag welke mogelijkheden en beperkingen Den Uyl ondervond voor bepaalde vormen van leiderschap en ik zet uiteen hoe de politieke tijd een belangrijke rol speelde in het maar deels realiseren van de ambitieuze hervormingsagenda van het kabinet.

In hoofdstuk 6 *Joop den Uyl als politieke persoon* presenteer ik de resultaten van de LTA van Den Uyl. Uit het onderzoek met de LTA naar zijn persoonlijkheidskenmerken en leiderschapsstijl komt een duidelijk profiel van Den Uyl naar voren. Daarbij vallen zijn bovenmatig zelfvertrouwen en taakgerichtheid op. Maar het meest opvallende persoonlijkheidskenmerk blijkt zijn grote overtuiging in zijn mogelijkheden politieke gebeurtenissen te kunnen bepalen.

In hoofdstuk 7 en 8 staan twee casestudies centraal. Beide kwesties hielden de gemoederen hevig bezig en staan ook nu nog met enige regelmaat in de publieke en politieke belangstelling. In hoofdstuk 7 *Den Uyl en de dekolonisatiekwestie* onderzoek ik met behulp van de twee lenzen het proces naar de onafhankelijkheid van Suriname en het niet realiseren van onafhankelijkheid op de Nederlandse Antillen. Ik laat zien hoe het leiderschap van Den Uyl tot stand komt en hoe het vervolgens in beide landen tot een andere uitkomst leidt. In hoofdstuk 8 *Den Uyl en de abortuskwestie* bestudeer ik een heel andere – en zoals zal blijken ook voor Den Uyl persoonlijk – complexe politieke kwestie. Daarbij zal ik niet alleen ingaan op het leiderschap van Den Uyl maar betrek ik tevens het leiderschap van minister van Justitie Dries van Agt in de analyse. Daarnaast blijkt in de abortuskwestie Den Uyl een

andere rol te hebben gespeeld dan tot nu toe bekend was. Waardoor ook de rol van minister Vorrink van Volksgezondheid in een ander licht komt te staan.

In hoofdstuk 9 *Slotbeschouwing* kijk ik terug op het gebruik van de twee toegepaste lenzen en reflecteer ik op de centrale vraag van deze studie in samenhang met beide casestudies. Ook bespreek ik de tekortkomingen van mijn onderzoeksopzet en betrek daarbij een nieuw onderzoeksperspectief, gevolgd door een voorstel voor verder onderzoek. Ik sluit dit hoofdstuk en deze studie af met een samenvattende duiding van de politieke persoon Den Uyl als minister-president en partijleider. Waarbij ik op basis van de kennis die ik heb opgedaan, Den Uyl als minister-president nog eens in een andere kleurschakering zal portretteren.

2

Hoofdstuk 2

Politiek leiderschap

Further progress in the analysis of prime-ministerial leadership can be made if we find cogent ways to study the interplay between political circumstances, institutional possibilities, individual characteristics and social relations at the apex of executive government.

(Strangio, 't Hart & Walter, 2013, p. 6)

2.1 INLEIDING

Met bovenstaand citaat als gezichtspunt behandel ik in dit theoretische hoofdstuk diverse aspecten van politiek leiderschap en het ambt van minister-president. Allereerst komen het begrip leiderschap en een werkdefinitie voor leiderschap aan de orde. Vervolgens inventariseer en verken ik het onderzoek naar politiek leiderschap en licht ik een aantal keuzes toe voor de verdere uitwerking van dit theoretische hoofdstuk. Hierna ga ik in op een aantal kenmerken van het ambt van minister-president die van belang zijn voor het onderzoek naar het leiderschap.

2.2 WAT IS DAT EIGENLIJK, POLITIEK LEIDERSCHAP?

Een prominent maar ook enigszins problematisch begrip in deze studie is de term leiderschap. Wat bedoelen we eigenlijk met deze, zowel in de wetenschappelijke als populaire literatuur veel gebezigde term? Er zijn, zo blijkt, honderden definities van leiderschap, maar er is geen enkele waar iedereen achter kan staan (Elgie, 1975, Rost, 1993, Bass, 2008). In die zin is er een gelijkenis met andere zogenaamde 'essentially contested concepts' in de studie van de politiek, zoals macht, invloed en autoriteit. Tegelijkertijd ligt zowel in de formulering van de centrale vraag van deze studie als in de beantwoording ervan een Gestalt van het begrip leiderschap besloten. Daarom is het van belang aan te geven wat ik in deze studie onder leiderschap versta (Bass, 2008).

Deze paragraaf heeft overigens niet de pretentie de ultieme keuze te maken uit de beschikbare definities noch aan de lange rij van definities een nieuwe toe te voegen. Allereerst passeren een aantal definities die op verschillende wijze beschrijven wat leiderschap behelst voor een regeringsleider. Hierna formuleer ik op basis van het verkregen inzicht een werkdefinitie van leiderschap die ik in het vervolg van deze studie zal hanteren. Elgie deed onderzoek naar regeringsleiders uit diverse landen, zijn overzicht van definities blijkt uitermate bruikbaar (Elgie, 1995, p. 3). Ik heb dit overzicht bewerkt en kom vervolgens tot negen definities (zie tabel 2.1).

Leadership is to persuade others, who have independent powers, that what they wish to achieve is compatible with his own purposes (Neustadt, 1960).

Leadership is the ability to decide what is to be done, and then get others to want to do it (Larson, 1968, op basis van Eisenhower).

Leadership over human beings is exercised when persons with certain motives and purposes mobilize in competition or conflict with others, institutional, political, psychological, and other resources as to arouse, engage, and satisfy the motives of followers (Burns, 1978).

Leadership is the process by which one individual consistently exerts more impact than others on the nature and direction of group activity (Kellerman, 1984).

Leadership is the power exercised by one or few individuals to direct members of the nation towards actions (Blondel, 1987).

Leadership is an influence relationship among leaders and followers who intent real changes that reflect their mutual purposes (Rost, 1991).

Leaders are persons who exercise control over the behavior of others so as to move them in a desired direction (Edinger, 1993).

Leadership is the process by which governments try to exercise control over public policy decisions (Elgie, 1995).

The chief focus of leadership is to induce groups to consider their underlying values and purposes in light of changes in the group's context, and to make strategic choices about whether to conserve, defend and adjust or repudiate and transform key features of the group's rationale, make up and ways of working ('t Hart, 2014).

Tabel 2.1 Definities van leiderschap

Deze definities vormen de inspiratie voor de volgende werkdefinitie van het politiek leiderschap van de Nederlandse minister-president die ik in deze studie zal hanteren:

Leiderschap is het proces waarbij een minister-president tracht anderen ertoe te bewegen samen diens politieke ambities te realiseren en tegelijkertijd de regering als zodanig en de politieke coalitie waarop zij berust stabiel en werkbaar te houden.

De wettelijke positie die het ambt in Nederland krijgt toebedeeld, biedt de minister-president beperkt institutionele macht, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Amerikaanse of Franse president, de Duitse Bondskanselier of de Engelse premier (vgl. Weller, Grube & Rhodes, 2021). Daarnaast kent Nederland een coalitieregering, waardoor los van de wettelijke positie ook de feitelijke positie van de minister-president eerder als primus inter pares dan als

politieke 'baas' valt te typeren. Vandaar dat ik kies voor de gedragsomschrijving 'anderen te bewegen bepaalde denkbeelden te aanvaarden'. De minister-president is onderdeel van een coalitie en de ministers hebben een grote eigen departementale autonomie. Het ontbreekt de minister-president in elk geval aan de wettelijke bevoegdheid aanwijzingen te geven aan individuele ministers (Van den Berg, 1990). De *anderen* zover krijgen 'jouw agenda' te helpen realiseren staat daarom voorop. Het realiseren van stabiliteit binnen de coalitie vormt daarbij in de Nederlandse verhoudingen een belangrijke voorwaarde. In de werkdefinitie is het woord 'tracht' toegevoegd. Daar heb ik bewust voor gekozen, omdat het ruimte laat voor succesvolle en mislukte gevallen van leiderschap en daarmee - in beleidsmatige of politieke zin - mislukte interventies van premiers niet zomaar gelijkstelt aan het niet uitoefenen van leiderschap (Schoeller, 2017; Helms, Van Esch & Crawford, 2019).

2.3 ONDERZOEK NAAR POLITIEK LEIDERSCHAP: EEN TERREINVERKENNING

Er bestaat een brede interesse in het politiek leiderschap van regeringsleiders, onder andere merkbaar aan een keur aan wetenschappelijke literatuur (Burns, 1979; Greenstein, 1987; Elgie, 1995; Hargrove, 1998; Kaarbo & Hermann, 1998; Hennessy, 2000; Theakston, 2002; Hargrove & Owens, 2003; Heffernan, 2003; Helms, 2005; Johansson, 2009; Kane, Patapan & 't Hart, 2009; Bennister, 2012; Brown, 2015; Strangio, 't Hart & Walter, 2013, 2016, 2018; Rhodes & 't Hart, 2014; Bennister, Worthy & 't Hart, 2017; Laing, 2020). De nadruk ligt daarbij sinds de Tweede Wereldoorlog met name op de Amerikaanse president, al neemt het laatste decennium de academische aandacht voor de regeringsleiders van andere democratieën toe (Strangio, 2013) en daarnaast ook van autocratieën (Brown, 2015).

Het onderzoek naar het politiek leiderschap van de Nederlandse minister-president is daarentegen nog relatief bescheiden van omvang en bereik (Joustra & Venetië, 1998; Te Velde, 1998; De Rooy & Te Velde, 2010; Te Velde, 2010; Daalder & Gaemers, 2014; Peters, 2015; Koning, 2020). Hoewel de positie van de Nederlandse minister-president een aantal sui generis aspecten kent, vormt de wetenschappelijke literatuur over regeringsleiders in andere democratieën een belangrijke bron waaruit we kunnen putten. Ik geef daarom als eerste in grote lijnen de stand van zaken in het onderzoek naar het politiek leiderschap van democratische regeringsleiders weer. Ik bespreek daartoe vier onderzoeksperspectieven die onderzoekers hanteren bij de studie naar politiek leiderschap.

Onderzoeklijnen

Theorievorming over politiek leiderschap en de ontwikkeling van onderzoeksmethoden hebben zich grotendeels langs vier lijnen afgespeeld: persoon en leiderschap, relationeel perspectief, institutioneel perspectief, contextueel perspectief ('t Hart & Uhr, 2008). Aan de hand van deze indeling geef ik een overzicht van de relevante wetenschappelijke disciplines,

de belangrijkste inzichten en de stand van zaken van het onderzoek naar de Nederlandse minister-president.

Persoon en leiderschap

Centraal in het eerste perspectief staan de kenmerken van de regeringsleider en onderdelen van haar of zijn levensgeschiedenis. De vraag is hierbij, welke kenmerken van de persoon van belang zijn bij het verklaren van het politiek leiderschap (Post, 2003; Winter, 2003; 't Hart & Uhr, 2008; Hermann, 2014; Post, 2014). Er zijn twee invalshoeken in dit perspectief te onderscheiden. Er is een kwalitatief-interpretatieve invalshoek, waarbij onderzoekers aan de hand van dagboeken, brieven, de familie en professionele activiteiten, patronen onderkennen die als verklaring kunnen dienen voor de motieven en daarmee het gedrag van de regeringsleider ('t Hart & Uhr, 2008). Hoewel er succesvolle psychoanalytische en andere psychologische casestudies van politieke leiders zijn verschenen (George & George, 1964; Walter, 1980; Post, 2005 en 2008; Preston, 2001), kleven er ook nadelen aan deze aanpak. Allereerst is er een kwestie rond de reproduceerbaarheid van het onderzoek: het gebruik van hetzelfde bronmateriaal door andere onderzoekers levert soms afwijkende resultaten op (Dyson, 2009). Daarnaast is het door de verschillen in de onderzoeks aanpak moeilijk verschillende regeringsleiders met elkaar te vergelijken (Strangio, 2013; Walter, 2014, p. 322-323).

Aan de andere kant is er een *deductieve* invalshoek waarbij de onderzoekers gebruik maken van bepaalde vooraf geformuleerde theoretisch gepostuleerde persoonlijkheidskenmerken en gedragsstijlen. Fred Greenstein die naoorlogse Amerikaanse presidenten met elkaar vergeleek aan de hand van een zestal competenties, is daarvan een voorbeeld (Greenstein, 1987, 2009). Zijn onderzoek is te typeren als deductief-kwalitatief onderzoek. Daarnaast zijn er diverse psychometrische instrumenten ontwikkeld die eigenschappen van regeringsleiders op kwantitatieve wijze in kaart brengen (Hermann, 1980, 1998, 2008 en 2014; Dyson, 2009; Preston, 2002, Schafer, 2014, Winter, 1992). Aangezien leiders zich over het algemeen niet willen onderwerpen aan assessments en persoonlijkheidstesten zijn deze instrumenten geschikt gemaakt om 'leiders-op-afstand' te analyseren. Daarbij gebruiken de onderzoekers verbale uitingen van leiders in de vorm van interviews, toespraken, televisieoptredens en het beantwoorden van vragen in parlementaire debatten. In deze uitingen van regeringsleiders zoeken zij naar sleutelwoorden waarvan is aangetoond dat zij stabiel gelinkt zijn aan achterliggende persoonlijkheidskenmerken (Hermann, 1980, 1998, 2008 en 2014; Dyson, 2009; Preston, 2002, Schafer, 2014, Winter, 1992).

In het onderzoek naar de Nederlandse minister-president bekeken vanuit het perspectief van de *persoon en leiderschap* heb ik voornamelijk kwalitatieve studies aangetroffen: overzichtsstudies van meerdere ministers-presidenten en studies naar individuele ministers-presidenten. Midden jaren 80 van de vorige eeuw verscheen een eerste overzichtsstudie van opeenvolgende ministers-presidenten (Puchinger, 1984), later gevolgd door een studie waarin

met name de loopbaan van de ministers-presidenten centraal staat (Van der Horst, 2007) en een bundel interviews waarin persoonlijke ervaringen van oud-ministers-presidenten met leiderschap staan beschreven (Gualthérie van Wezel, 2011). De meeste studies naar afzonderlijke minister-presidenten vallen in het genre van de politieke biografie. Inmiddels zijn van de meeste minister-presidenten biografieën verschenen (Giebels, 1996; Brouwer, 2001; Van der Steen, 2004; Bleich, 2008; Merriënboer, 2008; Scholten, 2012; Daalder, 2014; Langeveld, 2014; Meijer, 2014; Verkuil, 2019; Krop, 2019; Lubbers & Brinkel, 2020; Wielenga, 2022). De nadruk in deze biografieën ligt op de beschrijving van de levensloop en soms ook op de ontwikkeling van de politieke persoon, waarvan de beschrijving van de periode als minister-president deel uitmaakt. Deze biografieën bevatten vaak een schat aan informatie, afkomstig uit meerdere bronnen; van theoretische onderbouwingen van de analyses en interpretaties is vrijwel nergens sprake. Nederlandse politiek historici houden zich kennelijk verre van het begrippenapparaat en de methoden van politicologen en psychologen.

Relationeel perspectief

In het tweede perspectief staan de verhoudingen tussen de regeringsleider en 'anderen' centraal. Ondanks haar of zijn bijzondere positie is de regeringsleider afhankelijk van deze 'anderen': kiezers, leden van de eigen politieke partij, collega's in de regering en sleutelfiguren in het publieke domein (Strangio, 2013). De academische invalshoeken bij dit perspectief zijn afkomstig uit de sociologie en de sociale psychologie. Klassieke bijdragen zijn in dit verband de gezagstypologie van Max Weber (1999), het onderscheid tussen transactionele en transformationele vormen van leider-volgerrelaties dat James MacGregor Burns (1979) heeft geïntroduceerd, en de studie van Irving Janis (1982) naar de rol van leiders in het teweegbrengen van blikvernauwend 'groepsdenken' binnen regeringen.

Relationeel onderzoek naar leiderschap vindt plaats vanuit het standpunt hoe de 'anderen' de band met de regeringsleider ervaren en beoordelen, om vervolgens te bepalen wat dit betekent voor het gezag dat de regeringsleider wordt gegund. Inclusief hoe dit gezag zich door de tijd heen ontwikkelt, zowel in relatie tot het electoraat en de partijachterban (Bennister et al, 2017) als binnen de 'inner circles' van bijvoorbeeld de fractietop, het kabinet en de eerste ring van adviseurs (vgl. Preston, 2001; Preston & 't Hart, 1999). Ook het verliezen van gezag is daarbij onderwerp van studie, met name de beperkte houdbaarheid van de band tussen premier en politieke achterban is een thema dat regelmatig terugkeert (Weller, 2014). Zo werden zowel Margaret Thatcher als Tony Blair door hun eigen partijgenoten van het ene op het andere moment aan de kant gezet als partijleider en dus als prime minister (Hennessy, 2000; Blick & Jones, 2010).

De nadruk in dit type onderzoek lag lange tijd op hoe en in welke mate de regeringsleider erin slaagde een band te verkrijgen met de 'anderen', vandaar de ook wel gehanteerde aanduidingen 'leider' en 'volgers'. In de praktijk bleek echter het idee van leider en volgers (actief versus passief) niet houdbaar. Zowel de regeringsleider als de 'anderen' hebben

een actieve rol in het proces van leiderschap ('t Hart, 2014). Het uitgangspunt bij het perspectief is meer recent dan ook verschoven naar de manier waarop politiek leiderschap tot stand komt in samenwerkingen tussen leiders, met adviseurs en in een vorm van collusie met achterbannen. Dit geldt met name in parlementaire democratieën en het sterkst in consensusdemocratieën zoals Nederland. In deze systemen is de taak van de daar vigerende coalitieregeringen om te komen tot *gezamenlijke* besluitvorming. De regeringsleider moet daarbij rekening houden met individuele ministers, maar ook met rivaliteiten van ministers onderling en ook met de (coalitie)fracties in het parlement (Baylis, 1989; Blondel & Müller-Rommel, 1993; Hargrove, 2009). Naast deze formele verbanden zijn er informele verbanden waarin een regeringsleider met anderen opereert (Janis, 1982; 't Hart, 1994; 't Hart et al., 1991, 1997). Dat kunnen tijdelijke groepen zijn gerelateerd aan een bepaald beleidsthema of aan een crisissituatie. Het kan een groep vertrouwelingen zijn rond de regeringsleider of het betreft een specifieke band tussen de regeringsleider en een individuele minister, een topambtenaar of politiek assistent (Dyson, 2009). Zo stond de Engelse premier Tony Blair bekend om zijn relatief beperkte interesse in de ministerraad en zijn intensieve gebruik van een 'inner circle' waarmee hij belangrijke zaken besprak en beslissingen voorkookte (Hennessy, 2000; Blick & Jones, 2010). Het formele kabinetsoverleg duurde daardoor volgens een van de ministers soms zo kort dat hij niet eens tijd had z'n koffie op te drinken (Dyson, 2009, p. 38).

In het Nederlands onderzoek naar de minister-president vanuit het relationele perspectief zijn het vooral parlementair-historische studies die de band tussen politieke hoofdrolspelers beschrijven en daarmee ook - expliciet of impliciet - de relatie tussen de minister-president en de 'anderen' duiden. Voor een belangrijk deel zijn deze studies afkomstig van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Er is ruime aandacht voor de band tussen de verschillende politieke hoofdrolspelers (Van Baalen, 2001; Brouwer, 2004; Brouwer, 2007; Van der Heiden, 2010; Merriënboer, 2013; Van Baalen & Bos, 2022). Dat geldt ook voor een tweetal studies naar naoorlogse kabinetsformaties (Maas, 1982; Van Baalen, 2016). De nadruk in deze studies ligt op de politieke gebeurtenissen en deze studies bieden daarmee inzicht hoe het politieke spel verloopt en wat daarvan de uitkomsten zijn. De minister-president is daarbij een van de hoofdrolspelers van wie het optreden uitgebreid aan de orde komt. Een meer theoretische duiding van zijn leiderschap blijft achterwege, dat is ook niet de opzet van dit type wetenschappelijk onderzoek. Te Velde (2010) richt zich in zijn studie naar stijlen van leiderschap op de minister-president en onderzoekt daarin onder andere op welke wijze ministers-presidenten van Thorbecke tot Den Uyl hun publiek bespeelden. Er is daarnaast een bescheiden hoeveelheid casestudies die kabinetsbesluitvorming onderzoeken met behulp van groepsdynamisch perspectief, onder meer over het veiligheidsbeleid in de aanloop naar de Duitse inval ('t Hart, 1990), het Nieuw-Guineaconflikt met Indonesië (Verbeek, 1997) en een reeks beleidsfiasco's vanaf de jaren negentig (Borderwijk & De Vries, 2009).

Institutioneel perspectief

In dit perspectief staan de formele en informele regels centraal die enerzijds voorzien in de behoefte aan politieke leiderschap en anderzijds de *checks and balances* organiseren rond degenen die deze leiderschapsrollen – in deze studie het instituut minister-president - vervullen (Uhr, 2008). Door het hanteren van bepaalde normen zijn instituties van invloed op het individuele gedrag van de leden en dus ook op de regeringsleider (Peters, 2012). De primaire functie van instituties rond regeringsleiders is het toekennen, legitimeren, reguleren, beperken en beëindigen van hun macht. De instituties waar een West-Europese regeringsleider zich toe dient te verhouden, zijn allereerst de eigen politieke partij, het kabinet en het parlement, en daarnaast de (grond)wet en de rechterlijke macht (Helms, 2014).

Het institutionele perspectief op politiek leiderschap is met name tot ontwikkeling gebracht in de bestuurskunde en de politieke wetenschappen. Er zijn verschillende richtingen te onderscheiden, waarvan er twee hier relevant zijn (Steunenberg, 2000; Helms, 2014). De eerste richting wordt aangeduid als de 'rationele keuze'. Het idee achter deze richting is dat er een logisch verband bestaat tussen institutionele spelregels (zoals kiesstelsels) en bepaalde vormen van politiek leiderschap. De institutie is leidend, het leiderschap wordt erdoor begrensd. De Oostenrijkse politicoloog Ludger Helms onderzocht vanuit deze richting het ambt van de Engelse prime minister, de Duitse bondskanselier en de president van de Verenigde Staten. De verschillen tussen de ambtsuitoefening van regeringsleiders in deze drie landen zijn voor een deel terug te brengen tot persoonlijke kenmerken van de regeringsleiders, maar berusten volgens Helms voornamelijk op verschillen in politiek systeem (Helms, 2014, p 259-261).

De tweede richting betreft het zogenaamde 'historisch institutionalisme'. Hierbij wordt met name onderzocht hoe instituties tot stand zijn gekomen. Het onderzoek richt zich op de historische ontwikkeling van het instituut en de daarbij voorkomende patronen en routines. Blick en Jones combineerden historisch onderzoek en politieke wetenschappen om de ontwikkeling van het ambt van de Engelse prime minister te beschrijven. In tegenstelling tot vergelijkbaar onderzoek, zien zij niet zozeer een lineaire ontwikkeling van het ambt, maar terugkerende patronen van institutionele elementen die worden toegevoegd aan of weggehaald van het ambt (Blick en Jones, 2010; Strangio et al., 2016, 2018).

Het Nederlandse premiersonderzoek dat van institutionele perspectieven gebruik maakt, past vooral binnen deze historisch-institutionalistische traditie. Het proefschrift van Rehwinkel (1999) biedt bijvoorbeeld een compleet overzicht van de historische ontwikkeling van het ambt van minister-president. In tegenstelling tot de hierboven genoemde Blick & Jones beschrijft hij de ontwikkeling van het ambt van minister-president als een lineair proces, waarbij in de loop van de tijd nieuwe 'spelregels' ontstonden voor het ambt die uiteindelijk werden verwerkt in formele wet- en regelgeving. De formeel-staatsrechtelijke positie van de minister-president loopt dus altijd achter op de feitelijke positie. Daar zit dan

ook 'ruimte' voor de betreffende minister-president voor een eigen invulling van het ambt (Rehwinkel, 1999).

In paragraaf 2.4 ga ik nader in op de stand van zaken van het onderzoek naar het ambt van de Nederlandse minister-president en bespreek ik een aantal kenmerken van het ambt die een medebepalende rol kunnen spelen in het optreden van de minister-president.

Contextueel perspectief

Het vierde perspectief bestudeert het effect van situationele en tijdsgebonden factoren waarbinnen het leiderschap van regeringsleiders tot stand komt. De omstandigheden kunnen bepaalde, steeds terugkerende routineachtige gebeurtenissen zijn, zoals begrotingen, verkiezingen, wisselende economische omstandigheden en fiscale mee- en tegenvallers. Daarnaast zijn er ingrijpende omstandigheden die grotendeels onvoorspelbaar zijn, zoals rampen, schandalen, aanslagen, oorlogen en andere crises (Boin et al., 2017). Al deze omstandigheden bieden een mogelijkheid de interactie tussen de *persoon* en de *context* te onderzoeken. Zo onderscheidt Hargrove drie fasen die in iedere politieke cyclus terugkomen, waarbij elke fase een andere leiderschapspositie kent (Hargrove, 1998; Ten Hooven & 't Hart, 2004; Johansson, 2009). In de eerste fase vindt de voorbereiding plaats voor de hervorming van de betreffende politieke status quo (preparation), de hervorming voltrekt zich in de tweede fase (achievement) en in de derde fase vindt de inbedding en bestendiging van de bereikte resultaten plaats (consolidation). Er zijn twee typen situaties die de noodzaak voor zo'n verandering voeden. De eerste situatie kenmerkt zich door geleidelijke wijzigingen van de (politieke en historische) omgeving, waarbij het politieke denken en handelen deels of in het geheel niet meer passend is. Bij de tweede situatie is er sprake van een externe schok of gebeurtenis, meestal in de vorm van een of andere crisis, die direct interveniëren noodzakelijk maakt (Hargrove, 1998).

Uit onderzoek naar het leiderschap van de Amerikaanse president (Hargrove, 1998) en de Nieuw-Zeelandse prime minister (Johansson, 2009) aan de hand van deze fasering blijkt dat niet iedere regeringsleider in staat is veranderingen in politieke en historische omstandigheden te onderkennen. Het verstaan van de tekenen-des-tijds is niet iedereen gegeven. Daarnaast is niet iedere regeringsleider in staat of bereid de leiderschapspositie die met een fase gepaard gaat in te vullen: 'skill is more or less effective as the context changes' (Hargrove, 1998, p. 10).

Net als Hargrove onderzocht ook Stephen Skowronek het leiderschap van Amerikaanse presidenten in relatie tot de politieke en historische context (Skowronek, 1997, 2011). Hij maakte naam met zijn theorie van leiderschap als een product van de *politieke tijd* waarin een bepaalde president optreedt. Het succes van het leiderschap van een president hangt in dit perspectief af van de fit tussen de politieke ambities van de president en de politieke en historische context van dat specifieke moment en is het succes veel minder afhankelijk van de persoonlijke skill set van de betreffende president dan Hargroves model suggereert. Het

succes of falen van een president wordt eerder bepaald door de relatie tussen de president en de dominante politieke ideeën en bijbehorende institutionele arrangementen die de politiek van dat moment bepalen (Skowronek, 1993 en 2011).

Laing en McCaffrie (2013) hebben onderzocht of en in welke mate de theorie van Skowronek in parlementaire democratieën toepasbaar is. Zij concluderen dat in een Westminster democratie een gematigde vorm van de typologie van Skowronek bruikbaar is. Ook om daarmee het optreden van oppositieleiders te bestuderen (McCaffrie, 2012).

In het Nederlands onderzoek naar de minister-president vanuit het contextueel perspectief laat met name Te Velde (2010) zien hoe de politiek-maatschappelijke context van een bepaald tijdgewricht om bepaald leiderschap vraagt en mogelijk maakt. Daarnaast hebben Ten Hooven en 't Hart (2004) de mogelijkheden laten zien voor de toepassing van de cyclische visie, zoals verwoord door Hargrove en Skowronek, in de Nederlandse context. Onder andere door vanuit deze visie een typering te geven van het leiderschap van minister-president De Jong. (Ten Hooven & 't Hart, 2004, pp. 102-111)

Betekenis van de terreinverkenning

De terreinverkenning laat een breed scala aan buitenlandse studies zien die op verschillende wijzen politiek leiderschap van regeringsleiders benaderen. Enige nuancering is overigens wel op z'n plaats, veel onderzoek en theorievorming betreft de Amerikaanse president. De systematische analyse van het optreden en de impact van regeringsleiders in parlementaire democratieën staat daarbij vergeleken nog grotendeels in de kinderschoenen (Strangio, 't Hart & Walter, 2013, p. 5-6; zie ook Elgie, 1995; Verbeek, 2003; Dyson, 2009; Johansson, 2009; Helms, 2012; Bennister, 2012).

In het onderzoek naar de Nederlandse situatie ligt de nadruk op de parlementaire geschiedenis en in het verlengde daarvan het reilen en zeilen van opeenvolgende kabinetten. Onderzoek met de minister-president in de 'hoofdrol' blijft ook bij ons grotendeels beperkt tot premiersbiografieën, enkele overzichtswerken en studies over de staatsrechtelijke aspecten van het ambt. Deze bieden overigens een rijk aanbod aan informatie waaruit ik in deze studie kan putten. Ik kan concluderen dat er sprake is van een bescheiden onderzoekstraditie waarin verschillende perspectieven aan bod komen.

Bij de keuze welk buitenlands onderzoek naar politiek leiderschap een bijdrage kan leveren in het onderzoek naar de minister-president spelen twee overwegingen een rol. Ten eerste: voegt het betreffende onderzoek iets toe aan het reeds bestaande onderzoek naar de minister-president? Ten tweede: biedt het onderzoek de mogelijkheid de interactie tussen context en persoon te bestuderen in de Nederlandse situatie, zoals verwoord in de centrale vraag (zie hoofdstuk 1)? Hieronder introduceer ik twee soorten onderzoek die veelbelovend lijken voor de beantwoording van de centrale vraag van deze studie. Allereerst komt onderzoek vanuit het macro-perspectief van de politieke en historische context aan

de orde en vervolgens onderzoek vanuit het micro-perspectief van de persoon van de regeringsleider.

Bij de beschrijving van het perspectief *politieke en historische context* refereerde ik aan de theorie en typologie van de politieke tijd (Skowronek, 1998). Met name de toepassing daarvan door Ten Hooven en 't Hart (2004) op premier De Jong werpt een heel ander licht op zijn betekenis als minister-president. De theorie en daaruit volgende typologie van de politieke tijd bieden de mogelijkheid om bepaalde politieke regimes te onderkennen en van een 'label' te voorzien. Door vervolgens te kijken naar de politieke ambities van een aantredende minister-president kunnen we bepalen hoe hij zich verhoudt tot het betreffende politieke regime. Deze positionering biedt een heel andere kijk op de interactie tussen *persoon* en *context* dan gebruikelijk is in onderzoek naar de Nederlandse minister-president. Tevens ontstaat de mogelijkheid verschillende ministers-presidenten uit eenzelfde type regime met elkaar te vergelijken. In tegenstelling tot de gebruikelijke lineaire periodisering van politieke contexten, kiest Skowronek (1998) ervoor presidentschappen die chronologisch uit elkaar liggen maar in politieke tijd-termen sterk verwant zijn te vergelijken. Toepassing van zo'n meer deductieve variant van een historisch-institutionalistisch perspectief kan een meerwaarde bieden ten opzichte van de resultaten van bestaand onderzoek naar de minister-president en maakt het mogelijk het verloop en de impact van verschillende ministers-presidentschappen met elkaar te vergelijken. Verder biedt het de mogelijkheid om voor een individuele minister-president het optreden bij verschillende regimes te bestuderen en te vergelijken, zoals in deze studie naar het leiderschap van Den Uyl

Zoals ik in de terreinverkenning beschreef, is er ook een rijke traditie van studies die 'van binnen naar buiten' werken. Zij grijpen aan op het microniveau van de intrapsychische processen (hoofd, hart, motivatie, emoties, psychische en lichamelijke gezondheid) als basis voor de voorspelling en verklaring van het gedrag van politieke leiders (Hermann, 1980, 1998, 2008 en 2014; Dyson, 2009; Preston, 2002, Schafer, 2014, Winter, 1992). Uit die traditie zijn diverse methoden voortgekomen die zich richten op het samenstellen van een psychologisch profiel van regeringsleiders. Post (2008) geeft in een toonaangevende studie een overzicht van de oorsprong en toepassing van de meeste gehanteerde analysemethoden, waaronder de Operational Code en de leadership trait analysis. In het tweede deel van de studie geven diverse vooraanstaande onderzoekers op dit gebied een psychologisch profiel van Bill Clinton en Saddam Hoessein (Post, J., Walker, S., Renshon, S., Weintraub, W., Winter, D., Hermann, M., Young, M, Suedfield, P., Tetlock, P.; 2008)

De persoonsgerichte benadering die voor dit onderzoek naar het leiderschap van Den Uyl in bepaalde politieke regimes het meest in aanmerking komt, is de leadership trait analysis. Dit analysekader onderzoekt bepaalde persoonlijkheidskenmerken van de regeringsleider die informatie geven over de wijze waarop hij denkt en handelt (Van Esch, 2015). De waarde van deze persoonlijkheidskenmerken is dat zij informatie geven over de wijze waarop de minister-president omgaat met politieke beperkingen, in welke hij openstaat voor nieuwe

informatie en of hij taak- of juist relatiegericht is. Deze informatie sluit goed aan bij de theorie en typologie van de politieke tijd en geeft inzicht hoe een minister-president zich verhoudt tot een bepaald politiek regime en hoe hij tijdens zijn ambtsperiode omgaat met nieuwe informatie over het politieke regime (Hoekstra, 1999; Azzi, 2017).

In het volgende hoofdstuk zal ik de politieke tijd en de leadership trait analysis nader theoretisch verkennen en op basis daarvan een model presenteren voor het bestuderen van de wisselwerking (interactie) tussen persoon en context. Maar eerst richt ik mij, zoals eerder aangekondigd, op de belangrijkste kenmerken van het ambt van minister-president.

2.4 HET NEDERLANDSE MINISTER-PRESIDENTSCHAP

‘Wij maken geen wetten. Wij moeten ervoor zorgen dat de grote besluitvormingsmachine van de overheid ordentelijk functioneert en dat in een goede sfeer, op een verstandige wijze, met goede onderbouwing, met maatschappelijke steun, besluiten tot stand komen, politiek. Dat is de taak van Algemene Zaken en van mij als minister-president in het Nederlandse bestel.’

(Mark Rutte ¹, HTK 2020–2021, 35 510, nr. 3 1210)

In hoofdstuk 1 beschreef ik de relatief zwakke positie van de minister-president in vergelijking met andere regeringsleiders. Tegelijkertijd blijkt uit de terreinverkenning dat de institutionele positie van het ambt wellicht niet een hoofdrol speelt in de totstandkoming van het politiek leiderschap van de minister-president, maar wel degelijk van invloed is (Helms, 2004). In deze paragraaf verdiep ik de theoretische verkenning naar het ambt van de minister-president vanuit het perspectief van de *institutionele context*. Daarbij komen een aantal – door de tijd heen min of meer stabiele – kenmerken van het ambt aan orde die een medebepalende rol kunnen spelen in het optreden van de minister-president.

Staatsrechtelijke aspecten van het ambt

Een Koninklijk Besluit is het enige officiële teken van de benoeming van de minister-president. Het staatshoofd bedankt de vertrekkende persoon voor ‘de zeer vele en gewichtige diensten door hem aan Ons en het Koninkrijk bewezen’ en benoemt de nieuwkomer tot ‘minister-president en tot minister belast met de leiding van het ministerie van Algemene Zaken’.

Het ambt minister-president heeft zich vanaf midden negentiende eeuw langzaam ontwikkeld. Beginnend met een voorzitterschap van de ministerraad bij toerbeurt, waarbij de ministers een voorzitter kozen uit hun midden, tot het huidige ambt van minister-president, dat sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw wordt vervuld door de lijsttrekker van de grootste partij in de coalitie ². Tot begin jaren zeventig is het voorafgaand aan verkiezingen

1 Tijdens het openbaar verhoor door de parlementaire ondervragingscommissie kinderopvangtoeslag.

2 Sinds Den Uyl is dit min of meer een ongeschreven regel. Zijn voorganger Biesheuvel (ARP) was ook

meestal onduidelijk welke kandidaten voor het premierschap er zijn ³. Een aantal maal is er zelfs een minister-president die niet op een verkiezingslijst had gestaan of geen minister is in het zittende kabinet ⁴(Puchinger, 1984, Rehwinkel, 1991; Te Velde, 2010).

De wettelijke positie van de minister-president als voorzitter van de ministerraad is pas sinds 1983 vastgelegd in de Grondwet. De bevoegdheden van de minister-president staan sinds 1945 ⁵beschreven in het Reglement van orde voor de Raad van Ministers, het huidige reglement stamt uit 1994. De bevoegdheden van de minister-president zijn het bijeenroepen van de Raad van Ministers, het bepalen van de agenda en sinds 1974 het vertegenwoordigen van het land in de Europese Raad. Tevens heeft de minister-president de mogelijkheid de ministers een geheimhoudingsplicht op te leggen bij bepaalde onderwerpen ⁶. En mocht de Raad van Ministers geen besluit kunnen nemen dan heeft de minister-president de beslissende stem, tenzij een meerderheid binnen de ministerraad besluit de kwestie tot de eerstvolgende vergadering aan te houden.

Andeweg beschrijft de wettelijke positie van de minister-president in relatie tot de andere ministers als 'meer dan voorzitter, maar toch (nog?) geen chef' (Andeweg, 1991). In vergelijking met andere West-Europese regeringsleiders typeren Van den Berg en Helms de wettelijke positie van de minister-president als zwak (Van den Berg, 1990; Helms, 2005). Vanaf eind jaren zestig ervaren sommige politici deze positie als problematisch. Er zijn sindsdien diverse (politieke) studies gedaan naar mogelijkheden tot versterking van de wettelijke positie van de minister-president, zonder dat dit tot belangwekkende wijzigingen heeft geleid in de wettelijke positie van de minister-president (Rehwinkel, 1994; Bovend'Eert, 2005; Broeksteeg, 2005). De drie belangrijkste veranderingen die in de loop der jaren (herhaaldelijk) naar voren kwamen, waren het instellen van de gekozen minister-president, het verlenen aan de minister-president van de bevoegdheid ministers te benoemen en te ontslaan en het toekennen van een aanwijzingsbevoegdheid ⁷waarmee de minister-president direct invloed kan uitoefenen op het beleid van een individuele minister of beleidsterrein (Rehwinkel, 1994; Bovend'Eert, 2005; Broeksteeg, 2005).

Naar het inzicht van Van den Berg (1990) is de minister-president al 'chef' en zijn collega-ministers verwachten dat ook van hem. Wat Van den Berg betreft, is versterking van de

lijsttrekker, maar niet afkomstig van de grootste partij (dat was de KVP) (Rehwinkel, 1991).

- 3 Van de naoorlogse premiers nam tot de jaren '70 alleen Drees als beoogd premier deel aan de verkiezingen (1952). Hij was tijdens zijn tweede kabinet politiek leider van de PvdA geworden (Daalder, 2014).
- 4 Een voorbeeld hiervan is De Quay. Hij was lid van de KVP en werd onverwacht vanuit zijn functie als commissaris van de koningin in Brabant minister-president in 1959 (Rehwinkel, 1991).
- 5 Het eerste reglement dateert uit 1905, het duurde tot 1945 voor de minister-president daarin expliciet werd genoemd.
- 6 Den Uyl maakte hiervan gebruik bij het verstrekken van het rapport van de Commissie van Drie tijdens de Lockheed Affaire.
- 7 Deze bevoegdheid is gebaseerd op de zogenaamde Richtlienkompentenz die de Duitse Bondskanselier de bevoegdheid biedt direct het beleid van individuele ministers te beïnvloeden.

wettelijk positie van minister-president niet nodig. Hij stelt dat ‘in de politieke praktijk het vermogen van de Nederlandse minister-president om richting te geven aan het regeringsbeleid en besluiten desnoods te forceren vrijwel even groot is als dat van de Duitse bondskanselier. Als wij maar afspreken dat wij dit nooit zullen toegeven’ (Van den Berg, 2005, p. 53).⁸

Hiermee raakt hij aan het begrip ‘feitelijke positie’ van de minister-president (Rehwinkel, 1991). De feitelijke positie verwijst naar regels en geschreven recht (de wettelijke positie), maar daarnaast zijn er andere aspecten die een rol spelen (Weller, 2014). Dat kunnen ongeschreven regels zijn, zoals de eerder vermelde ‘regel’ dat de grootste coalitiepartij de minister-president levert. In recent onderzoek tonen Van Dorp en Rhodes (2022) aan dat de feitelijke invloed van de minister-president in het besluitvormingsproces de afgelopen decennia is toegenomen, ondanks het achterwege blijven van de eerder genoemde versterking van de formele positie. In de volgende paragraaf zal ik deze feitelijke positie van de minister-president verder uitwerken aan de hand van de functies die hij vervult.

De functies van de minister-president

Voormalig topambtenaar van het ministerie van Algemene Zaken en Staatsraad Rein Jan Hoekstra onderscheidt twee functies in de feitelijke positie van de minister-president. Allereerst de *interne functie*, waarbij de minister-president voorzitter is van de ministerraad en ministerieel verantwoordelijk voor het staatshoofd en het koninklijk huis. Daarnaast onderscheidt hij de *externe functie*, waarbij de minister-president de verpersoonlijking is van het regeringsbeleid in het parlement, op persconferenties en in het buitenland (Hoekstra, 1988).

De *interne functie* van de minister-president richt zich op het reilen en zeilen van de ministerraad en de relatie met het staatshoofd. Hoewel de minister-president zelf geen beleid behoort te ontwikkelen of ministers beleidsmatige aanwijzingen te geven, bieden zijn bevoegdheden rond agendering, het coördineren van beleid, arbitrage tussen ministers en het formuleren van de conclusies over genomen besluiten hem ruime mogelijkheden om zijn stempel te drukken op de politieke gebeurtenissen (Andeweg, 1990 en 1991; Van den Berg, 1990). De minister-president heeft weliswaar een beperkte staf ter ondersteuning van de werkzaamheden als voorzitter van de ministerraad, maar sinds het kabinet-Den Uyl is deze wel steeds invloedrijker geworden. Over het algemeen kenmerkt de ministerraad zich als een vergadering van departementshoofden en zal de minister-president met name als arbiter optreden. Overigens worden bestuurlijke kwesties voor een groot deel al afgekaart in de zogenaamde onderraden⁹. Als de besluiten echter een politieke lading krijgen, dan is de

8 Van den Berg refereert aan de veel steviger wettelijke positie van de Duitse bondskanselier, die onder meer de eerder genoemde Richtliedenkompetenz omvat, zie ook voetnoot 10.

9 De ministerraad kent enkele onderraden waarin de betreffende ministers en topambtenaren de vergaderingen van de ministerraad voorbereiden. De minister-president is voorzitter van de onderraden.

ministerraad minder een bestuurlijk maar vooral een politiek (coalitie)overleg, waarbij ook de verschillende fracties uit het parlement betrokken raken (Andeweg, 1990; Rehwinkel, 1991). Het belang en daarmee de invloed van de minister-president als arbiter neemt eveneens toe door de toenemende versnippering van het partijlandschap (Dorp, 2022). De minister-president heeft altijd een politieke kleur en zeker als hij ook politieke leider is, kan de functie van arbiter onder druk komen te staan.

Een delicaat onderdeel van de interne functie is de relatie tussen de minister-president en het staatshoofd. De minister-president heeft een zekere exclusieve rol jegens het staatshoofd. Na de tweede wereldoorlog werd het staatshoofd steeds meer politiek neutraal (pouvoir neutre) en kleine doch spraakmakende incidenten zijn daarbij bevestiging van die regel. In die functie van niet-politieke factor vervult de koning een belangrijke rol (Elzinga, 2009). Tot het aantreden van het huidige staatshoofd kreeg deze rol vooral gestalte tijdens de kabinetsformaties, waarin het staatshoofd na raadpleging van alle belanghebbenden en raadgevers (in)formateurs benoemde en tevens hun opdracht formuleerde. De minister-president staat rechtstreeks in verbinding met het staatshoofd, niet alleen vanwege het maandagmiddag overleg, maar ook vanwege zijn ministeriële verantwoordelijkheid voor het koninklijk huis.

De institutionele band, maar ook de relationele en publicitaire aspecten van de relatie kunnen de positie van de minister-president versterken maar ook verzwakken (Rehwinkel, 1991). Als voorbeeld voor de versterking van de positie kan de wijze gelden waarop Drees (Greet Hofmans affaire), Marijnen (huwelijk van prinses Irene), Den Uyl (Lockheed) en Kok (huwelijk kroonprins Willem-Alexander) de betreffende kwestie tot een goed einde wisten te brengen (Daalder & Daalder, 2006; Maas 1982: 125; Bleich, 2008, p. 345-346; Bleich, 2018, p. 403, 409). Terwijl minister-president Balkenende in de kwestie prinses Marguerita en bij het voorgenomen huwelijk van prins Johan Friso mede door het optreden van zowel de prinses als de prins in een netelige positie terecht kwam. Hetgeen hem beide keren het verwijt van zwak leiderschap opleverde. Waarbij met name het beeld van minister van Justitie Donner die hem tijdens het debat met de Tweede Kamer - over het vermeende afluisteren van prinses Marguerita en De Roy van Zuydewijn door de BVD – voor iedereen hoorbaar souffleerde, hem nog lang werd nagedragen (Braak & Van den Berg, 2017, p. 699; Wielenga; 2022, pp. 97-101).

Naast de interne functie heeft de minister-president een belangrijke rol bij de contacten met de buitenwereld. Deze *externe functie* komt met name naar voren in het parlement, bij contacten met de media en in het buitenland (Hoekstra, 1988). De minister-president is meestal ook politiek leider, waardoor het ambt vanaf de jaren zestig meer is gepolitiseerd (Te Velde, 2010). In feite zijn het twee conflicterende rollen: minister-president en politiek leider van zijn partij. Dit kan de positie van de minister-president in het parlement en in de media verzwakken (Hargrove, 2009, Blick en Jones, 2010).

Als de minister-president optrad als onderhandelaar en (eventueel) formateur moet hij daarover verantwoording in het parlement en in de media afleggen. Dat hoeft overigens niet tot een verzwakking van zijn positie te leiden, het biedt de minister-president ook de mogelijkheid zich persoonlijk te profileren als regeringsleider (Van den Berg, 1990; Van Dorp, 2022). De (aanstaande) minister-president heeft tijdens de formatie beperkte invloed op de benoeming van ministers uit de andere coalitiepartijen, terwijl sommigen hem daar wel op aanspreken. Dat weegt des te zwaarder als hij tevens formateur was. En het kan zijn positie in de media verzwakken (Rehwinkel, 1991).

Het vertegenwoordigen van Nederland in het buitenland is een van de belangrijke taken van de minister-president en draagt bij aan de versterking van zijn positie ten opzichte van de andere kabinetsleden (Van Dorp, 2022) Bij deelname aan de Europese raad en zijn voorlopers, alsmede bij bijeenkomsten van de NAVO zien andere regeringsleiders de minister-president als de Nederlandse 'chef' wat zowel versterkend of verzwakkend kan zijn voor zijn positie (Rehwinkel, 1991, Te Velde, 2010).

Betekenis voor het onderzoek

Uit bestudering van de kenmerken van het ambt van minister-president zijn twee aandachtspunten af te leiden die met name van betekenis zijn voor het onderzoek naar het politiek leiderschap van de minister-president. Allereerst de feitelijke invloedspositie die Den Uyl heeft als minister-president, waarbij zij opgemerkt dat deze positie tijdens de kabinetsperiode aan wijzigingen onderhevig kan zijn. Ten tweede de manier waarop de combinatie van het minister-presidentschap en het partijleiderschap het optreden van de Den Uyl in kabinet, parlement en media beïnvloedt.

3

Hoofdstuk 3

Kijken naar het leiderschap van de minister-president: twee lenzen

'Het zijn de tijden die heersen, niet de koningen.'
'Soms vraag ik me af of ik niet tien of twintig jaar te vroeg was.'

3.1 INLEIDING

In dit onderzoek hanteer ik bij het bestuderen van het politiek leiderschap van Joop den Uyl als minister-president een combinatie van twee analysekaders die nog maar zelden in Nederland zijn toegepast: Skowroneks (1993) theorie van politieke tijd en politiek leiderschap (vgl. Ten Hooven & 't Hart, 2004); en Hermanns (2008) leadership trait analysis (vgl. Van Esch, 2015). Ook elders ben ik een dergelijke combinatie niet tegengekomen. Wel heb ik een aantal studies gevonden waarin de leadership trait analysis met andere politiek-psychologische inzichten wordt gecombineerd (Hermann & Preston, 1994; Kaarbo & Hermann, 1998; Preston, 2001; Dyson, 2009). Tegelijkertijd is juist in het geval van Den Uyl de combinatie van deze beide analysekaders veelbelovend. Den Uyl had een sterke overtuiging over de mogelijkheden en noodzaak van hervormend leiderschap in de politieke context van de jaren zeventig en hanteerde daarbij een uitgesproken leiderschapsstijl. In dit hoofdstuk introduceer ik beide analysekaders, die ik als twee verschillende lenzen zal hanteren om naar Den Uyls politieke leiderschap te kijken. Allereerst bespreek ik de eerste lens in dit onderzoek, die van het contextuele perspectief met de theorie en typologie van de notie van politieke tijd. Vervolgens behandel ik de tweede lens vanuit het persoonsgericht perspectief met de leadership trait analysis (LTA). In de laatste paragraaf breng ik deze twee lenzen bij elkaar in een conceptueel raamwerk.

3.2 EEN CONTEXTUEEL PERSPECTIEF: POLITIEKE TIJD

De tijdstroom waarin de regeringsleider het ambt vervult, speelt een belangrijke rol. De meeste van hen zijn zich daarvan bewust, zoals Barack Obama in bovenstaand citaat (Rhodes, 2018). Tijd dient in dit verband niet te worden opgevat als de ambtstermijn van Obama (20 januari 2009 tot 20 januari 2017), maar als de *politieke tijd*, waarin de politieke ambities van Obama al dan niet overeenkwamen met de heersende dominante politieke ideeën. In deze paragraaf staan de theorie en typologie van politieke tijd, ontwikkeld door Stephen Skowronek, centraal. Deze typologie biedt de mogelijkheid te bepalen hoe politieke ambities van een minister-president zich verhouden tot het dominante beleidsparadigma en/of de vigerende institutionele orde van het moment en welke (on)mogelijkheden dat biedt voor diens leiderschap. Ik behandel eerst de oorspronkelijke theorie, gevolgd door een aantal kanttekeningen die zijn gemaakt door diverse onderzoekers. Vervolgens bespreek ik een voor parlementaire democratieën aangepaste typologie en de toepasbaarheid daarvan in de Nederlandse situatie.

-
- 1 Georgisch gezegde en motto uit *Het Achtste leven van Brilka* van Nino Hiratischwili (2017).
 - 2 Citaat van Barack Obama vlak voor het einde van zijn presidentschap uit *Mijn jaren met Obama* van Ben Rhodes (2018).

Een theorie van leiderschap in de politieke tijd

Een president aanvaardt het ambt in een bepaalde tijd. We kunnen het verloop van de tijd bezien aan de hand van een lineair historisch tijdsbeeld, waarbij sprake is van opeenvolgende gebeurtenissen. Maar het verloop van de tijd kunnen we ook beschouwen als een cyclus waarbij bepaalde fasen steeds terugkeren (zie hoofdstuk 2.3). Het begrip *politieke tijd* verwijst naar deze cyclus, waarin politieke regimes komen en gaan (Skowronek, 1993). De term *politiek regime* is een centraal begrip in de theorie van de politieke tijd en verwijst naar een set van basiswaarden, ideeën en politieke voorkeuren op basis waarvan het beleid en de overheid zijn georganiseerd. Het begrip regime krijgt daarmee een andere betekenis dan gebruikelijk. Een politiek regime in de betekenis hier is te beschouwen als een equivalent van het begrip paradigma uit de wetenschapsfilosofie (zie Hall, 1993; 't Hart, 2014).

In 1993 verschijnt Stephen Skowroneks boek *The Politics Presidents Make*. In deze studie onderzoekt hij het door hem waargenomen fenomeen dat sommige Amerikaanse presidenten in staat zijn het politiek regime in de Verenigde Staten te transformeren terwijl andere presidenten er min of meer een gevangene van lijken te zijn. Het succes van het leiderschap van een president hangt volgens Skowronek met name af van de fit met de politieke en historische context en is minder afhankelijk van de persoonlijke vaardigheden en stijl van de betreffende president. Het succes of falen van een president wordt volgens Skowronek bepaald door de relatie tussen de president en de dominante politieke ideeën en bijbehorende institutionele arrangementen die het politiek regime van dat moment bepalen (Skowronek, 1993 en 2011). Onderzoek naar de status van het actuele politiek regime en hoe de regeringsleider zich daartoe verhoudt, biedt de mogelijkheid om los van de individuele eigenschappen van een regeringsleider te kijken naar het succes en falen van individuele leiders ('t Hart, 2011, 2014).

Wat behelst nu precies de theorie van de politieke tijd? Een politiek regime blijft overeind zolang er een breed draagvlak is voor het probleemoplossend vermogen ervan; Skowronek spreekt dan van een *veerkrachtig regime*. Op een gegeven moment neemt de adaptiviteit van het regime af en de steun verdwijnt. Er is dan sprake van een *kwetsbaar regime* dat vroeg of laat in een fatale crisis belandt. Hierna komt een nieuw regime dat wel beschikt over het benodigde probleemoplossend vermogen en waaronder zich een nieuw draagvlak vormt (Hall, 1973; Hargrove, 1998, 't Hart, 2011 en 2014).

Een veel gebruikt voorbeeld van zo'n overgang is de wereldwijde economische crisis van het Keynesiaanse politiek-economische regime in de jaren 70 (Laing, 2017). De inflatie steeg snel, gecombineerd met een energiecrisis en een sterk stijgende werkloosheid. De Keynesiaanse aanpak, tot dan toe gebruikelijk in zulke situaties, liep erop vast. Overheidsingrijpen ter stimulering van de werkgelegenheid en vergroting van de overheidsuitgaven mochten niet baten, en leidden tot het probleem van de 'stagflatie', dat de overheidsfinanciën in rap tempo uitholde (Griensven, 2009). Het maakte begin jaren 80 plaats voor een ander paradigma,

jaren eerder ontwikkeld door Friedman, dat juist de nadruk legt op de vrije markt en een zo beperkt mogelijk overheidsingrijpen.

De eerder genoemde politiek-temporele fit van een president kunnen we bepalen door de positie die de president inneemt ten opzichte van een vigerend regime: *in welke mate voelt de president zich politiek verbonden met het heersende beleidsregime*? Door in onderstaand schema het regime, veerkrachtig of kwetsbaar, in verband te brengen met de verbondenheid van de president, kunnen we vier type leiderschapsposities onderscheiden.

<i>Status van regime</i>	<i>Verbondenheid regeringsleider met regime</i>	
	Hoog	Laag
Veerkrachtig	Consolidatie	Destructie
Kwetsbaar	Reconstructie	Vervanging

Tabel 3.1 Skowroneks typologie van regimes (Laing & McCaffrie, 2013, op basis van Skowronek, 1993)

Als een president *geen* verbondenheid heeft met een regime dat veerkrachtig is, dan is de 'startpositie' voor het realiseren van zijn ambities anders (en minder gunstig) dan wanneer hij verbondenheid heeft. In andere woorden, de president verkrijgt in het tweede geval een steviger mandaat om zijn ambities te realiseren dan in het eerste geval. Omgekeerd kan een president die zich afzet tegen een kwetsbaar regime en zich op het juiste moment als 'hervormer' profileert, politiek goede zaken doen. Daar staat tegenover dat een president die zich afzet tegen een regime dat nog over de nodige veerkracht beschikt zijn mandaat en dus zijn leiderschapseffectiviteit op het spel zet. De waarde voor het onderzoek naar politiek leiderschap is dat we zo de (on)mogelijkheden van de politieke context van een specifieke president kunnen bepalen en vervolgens de interactie tussen de persoon en de context beter in kaart kunnen brengen.

Kanttekeningen

Onderzoekers hebben in de jaren na de publicatie van Skowroneks (1993) *The Politics Presidents Make* kanttekeningen geplaatst bij zowel de theorie als de wijze waarop Skowronek de typologie hanteert. De hieronder beschreven kanttekeningen hebben erna geleid tot een verfijning van de theorie en de bijbehorende typologie ('t Hart, 2011 en 2014). Tevens zijn er methodische alternatieven ontwikkeld voor de toepassing van de typologie, ook in niet-presidentiële politieke systemen (zie Byrne, 2017). Daarmee heeft de oorspronkelijke theorie van Skowronek aan kracht gewonnen en is het toepassingsgebied vergroot. Deze ontwikkeling maakt daarmee ook toepassing van de *politieke tijd* in de Nederlandse context mogelijk (zie Ten Hooven & 't Hart, 2004).

1. Het algemene politieke tijds patroon zoals Skowronek dat schetst is cyclisch, maar de duur van het ene regime is langer dan van het andere en de overgang van het ene politieke regime naar het volgende is niet altijd abrupt, maar verloopt vaak geleidelijk. Soms kunnen presidenten zelfs tijdens verschillende politieke regimes aan het bewind zijn of moeten zij voortijdig het veld ruimen ('t Hart, 2014).
2. Uit de toepassing van de typologie door andere onderzoekers blijkt dat politieke regimes zich aandienen per beleidsgebied en per onderwerp en er niet, zoals Skowronek veronderstelt, sprake is van één macro-politiek regime voor de gehele regeringsperiode (Hoekstra, 1999). Dat impliceert dat er gelijktijdig verschillende naast elkaar bestaande politieke regimes (respectievelijk beleidsparadigma's³) zijn, afhankelijk van het beleidsgebied of onderwerp.
3. Daarnaast constateren onderzoekers dat de meeste regeringsleiders niet een gehele regeringsperiode eenzelfde richting of niveau van politiek commitment aan een regime hebben dat zij 'erven' bij hun aantreden. Het commitment kan onder invloed van allerlei politieke of maatschappelijke ontwikkelingen wijzigen (Hoekstra, 1999; Theakston, 2002; 't Hart, 2014; Azzi, 2017).
4. Uit diverse onderzoeken komt naar voren dat persoon en gedrag van de regeringsleider een grotere rol kunnen spelen dan Skowronek veronderstelt (Harris, 1997; Hoekstra, 1999; Byrne, 2017, Azzi, 2017; Laing, 2017). Regeringsleiders kunnen invloed uitoefenen op de veerkracht van een kwetsbaar regime waarmee zij verbonden zijn, door zijn tekortkomingen te benadrukken of juist toe te dekken, door vermeend feilen van de voorganger aan de kaak te stellen, en door de mate en manier waarop zij zelf beloven verandering te brengen (Laing, 2017).
5. Laing en McCaffrie (2013) concluderen dat in een majoritaire parlementaire democratie een gematigde vorm van de typologie van Skowronek bruikbaar is. Zij veronderstellen echter dat voor democratieën met een consensussysteem zoals Nederland, met een historie van een meerpartijencoalitie, de theorie waarschijnlijk minder bruikbaar zal zijn, omdat de formele positie van de minister-president in dat type systeem doorgaans zwakker is dan van de meeste andere regeringsleiders. Dit betekent dat bij toepassing van de typologie in een consensusedemocratie de verbondenheid van de diverse politieke partijen in de coalitie ten opzichte van het politieke regime ook onderdeel van de analyse moet vormen (zie ook Azzi, 2017).
6. Skowronek bepaalt de verbondenheid van een president ten opzichte van het politieke regime aan de hand van diens inaugurale rede (Byrne, 2017). Zo'n rede is een momentopname en de vraag is in hoeverre de inhoud daadwerkelijk de ambities van de president op dat moment, maar zeker ook over de gehele periode representeert. In hoofdstuk 4 zal ik daar nader op ingaan.
7. Deze laatste kanttekening betreft het gebruik van de begrip 'regime'. Het begrip krijgt bij Skowronek een andere betekenis dan gebruikelijk. Het gaat hier niet om een heerschappij, zoals in het Franco-regime of om een bepaald politiek stelsel, zoals democratie, oligarchie of dictatuur. Toch roept het in het Nederlands een associatie op met deze begrippen. Ik kies er daarom voor om in het vervolg van de studie het begrip 'regime' te vertalen met het in Nederland meer gangbare begrip beleidsparadigma.

3 Zie kanttekening 7.

Politieke tijd in een parlementaire democratie

Zoals hierboven beschreven is een van de kanttekeningen de abrupte overgang van het ene beleidspadigma (bij Skowronek 'regime') naar het volgende, en dan met name bij toepassing bij regeringsleiders van parlementaire democratieën. De typologie is sindsdien aangepast en verfijnd ('t Hart, 2011 en 2014; Byrne, 2017). Zo beschouwt 't Hart (2011) het probleemoplossend vermogen van een beleidspadigma als de beweging van een pendule. Een bepaald beleidspadigma komt op en verwerft steeds meer dominantie. In het verloop van de tijd neemt het probleemoplossend vermogen af als de maatschappelijke omstandigheden veranderen en er onvoldoende adaptatie van het oorspronkelijke beleid plaatsvindt. Vroeg of laat daalt dan ook de maatschappelijke steun ervoor, tot deze ook in politieke zin zo zeer is geërodeerd dat het plaats moet maken voor een ander padigma. Vervolgens herhaalt vroeg of laat de slinger zich weer rond dat nieuwe beleidspadigma. Denk aan de centralisatie-decentralisatie pendules die men in Nederland over de decennia heen kan waarnemen in bijvoorbeeld het sociaal domein. Op deze wijze is meer nuance aangebracht in de mate waarin een beleidspadigma beschikt over probleemoplossend vermogen en is de typologie ook toepasbaar in politieke systemen waarin overgangen van beleidsregimes doorgaans geleidelijk verlopen ('t Hart, 2011 en 2014, Byrne, 2017). In tabel 3.2 is dit schematisch weergegeven: het probleemoplossend vermogen van het beleidspadigma en de verbondenheid van de regeringsleider worden daarin met elkaar in verband gebracht. Hierdoor ontstaat een typologie van vier leiderschapsposities.

Probleemoplossend vermogen van een beleidspadigma	<i>Stijgend / hoog Dalend / laag</i>	
Verbondenheid regeringsleider met een beleidspadigma		
<i>Hoog</i>	Bouwen	Conserveren
<i>Laag</i>	Afbreken	Hervormen

Tabel 3.2 Leiderschapspositie als een functie van politieke tijd, overgenomen van 't Hart (2011 en 2014)

Daar waar Skowronek een allesomvattend regime en de verbondenheid van de president aan het begin van de ambtstermijn als het ware fixeert, maakt deze adaptie het mogelijk het perspectief van de politieke tijd te verbreden. Namelijk door de cyclus van een beleidspadigma ook na aanvang van de ambtstermijn te blijven volgen.⁴ Eventuele veranderingen van het probleemoplossend vermogen van één of meerdere beleidspadigma's kunnen zo worden gesignaleerd.⁵

4 Zie kanttekening 1 en 2.

5 Voor het bepalen van de status en het volgen van een beleidspadigma presenteer ik in het volgende hoofdstuk een aantal indicatoren (zie tabel 4.2).

Dat geldt eveneens voor wijzigingen in de positie die de leider inneemt ten opzichte van het in de betreffende sector of kwestie vigerende beleidsparadigma. Deze fenomenen maken het mogelijk subtieler en meer gedetailleerd het optreden van de minister-president op een bepaald beleidsterrein of zelfs een enkel beleidsparadigma te observeren en te analyseren. En zo de notie van politieke tijd meer in heuristische zin en dus niet strikt als deterministische typologie te hanteren.

Hieronder werk ik de aangepaste typologie nader uit aan de hand van de vier leiderschapsposities, met daarbij een voorbeeld vanuit de Nederlandse situatie.

Leiderschapspositie Bouwen - Als een regeringsleider verbonden is met een beleidsparadigma waarvan het probleemoplossend vermogen stijgend/hoog is, zal hij gemotiveerd zijn om het paradigma verder op of uit te bouwen en de politieke steun ervoor te consolideren. De belangrijkste uitdaging voor de regeringsleider is te zorgen dat het beleidsparadigma zich (verder) kan wortelen via beleid, wetten, instituties en programma's zodat het beleidsparadigma niet makkelijk aangetast of vervangen kan worden.

In Nederland zijn de vijftiger jaren waarin minister-president Drees (1948-1958) aan dit type leiderschapspositie tijdens de zogenaamde wederopbouw invulling gaf, een typerend en voor de hand liggend voorbeeld. Na de tweede wereldoorlog was de behoefte aan een sterke man, zoals Colijn in de jaren 30 was geweest, begrijpelijkerwijs verdwenen. De parlementaire democratie kon voor het eerst na de invoering van het algemeen kiesrecht rekenen op een groot draagvlak. Een belangrijke basis voor het behoud van dit draagvlak werd het realiseren van de zekerheid van een bestaansminimum (Te Velde, 2002). Drees was sterk verbonden met dit beleidsparadigma, dat tot uiting kwam door het volstrekt serieus nemen van het parlement en de partij en zijn inzet voor de sociale zekerheid die het bovengenoemde bestaansminimum moest garanderen. Hij stond onder andere aan de basis van de Noodwet Ouderdomsvoorziening, later AOW genoemd (Van Baalen, 2001; Te Velde, 2002; 2010; Daalder, 2014).

Leiderschapspositie Conserveren - Als een regeringsleider verbonden is met een beleidsparadigma waarvan het probleemoplossend vermogen dalend/laag is, zal hij gericht zijn op conserveren: het beleidsparadigma politiek 'overeind houden' door het te reconstrueren – elementen eruit aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden en daarmee de tegenstanders of sceptici tegemoet komen. De leider moet als het ware een nieuwe beleidscoalitie zien te creëren voor een aangepaste versie van een al bestaand beleidsregime. Succesvolle conserverende leiders opereren met name achter de schermen, zorgen voor geleidelijke omschakeling en hanteren op sommige momenten doelbewuste inactiviteit (Goetz, 2009).

Bij deze leiderschapspositie is minister-president De Jong (1967-1971) een typerend voorbeeld. In Nederland was sprake van maatschappelijke spanningen: de roerige jaren zestig. Cultureel-maatschappelijk kenmerkte de politieke tijd zich door een beleidsparadigma

waarvan het probleemoplossend vermogen dalend was. De 'ontzuiling' breidde zich uit en er was onrust in de samenleving met demonstraties tegen de oorlog in Vietnam, studentenprotesten en de opkomst van nieuwe politieke partijen. De Jong had desalniettemin een hoge verbondenheid met het bestaande beleidsparadigma, zijn leiderschapspositie was stabiliteit realiseren en echte hervormingen vermijden. De Jong wist met zijn aanpak van 'verend opvangen', beperkte hervormingen waar het kan en waar nodig een streep in het zand zetten, zijn kabinet en het land door deze periode te loodsen. Zoals vaker bij regeringsleiders met deze leiderschapspositie werd zijn prestatie pas op lange termijn zichtbaar en gewaardeerd (Laing, 2017). Intussen was hij door zijn partij de KVP op een zijspoor gezet: bij de verkiezingen van 1971 was hij dan ook geen lijsttrekker (Brouwer, 2001; Ten Hooven, 2004; Merriënboer, 2013).

Leiderschapspositie Hervormen – Een leider die een lage verbondenheid heeft met een beleidsparadigma waarvan het probleemoplossend vermogen dalend/laag is, zal een kans zien om zich te profileren als hervormer. Vervanging van het beleidsparadigma door een nieuw, moderner, effectiever alternatief is dan het centrale doel ('t Hart, 2014). Hij moet aantonen dat het bestaande beleidsparadigma bankroet is en een geloofwaardig alternatief politieke wind in de zeilen zien te geven. De regeringsleider moet beschikken over of toegang hebben tot nieuwe ideeën maar ook over de vaardigheid deze over het voetlicht te brengen. Een klassieke valkuil voor de hervormende leider is dat hij er niet in slaagt af te rekenen met de tegenstanders van het nieuwe beleidsparadigma, waardoor er tegenwerking ontstaat voor het nieuwe beleidsparadigma en het daardoor niet van de grond komt (vergelijk Korsten, 2004).

De leiderschapspositie van minister-president Lubbers tijdens zijn eerste twee kabinetten (1982-1986-1989) is daarvan een voorbeeld. De voorgaande kabinetten hadden tevergeefs getracht de steeds maar stijgende werkloosheid ⁶ en het overheidstekort te bestrijden en in het verlengde daarvan de staatsschuld te beheersen ⁷. De kern van het zogenaamd 'no-nonsensebeleid' van Lubbers, vergelijkbaar met de aanpak in de rest van de Westerse wereld, bestond uit privatisering van overheidsdiensten, bezuinigen op overheidsuitgaven en herziening van het stelsel van sociale zekerheid (Van Griensven, 2009; Kersbergen & Vis, 2016). Dat laatste was noodzakelijk omdat in de WAO sprake was van verkapte werkloosheid. Het Akkoord van Wassenaar (november 1982) waarbij werkgevers en werknemers afspraken de lonen te matigen en door arbeidstijdverkorting banen te creëren paste bij de ook in de samenleving gevoelde noodzaak voor een ander politiek beleidsparadigma (Te Velde, 2010; Kersbergen & Vis, 2016; Van Baalen, 2016).

Leiderschapspositie Afbreken - Als een regeringsleider af wil van een beleidsparadigma waarvan het probleemoplossend vermogen juist hoog of stijgend is, zal van hervormen

6 Werkloosheid bij aantreden: De Jong, 1,8%, Den Uyl 2,9%, Van Agt 4,3%, Lubbers 7,4% (bron CBS).

7 Staatsschuld als percentage van het Bruto Binnenlands Product: 1970: 56,9%, 1975: 45,5%, 1980: 50,6%, 1985: 76,0%, 1990: 72,3% (bron CBS).

nog geen sprake kunnen zijn. Eerst moet hij zich richten op wat Skowronek en 't Hart allebei *destructie* noemen. De regeringsleider stelt zich ten doel een beleidsparadigma dat nog steeds ruime steun ondervindt te ondergraven. Hij is dan als de organisatieconsultant die als een soort stormram wordt binnengehaald om impopulaire diagnoses te stellen. Dit is van alle leiderschapsposities de politiek meest riskante. Skowronek spreekt van *the politics of preemption*: de leider gaat als het ware voor de politieke muziek uit, met als belangrijke valkuil dat hij te snel te veel krachten tegen zich in het harnas jaagt, ongeduldig wordt, en gaat proberen bochten af te snijden op het pad naar beleidsverandering (Magliocca, 2009).

Direct na de Tweede Wereldoorlog trad minister-president Schermerhorn (1945-1946) aan met zo'n leiderschapspositie, gewapend met allerlei vernieuwingsideeën opgedaan in de Tweede Wereldoorlog tijdens zijn internering in St. Michielgestel. Hij was de eerste minister-president die met een Koninklijk Besluit was benoemd. Maar in tegenstelling tot wat hij en koningin Wilhelmina hadden verwacht, pakten de politieke partijen de vooroorlogse 'verzuilde' draad weer op. Schermerhorn had ingezet op het vervangen van de verzuilde partijen door een tweedeling van progressief en conservatief naar Brits model, de zogenaamde 'doorbraakgedachte' (Bosmans & Van Kessel, 2001, p. 57). Daarnaast ging zijn invulling van het ambt van minister-president veel verder dan die van intern coördinator zonder eigen politieke ambities. Hij hield onder andere radiopraatjes waarin hij zijn visie op het beleid en de toekomst uiteenzette, die deden denken aan de fameuze radiotoespraken van Roosevelt. Daarnaast probeerde hij in direct contact te komen met de bevolking via de door hem opgerichte dienst 'Oog en Oor'. Bij de eerste reguliere Tweede Kamerverkiezingen na de oorlog verdween hij echter van het politieke toneel en met hem zijn vernieuwingsideeën. De zaken die hij wel had weten te realiseren werden door zijn opvolger Beel (1946-1948) direct teruggedraaid. Beel zette ook direct de toon als het ging om de invulling van het ambt van minister-president. Hij werd minister van Binnenlandse Zaken en deed het ambt van minister-president er bij wijze van spreken 'efkes' bij (Giebels, 1996; Te Velde, 2010; Langeveld, 2014).

Een politieke tijd perspectief op Nederlandse minister-presidenten

Hoewel sommige onderzoekers twijfel hebben over de toepasbaarheid van de typologie in een consensusdemocratie (Laing, 2013; Azzi, 2017) zijn er zoals hierboven geïllustreerd dus voldoende aanknopingspunten om de toepassing ervan in de Nederlandse context nader te exploreren.

Bovendien is in de Westminster-democratieën al duidelijk geworden dat deze wijze van politiek leiderschap bestuderen ook buiten een presidentieel systeem een duidelijke meerwaarde heeft. Een inzichtrijke toepassing geven Byrne, Randall en Kevin Theakston (2017) in een studie naar het premierschap van David Cameron. Cameron was van 2005-2010 oppositieleider in het Lagerhuis en volgde in dat laatste jaar Gordon Brown op als prime minister. Zij constateren dat Camerons optreden als prime minister ten onrechte wordt vergeleken met Blair en Thatcher,

die naam maakten met hervormend leiderschap op cruciale beleidsterreinen. Aan de hand van de typologie van politieke tijd laten de auteurs zien dat een vergelijking met de prime ministers Heath (1970-74), Wilson (74-76) en Callaghan (76-79) meer voor de hand ligt. Net als Cameron hadden zij te maken met een financieel-economische crisis en met name Wilson met een negatief sentiment over het lidmaatschap van de EU (toen nog EEG). Er was op de betreffende beleidsparadigma's sprake van een dalend probleemoplossend vermogen, terwijl zij net als Cameron daarmee verbonden waren en uit waren op 'conserveren'. Cameron wist dat zijn eerste termijn succesvol te doen, onder meer door zijn voorgangers Blair en Brown de schuld te geven van de financiële crisis en een nieuw perspectief te schetsen: 'Our alternative to big government is the Big Society.' (Byrne et al., 2017, p. 13) en door slim gebruik te maken van het feit dat de oppositie niet over een aansprekende en sterke leider beschikte. In zijn tweede termijn wist hij echter geen antwoord te vinden op de opkomst van Nigel Farage en de UKIP. Farage pleitte voor uittreding uit de EU als oplossing voor de economische problemen en het complexe immigratievraagstuk. Cameron wist maar beperkt passende beleidswijzigingen op dit vlak te presenteren en daar ook nog eens onvoldoende medestanders voor te vinden. Uiteindelijk koos hij onder druk van Farage en inmiddels ook een deel van zijn eigen achterban voor het houden van een referendum⁸, de uitslag koste hem vervolgens zijn premierschap.

Ik kan concluderen dat het toekennen van een leiderschapspositie bij een bepaald beleidsparadigma, zoals hierboven ook blijkt, een helder analysekader biedt om de mogelijkheden voor het realiseren van bepaalde ambities te bepalen. De eerder genoemde kanttekening dat de typologie te weinig rekening houdt met de persoon van de regeringsleider, ondervang ik door de politieke tijd te combineren met een juist daarop gericht analysekader, dat van de zogeheten Leadership Trait Analysis. In de volgende paragraaf zet ik deze tweede lens van mijn conceptueel raamwerk uiteen.

3.3 PERSOON ALS LEIDER, LEIDER ALS PERSOON: LEADERSHIP TRAIT ANALYSIS

In paragraaf 2.1 beschreef ik het persoonsgerichte perspectief in de analyse van politiek leiderschap. Daarin bleek dat het voor Nederlandse ministers-presidenten nog ontbreekt aan systematisch onderzoek in deze traditie. Er zijn echter wel degelijk theorieën en methoden voorhanden die meer inzicht kunnen verschaffen in de politieke persoonlijkheid van regeringsleiders en daarmee hun optreden in een specifieke politieke context kunnen helpen duiden (Post, 2005, 2008; Hermann, 2014). In de vorige paragraaf heb ik als kritische kanttekening bij de typologie van de politieke tijd de onderbelichting van de rol van de persoon naar voren gebracht. Juist in dat licht vormt de toepassing van de leadership trait analyses (LTA) een belangrijke toevoeging van het onderzoek naar het optreden van Den Uyl

8 Ook premier Wilson schreef een referendum uit over de EEG, in dit geval met de hoop op een Brexit. Ook hij kreeg niet waar hij om vroeg, het VK bleef in de EEG.

in de politieke tijd, omdat het in staat stelt meer zicht te krijgen op het effect van Den Uyls politieke persoonlijkheid (Hermann, 2008; Dyson, 2009; Van Esch, 2015) op dat optreden. In deze paragraaf introduceer ik eerst de LTA als een op-afstand methode. Vervolgens bespreek ik de wijze waarop Hermann tot een psychologisch profiel van een regeringsleider komt. Als laatste behandel ik een aantal kritische kanttekeningen bij de LTA die van belang zijn bij de uitwerking van de onderzoeksopzet in hoofdstuk 4.

Op-afstand-methoden

In op-afstand-methoden wordt in teksten van regeringsleiders gezocht naar sleutelwoorden waarvan is aangetoond dat zij stabiel gelinkt zijn aan achterliggende persoonlijkheidskenmerken (Hermann, 1980, 1998, 2008 en 2014; Dyson, 2009; Schafer, 2014; Winter, 1992). Een veel gehanteerde op-afstand-methode bij het bepalen van de politieke persoonlijkheid en leiderschapsstijl is de door mij gekozen leadership trait analysis (Hermann, 2008).

Het is een goed uitgekristalliseerde methode die is toegepast in verschillende studies naar regeringsleiders (Preston, 2001; Dyson 2009, Van Assche, 2009; Van Esch, 2015). De uitkomsten geven niet alleen een overzicht van belangrijke persoonlijkheidskenmerken, het model maakt het ook mogelijk de leiderschapsstijl van een regeringsleider te typeren (Hermann, 2008). Daarnaast zijn van meer dan tweehonderd regeringsleiders uitkomsten beschikbaar, waardoor ik een score in perspectief kan plaatsen door deze te vergelijken met het gemiddelde van alle regeringsleiders en desgewenst meer specifiek met de score van West-Europese regeringsleiders (Hermann, 2008). Ook biedt de methode de mogelijkheid aan andere onderzoekers, met het gebruikte materiaal, op eenvoudige wijze het onderzoek te repliceren (Mahdasian, 2002). Uit een vergelijkende studie van bestaande LTA-studies komt naar voren dat de LTA een betrouwbare en valide methode is. Uit het onderzoek blijkt eveneens dat de keuze voor spontane teksten in plaats van speeches, teksten over een enkel beleidsgebied en teksten uit een enkele ambtstermijn de betrouwbaarheid en validiteit verder verhogen (Mahdasian, 2002; Schafer 2014).

De LTA is ontwikkeld door de Amerikaanse psycholoog en politicoloog Margaret Hermann.⁹ Haar uitgangspunt is dat de leiderschapsstijl van een regeringsleider de wijze waarop hij omgaat met politieke dilemma's beïnvloedt en als gevolg daarvan de wijze waarop hij het politieke besluitvormingsproces vorm geeft (Hermann, 2008). Onder leiderschapsstijl verstaat Hermann de wijze waarop een regeringsleider zich verhoudt tot de mensen in zijn omgeving en hoe hij de interactie vormgeeft en welke normen, regels en principes hij daarbij hanteert. Zij deed in de jaren 70-80 uitgebreid onderzoek naar individuele verschillen in de leiderschapsstijl van 122 regeringsleiders (Hermann, 1980; Kaarbo & Hermann,

9 De tekst in deze paragraaf is met name gebaseerd op Hermann, M. G. (2008). *Assessing Leadership Style: Trait Analysis*. In J. M. Post, *The Psychological Assessment of Political Leaders*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

1998). Op basis van haar onderzoek ontwikkelde zij drie vragen aan de hand waarvan de leiderschapsstijl kan worden bepaald. De eerste vraag richt zich op het aspect cognitie, de tweede vraag op het aspect informatieverwerking en de derde vraag op het aspect motivatie.

1. Wat zijn de overtuigingen van de regeringsleider over hoe de politiek werkt? Op welke wijze reageert de regeringsleider op politieke beperkingen in zijn omgeving? Respekteert hij deze of bestrijdt/trotseert hij zulke beperkingen?
2. Wat is de (min of meer stabiele) wijze van het verzamelen en verwerken van informatie? Hoe open staat de regeringsleider voor nieuwe informatie? Is hij selectief of laat hij nieuwe informatie zijn reactie (mede) bepalen?
3. Wat zijn de drijfveren voor het individuele handelen in de politieke context? Is er met name een interne, inhoudelijke focus gericht op het realiseren van doelen of ligt de focus op het aanknopen van betekenisvolle relaties en het verkrijgen van groepserkenning?

Een antwoord op deze drie vragen verkrijgen we aan de hand van de scores op zogenaamde traits. Onder een trait verstaan we een persoonlijkheidskenmerk van een regeringsleider die informatie geeft over de wijze waarop hij denkt en handelt (Van Esch, 2015). De persoonlijkheidskenmerken geven afzonderlijk al een waardevol inzicht in de persoon van een regeringsleider, bijvoorbeeld of deze taakgericht is, relatiegericht of wellicht beide (Van Assche, 2009; Schafer, 2014). Door bepaalde persoonlijkheidskenmerken te combineren kunnen we een antwoord op de drie vragen formuleren en de leiderschapsstijl bepalen.

De scores op de verschillende persoonlijkheidskenmerken komen tot stand door tekstanalyse ¹⁰. De persoonlijkheidskenmerken die in de LTA worden gebruikt zijn: geloof in de eigen mogelijkheden gebeurtenissen te bepalen, machtsstreven, conceptuele complexiteit, zelfvertrouwen en taakgerichtheid ¹¹(Hermann 2008; Van Assche, 2009). Hermann combineert de score op bepaalde persoonlijkheidskenmerken voor de beantwoording van de drie vragen (zie tabel 3.4).

¹⁰ In het methodologisch hoofdstuk wordt hierop en de specifieke aanpak in dit onderzoek nader ingegaan.

¹¹ Twee persoonlijkheidskenmerken uit de LTA laat ik buiten beschouwing: 'distrust of others' en 'in-group bias'. Volgens een secundaire analyse zijn er bij deze beide persoonlijkheidskenmerken twijfels over de validiteit van de verkregen scores (Mahdasian, 2002).

Aspect	Vraag	Persoonlijkheidskenmerken	Type antwoord
Cognitie	<i>Op welke wijze reageert de regeringsleider op politieke beperkingen?</i>	Geloof gebeurtenissen te bepalen	Aanvaardt of bestrijdt deze politieke beperkingen.
		Machtsstreven	
Informatieverwerking	<i>Wat is de houding van de regeringsleider ten opzichte van nieuwe informatie?</i>	Conceptuele complexiteit	Staat open voor nieuwe informatie of is daarin selectief.
		Zelfvertrouwen	
Motivatie	<i>Wat zijn de drijfveren voor het handelen van de regeringsleider in de politieke context?</i>	Taakgerichtheid	Is probleemgericht of relatiegericht of een combinatie.

Tabel 3.3 Drie vragen en bijbehorende persoonlijkheidskenmerken van de LTA (gebaseerd op Hermann, 2008)

De vijf persoonlijkheidskenmerken

Een regeringsleider heeft te maken met een politieke omgeving die hem beperkt in wat kan en mag. Dit betreft de eerste vraag in het LTA-kader: *Op welke wijze reageert de regeringsleider op politieke beperkingen?* Globaal genomen zijn er twee mogelijke antwoorden: hij houdt rekening met de beperkingen en wensen van de politieke omgeving en stemt zijn handelen daarop af. Of hij bestrijdt mogelijke politieke beperkingen die het realiseren van zijn ambities in de weg staan en zal proberen het politieke proces onder controle te krijgen (Driver, 1977; Hermann & Preston, 1994; Van Assche, 2009). Om tot een verwachting te komen over de mate waarin de leider beperkingen respecteert, wordt er naar twee persoonlijkheidskenmerken gekeken: 'Overtuigd van de eigen mogelijkheden gebeurtenissen te bepalen' en 'Machtsstreven'.

Het eerste persoonlijkheidskenmerk *Overtuigd van de eigen mogelijkheden gebeurtenissen te bepalen* betreft de overtuiging waarmee de regeringsleider controle ervaart over de politieke situatie. Bij een hoge score op dit persoonlijkheidskenmerk is deze overtuigd invloed te kunnen uitoefenen op wat er plaatsvindt (Dyson, 2009). De handelingsconsequentie bij een hoge score kenmerkt zich door gedrag gericht op het realiseren en handhaven van de controle over besluitvorming en implementatie. De regeringsleider delegeert weinig en is in geringe mate bereid tot het sluiten van compromissen. Hij laat proefballonnetjes op om te kijken wie ze verwelkomt (Hermann, 2008; Dyson, 2009). Bij een lage score denkt hij weinig tot geen invloed te kunnen uitoefenen (Dyson, 2009) en is hij geneigd af te wachten hoe een situatie zich ontwikkelt alvorens tot handelen over te gaan. De regeringsleider neemt alleen het voortouw als duidelijk is dat er meer dan 50% kans is op succes (Hermann, 2008). *Machtsstreven* is het tweede persoonlijkheidskenmerk die aan de orde komt bij het beantwoorden van de vraag hoe een regeringsleider reageert op politieke beperkingen.

Dit persoonlijkheidskenmerk is een indicatie van de wens tot het verkrijgen, bestendigen of herkrijgen van controle, invloed of impact op andere personen of groepen (Dyson, 2009). Bij een hoge score is deze wens groot. Het gedrag van de regeringsleider bij een hoge score kenmerkt zich door het manipuleren van de omgeving om controle en invloed te krijgen en als de ‘winnaar’ uit de bus te komen. Hij besteedt veel aandacht aan het inschatten van de concrete situatie en het bepalen van de tactiek om zijn doelen te bereiken. Andere mensen worden beschouwd als instrumenten om deze doelen te bereiken. Hij kan onverwachts de (spel)regels veranderen als dat beter uitkomt. Hij onderhandelt het liefst in direct contact met de betrokkenen. Bij een lage score is de wens tot het verkrijgen, bestendigen of herkrijgen van controle, invloed of impact op andere personen of groepen beperkt. Een lage score duidt op een beperkte behoefte aan controle. Voor de regeringsleider staan de teamgeest en een hoge ethische standaard centraal. Doelstellingen moeten voor iedereen helder zijn. Relaties zijn gebaseerd op vertrouwen en de verantwoordelijkheid voor besluiten wordt gedeeld. Bij een lage score kenmerkt het gedrag zich door het vertegenwoordigen en verdedigen van de groep naar buiten toe (Hermann, 2008).

De scores op beide persoonlijkheidskenmerken worden verwerkt in een aggregatietabel (zie tabel 3.4). Alleen bij een lage score op beide persoonlijkheidskenmerken respecteert de regeringsleider de politieke beperkingen. Bij elke andere combinatie is hij meer geneigd te proberen de politieke situatie waarin hij zich bevindt actief naar zijn hand te zetten, zij het steeds op een andere wijze.

Machtsstreven	Overtuigd van de eigen mogelijkheden gebeurtenissen te bepalen	
	Laag	Hoog
Laag	1. Respecteert beperkingen: Werkt binnen de mogelijkheden naar het realiseren van doelen; compromissen sluiten en consensus realiseren zijn belangrijk.	2. Bestrijdt beperkingen maar is minder succesvol omdat macht te direct en te open wordt gehanteerd; minder goed in staat om te zien hoe je anderen manipuleert en achter de schermen invloed uitoefent.
Hoog	3. Bestrijdt beperkingen, maar het liefst op een indirecte wijze, achter de schermen, aan de touwtjes trekkend, minder aanspreekbaar op de uitkomst.	4. Bestrijdt beperkingen, is vaardig in zowel direct als indirect invloed uitoefenen, weet wat hij wil, neemt het heft in handen.

Tabel 3.4 Aspect cognitie: Hoe gaat de regeringsleider om met politieke beperkingen? (Gebaseerd op Hermann, 2008)

De volgende vraag in het LTA-kader luidt: *Wat is de houding van de regeringsleider ten opzichte van nieuwe informatie?* Globaal genomen zijn er twee mogelijke antwoorden: de regeringsleider staat open voor nieuwe informatie of is selectief ten opzichte van nieuwe informatie bij het nemen van beslissingen (Driver, 1977; Ziller, 1977; Kaarbo &

Hermann, 1998; Dyson, 2009; Van Assche, 2009). Om tot een verwachting te komen over de houding van de regeringsleider ten opzichte van nieuwe informatie wordt er naar twee persoonlijkheidskenmerken gekeken: 'Conceptuele complexiteit' en 'Zelfvertrouwen'.

Het persoonlijkheidskenmerk *Conceptuele complexiteit* duidt op de mate van differentiatie die de regeringsleider hanteert in het beschrijven of bediscussiëren van andere mensen, plaatsen, politieke ideeën of dingen (Van Esch, 2015). Bij een hoge score op dit persoonlijkheidskenmerk beschouwt de regeringsleider de politieke omgeving als ambigu en heeft voortdurend behoefte aan zoveel mogelijk informatie. Kenmerkend gedrag voor een hoge score is dat de regeringsleider zich inspant om zo veel mogelijk informatie te verkrijgen en te betrekken in zijn overwegingen. Bij een lage score heeft hij alleen behoefte aan informatie die zijn standpunt bevestigt, andere informatie wordt geblokt en vermeden (Hermann, 2008; Dyson, 2009). Kenmerkend gedrag daarbij is dat de regeringsleider met een bepaald 'frame' kijkt naar de situatie en meer geneigd is tot zwart-wit denken (Hermann, 2008).

Zelfvertrouwen is het tweede persoonlijkheidskenmerk en betreft het beeld dat de regeringsleider heeft van de eigen capaciteiten om op een adequate manier om te gaan met objecten en personen in zijn omgeving. Bij een hoge score op dit persoonlijkheidskenmerk beschouwt de regeringsleider zichzelf als een adequate leider. Over het algemeen is hij tevreden met wie hij is en hoe hij functioneert. Het gedrag van de regeringsleider bij een hoge score kenmerkt zich door het negeren, filteren of herinterpreteren van nieuwe informatie. Dat geldt ook voor informatie over hemzelf als leider. Nieuwe informatie of de mening van anderen leidt dan ook niet tot ander gedrag of een andere visie. Bij een lage score twijfelt hij over zijn capaciteiten en zijn visie. Kenmerkend gedrag voor de lage score is dat de regeringsleider voortdurend op zoek is naar de visie van anderen in bepaalde situaties en daardoor zijn handelen laat bepalen (Ziller, 1977; Hermann, 2008).

De mogelijke scores op beide persoonlijkheidskenmerken zijn samengebracht in tabel 3.5. Indien de score op 'conceptuele complexiteit' hoger is of even hoog als 'zelfvertrouwen' dan staat de regeringsleider 'open' voor contextuele informatie. Is de score lager of even laag, dan is de regeringsleider selectief ten opzichte van nieuwe informatie.

Score op Conceptuele complexiteit en Zelfvertrouwen	Houding ten opzichte van informatie
Conceptuele complexiteit > Zelfvertrouwen	Open
Zelfvertrouwen > Conceptuele complexiteit	Selectief
Conceptuele complexiteit en Zelfvertrouwen beide hoog	Open
Conceptuele complexiteit en Zelfvertrouwen beide laag	Selectief

Tabel 3.5 Aspect Informatieverwerking: Wat is de houding van de regeringsleider ten opzichte van nieuwe informatie? (Hermann, 2008)

Indien de regeringsleider open staat voor contextuele informatie scant hij actief zijn politieke context en kijkt wat de opinie en kennis van anderen is. Hij zoekt naar zowel afwijkende als ondersteunende informatie voor bepaalde opties en hoopt zo politiek inzicht te verkrijgen en daarmee te bepalen wat mogelijk en wenselijk is. Indien de regeringsleider selectief staat ten opzichte van nieuwe informatie hanteert hij een bepaald frame om naar politieke situaties te kijken en pikt die informatie op die zijn standpunt versterkt, maar negeert andere informatie. De focus ligt op het overtuigen van anderen van zijn standpunt.

Vraag 3 in het LTA-kader luidt: *Wat zijn de drijfveren voor het handelen van de regeringsleider in de politieke context?* Bij het beantwoorden van deze vraag maken we gebruik van de score op één persoonlijkheidskenmerk, namelijk 'taakgerichtheid'. Bij het bepalen van de motivatie van de regeringsleider voor het verkrijgen van het ambt maakt Hermann een onderscheid tussen twee type motivaties (Hermann, 2008; Hargrove, 1989). Is er sprake van een interne drijfveer, bijvoorbeeld het aanhangen van een bepaalde ideologie of het nastreven van bepaalde ambities? De focus is dan taakgericht. Kenmerkend gedrag daarbij is dat de regeringsleider 'anderen' beschouwt als 'instrumenten' om een oplossing te vinden. De regeringsleider werkt voortdurend aan een probleem of ambitie en bewaakt continu de voortgang. De andere optie is dat de regeringsleider meer relatiegericht is. Hij heeft een vanzelfsprekende interesse en aandacht voor het opbouwen en onderhouden van relaties. Mensen staan centraal en niet wat er moet gebeuren (Hermann, 2008). Deze motivaties taakgerichtheid en relatiegerichtheid kunnen we plaatsen op een continuüm en daarbij zijn drie scores te onderscheiden (zie tabel 3.6) De score geeft inzicht in welke motieven een regeringsleider heeft om zijn positie te ambiëren en in te nemen.

Score op taakgerichtheid	Motivatie om ambt te vervullen
Hoog	Probleemgericht
Gemiddeld	Probleem- en relatiegericht, afhankelijk van de context
Laag	Relatiegericht

Tabel 3.6 Aspect motivatie: Wat zijn de drijfveren voor het handelen van regeringsleider in de politieke context? (Hermann, 2008)

Regeringsleiders met een hoge score op taakgerichtheid zijn probleemgericht, hebben ze een lage score dan zijn zij relatiegericht. Regeringsleiders met gemiddelde scores laten de specifieke context hun focus bepalen.

Van persoonlijkheidskenmerken naar leiderschapsstijl

Hermann (2008) gebruikt de verkregen antwoorden op de drie vragen om te komen tot een typering van de leiderschapsstijl van de betreffende regeringsleider. Het schema in tabel 3.7 bestaat uit drie kolommen met daarin de gevonden antwoorden op de drie vragen:

Kolom 1: Op welke wijze reageert de regeringsleider op politieke beperkingen?

Kolom 2: Wat is de houding van de regeringsleider ten opzichte van nieuwe informatie?

Kolom 3: Wat zijn de drijfveren voor het handelen van de regeringsleider in de politieke context?

De combinatie van de drie vragen leidt tot een onderscheid in acht leiderschapstijlen, die in tabel 3.7 kort worden omschreven.

Reactie op beperkingen	Openheid nieuwe Informatie	Motivatie	
		Probleem	Relatie
Bestrijden	Gesloten	<i>Expansionistisch</i> Focus op vergroten van de 'span of control' van de regeringsleider, de regering en het land.	<i>Evangelistisch</i> Focus op overtuigen van anderen deel te nemen aan zijn missie en te mobiliseren voor zijn boodschap.
Bestrijden	Open	<i>Actief onafhankelijk</i> Focus op handhaven van de bewegingsvrijheid van zichzelf en de regering en onafhankelijk te blijven in een omgeving die beide lijkt te willen te beperken.	<i>Directief</i> Focus op handhaven van de status en acceptatie van zichzelf door anderen te betrekken in politieke activiteiten die de reputatie versterken.
Respecteren	Gesloten	<i>Incrementeel</i> Focus op stapsgewijs verbeteren van de economische omstandigheden en veiligheid en daarbij de onvermijdelijke obstakels proberen te vermijden.	<i>Beïnvloedend</i> Focus op bouwen van relaties met andere politici en landen, door samenwerking kun je meer bereiken dan alleen.
Respecteren	Open	<i>Opportunistisch</i> Focus op bepalen wat mogelijk is in de gegeven situatie in relatie tot de doelen en de gegeven (institutionele) context.	<i>Collegiaal</i> Focus op opheffen van onderlinge verschillen en realiseren van consensus en daarbij prestige en status behouden door anderen te ruimte te geven en verantwoordelijkheid te delen.

Tabel 3.7 Acht leiderschapstijlen (Hermann, 2008)

Kanttekeningen

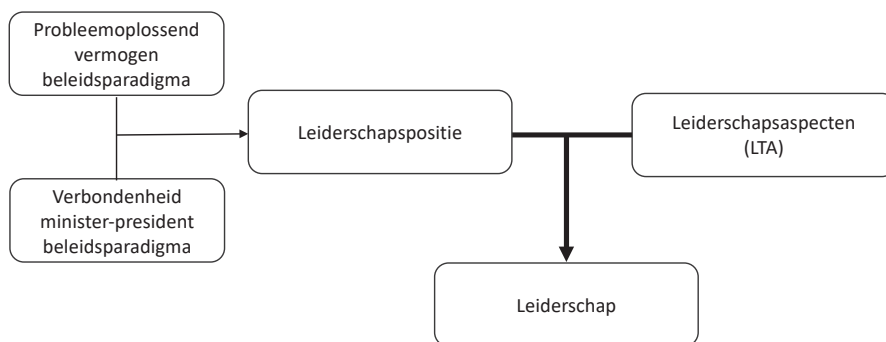
Er zijn drie kanttekeningen te maken bij de LTA. De eerste kanttekening betreft de assumptie achter alle op-afstand-methoden, namelijk dat persoonlijkheidskenmerken ten grondslag liggen aan het gesproken en geschreven woord (Winter, 1992; Hermann, 2014). Om de mogelijkheid open te houden dat deze assumptie onjuist is, hanteer ik in dit onderzoek een tweede methode, waarbij ik met behulp van een bronnenstudie een analyse van de persoonlijkheidskenmerken uitvoer (zie hoofdstuk 4). Op deze wijze kan ik de scores van de LTA en de resultaten van de bronnenstudie vergelijken.

De tweede kanttekening betreft de wijze waarop de keuze van tekstfragmenten voor het uitvoeren van een LTA wordt gemaakt. De LTA maakt gebruik van (bij voorkeur) spontane antwoorden van regeringsleiders in interviews. De vraag is echter of deze antwoorden wel 'onvoorbereid' zijn, terwijl dat wel een belangrijk element vormt in de onderbouwing van Hermann voor de gevonden relatie tussen de gesproken woorden en de achterliggende persoonlijkheidskenmerken (Hermann, 1980, 1998, 2008 en 2014; Dyson, 2009; Schafer, 2014). In de uitvoering van de LTA in dit onderzoek kan ik daarmee rekening houden door op een alternatieve wijze 'onvoorbereide' antwoorden te verzamelen, namelijk door het analyseren van 'onvoorbereide' antwoorden in een parlementair debat (Dyson, 2009).

De derde kanttekening geldt het statische karakter van de LTA. Als de minister-president eenmaal op de vijf persoonlijkheidskenmerken en drie aspecten is 'gescoord', ligt het LTA-profiel vast. Dat vraagt van de onderzoeker doorlopend alertheid voor deze beperking van de lens. Overigens biedt de hierboven genoemde bronnenstudie extra houvast. In de bronnen staat concreet gedrag van de minister-president centraal en biedt daarmee belangrijke referentiepunten bij de interpretatie van het optreden aan de hand van het LTA-profiel.

3.4 POLITIEK LEIDERSCHAP TUSSEN CONTEXT EN PERSOON: NAAR EEN CONCEPTUEEL RAAMWERK

In paragraaf 1.2 heb ik betoogd dat de wisselwerking van context en persoon bepalend is voor het leiderschap van de minister-president. Nu ik de politieke tijd en de LTA nader heb verkend, breng ik de zojuist gepresenteerde lenzen samen in een geïntegreerd conceptueel raamwerk (zie Figuur 3.1).

Figuur 3.1 Conceptueel raamwerk: wisselwerking context en persoon: twee lenzen

De politieke tijd biedt de mogelijkheid te bepalen hoe politieke ambities van een minister-president zich verhouden tot de heersende politieke ideeën van het moment. In het

conceptueel raamwerk is dit weergegeven door het beleidsparadigma en de verbondenheid van de minister-president met elkaar in verband te brengen, met als uitkomst een van de vier mogelijke leiderschapsposities. Vervolgens maakt het raamwerk de wisselwerking van beide lenzen politieke tijd en LTA zichtbaar en het daaruit voortkomend leiderschap. Om dit concept verder te concretiseren, relateer ik hieronder de mogelijke uitkomsten van de LTA aan de vier leiderschapsposities.

De leiderschapsposities kennen zoals in paragraaf 3.2 beschreven specifieke uitdagingen en valkuilen. Deze kan ik nu in theoretische zin relateren aan de mogelijke LTA-profielen van regeringsleiders. Daarmee wordt het mogelijk verwachtingen te formuleren over de mate waarin een bepaalde leiderschapsstijl wel of niet past - een 'fit' heeft - bij een leiderschapspositie. Of om de eerder aangehaalde Erwin Hargrove te citeren: 'skill is more or less effective as the context changes' (Hargrove, 1998, p. 10)

Ik hanteer daarbij voor de overzichtelijkheid de drie stijlaspecten - cognitie, informatieverwerking en motivatie - en de daarbij behorende vragen die Hermann (2008) gebruikt bij het bepalen van de leiderschapsstijl (zie hoofdstuk 3.3). Ik heb gekozen voor de combinatie van de twee uitersten: 'beste fit en minste fit'. Het gaat er mij namelijk om de wisselwerking heuristisch te adstrueren en niet om een deductieve, allesomvattende referentietabel te ontwikkelen.

De eerste vraag die Hermann aan de orde stelt, luidt: Op welke wijze reageert een politiek leider op institutionele, contextuele of politieke beperkingen? (zie tabel 3.4)

Als we de vier verschillende leiderschapsposities relateren aan deze vraag kunnen we veronderstellen dat het optreden van een minister-president die politieke beperkingen respecteert met name aansluit bij een leiderschapspositie *bouwen*. De minister-president moet zorgen voor consolidatie van het beleidsparadigma. Binnen de mogelijkheden die de context biedt, zal hij zoeken naar consensus om dit doel te bereiken. Op basis van vertrouwen zal hij de daadwerkelijke uitvoering bij voorkeur aan vakministers en ambtenaren overlaten. Deze minister-president zal naar verwachting geen fit hebben met een leiderschapspositie *afbreken*. Deze leiderschapspositie vraagt namelijk om het bestrijden van beperkingen, terwijl hij deze beperkingen juist respecteert.

Voor de minister-president die de beperkingen wel bestrijdt, biedt de LTA drie stijlvarianten. Ik neem hier ter illustratie een minister-president¹² met een score hoog op machtsstreven en een lage score op overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen. Deze minister-president werkt liefst achter de schermen. Dit past goed bij een leiderschapspositie *conserveren*. Deze minister-president heeft waarschijnlijk geen fit met een leiderschapspositie *afbreken*. Zijn voorkeur voor optreden achter de schermen zal hij in dat geval (deels) moeten loslaten, want hij moet juist de bühne op om partijen ervan te overtuigen dat het bestaande regime niet meer bij de tijd is. De lage score op overtuigd van

12 Zie tabel 3.4 kwadrant 3.

de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen biedt een indicatie dat hij deze positie naar verwachting uit de weg zal proberen te gaan omdat hij haar als onhaalbaar zal beschouwen.

De tweede vraag uit de LTA gaat over de houding van de minister-president ten opzichte van nieuwe informatie. (zie tabel 3.5)

Als we de houding open of selectief ten opzichte van informatie relateren aan de leiderschapsposities dan verwacht ik de volgende kenmerkende verschillen. Een minister-president die open staat voor informatie zal waarschijnlijk de beste fit hebben bij de leiderschapsposities *conserveren* en *hervormen*. Bij conserveren zal hij onderkennen wat de belangrijkste ideeën van het heersende beleidsparadigma zijn en aan welke bezwaren hij tegemoet moet komen. Bij hervormen

zal hij naar verwachting in staat zijn een nieuw perspectief te ontwikkelen op basis van de beschikbare informatie en deze vol zelfvertrouwen uitdragen.

De minister-president zal door zijn open houding ten opzichte van informatie bij een leiderschapspositie *afbreken* een dusdanig compleet beeld verkrijgen van alle politieke en persoonlijke risico's, dat hij deze tot mislukken gedoemde leiderschapspositie bij voorkeur uit de weg zal gaan.

Een minister-president die selectief omgaat met informatie - met een hoge score op zelfvertrouwen ¹³- zal relevante informatie negeren. Daarmee is er een goede fit met een leiderschapspositie *afbreken* te verwachten, waarbij er geen steun is voor de ambitie van de minister-president om het bestaande robuuste beleidsparadigma te vervangen. Hij zal naar verwachting dit leiderschap doorzetten, omdat hij onwelgevallige informatie zoals indicaties voor het ontbreken van steun voor zijn optreden zal negeren. Daar staat tegenover dat de minister-president bij een leiderschapspositie *bouwen* vermoedelijk niet onderkent op welke wijze hij het bestaande beleidsparadigma robuust kan houden.

Een minister-president die selectief omgaat met informatie - met een lage score op zelfvertrouwen ¹⁴- zal bij de leiderschapspositie *bouwen* naar verwachting juist goed aansluiten. Deze minister-president tracht conflicten te vermijden. Door zijn lage score op zelfvertrouwen laat hij graag het initiatief bij anderen, wat bij deze leiderschapspositie passend is. Zijn voorkeur voor het vermijden van conflicten biedt vooral weinig perspectief voor een leiderschapspositie *afbreken*. De minister-president zal naar verwachting deze uit de weg te gaan, zeker als niemand anders in zijn omgeving bereid is het voortouw te nemen.

De derde vraag uit de LTA gaat over taakgerichtheid: is een minister-president probleemgericht, relatiegericht of is hij naar gelang de context probleemgericht of relatiegericht? (zie tabel 3.6) Wat zijn de motieven die een minister-president heeft om zijn positie te ambiëren en in welke mate past deze houding bij een bepaalde leiderschapspositie?

13 Zie tabel 3.5 rij 2 : Zelfvertrouwen > Conceptuele complexiteit

14 Zie tabel 3.5 rij 4 : Conceptuele complexiteit en Zelfvertrouwen beide laag

Hermann beschrijft deze scores als twee uiteinden van een continuüm (Hermann, 2008). De Nederlandse constellatie waarin de minister-president zich heeft te verhouden met ministers uit de coalitie, de eigen partij en coalitiepartijen in de Tweede Kamer, maar ook de eigen achterban vraagt een voortdurende balanceer-act tussen probleem- en relatiegericht (zie hoofdstuk 2.4).

Als een minister-president erin slaagt zijn taakgerichtheid situationeel te relateren aan de context, dan kan hij bij iedere leiderschapspositie de juiste balans tussen probleem- en relatiegerichtheid realiseren (zie tabel 3.6).

Een minister-president die met name probleemgericht is, zal naar verwachting bij een leiderschapspositie *afbreken* goed aansluiten. Hij zal voortdurend aan het realiseren van de destructie van het bestaande robuuste beleidsparadigma werken en de voortgang daarvan bewaken. Hij zal trachten andere sleutelfiguren in te zetten om oplossingen te vinden voor de hindernissen die hij tegenkomt. Probleemgerichtheid past naar verwachting beperkt bij een leiderschapspositie *bouwen*. Naast het bestendigen van het bestaande beleidsparadigma is er geen taak voor de minister-president weggelegd. Het risico bestaat dat de minister-president dat zelf niet doorziet en - al problematiserend - onnodig en contraproductief optreedt.

Een relatiegerichte minister-president zal naar verwachting juist goed aansluiten bij de leiderschapspositie *bouwen*. Samenwerken, ministers motiveren en achter de schermen zaken voor elkaar krijgen passen hem goed. Een leiderschapspositie *afbreken* past minder bij deze minister-president, omdat hij hier het risico loopt bestaande relaties op het spel te moeten zetten en daarnaast op een meer probleemgerichte wijze op de voorgrond moet treden. Dat zal hem niet makkelijk afgaan en wellicht tracht hij deze leiderschapspositie te ontlopen.

Ik kan nu postuleren dat het op basis van deze theoretische 'vingeroefening' mogelijk is de uitkomsten van de LTA in verband te brengen met een leiderschapspositie en vervolgens inzicht te verkrijgen in het leiderschap of - zoals hierboven - daarover verwachtingen formuleren. In het onderzoek naar Den Uyl zal ik in hoofdstuk 6 op basis van zijn LTA verwachtingen formuleren over zijn optreden bij de verschillende soorten leiderschapsposities. Vervolgens zal ik in de daaropvolgende twee hoofdstukken bij de twee leiderschapsposities *hervormen* (dekoloniseringskwestie) en *conserveren* (abortuskwestie) Den Uyls feitelijke optreden bestuderen.

Zoals ik in hoofdstuk 1 schrijf, is het combineren van een contextuele lens (politieke tijd) op macroniveau en een psychologische lens (LTA) op microniveau methodologisch gezien uitdagend. Tegelijkertijd kan juist het in combinatie gebruiken van deze twee perspectieven nieuwe inzichten opleveren over het leiderschap van Den Uyl als minister-president. De methodische uitdagingen die daarmee gepaard gaan, zijn onderwerp van het volgende hoofdstuk.

4

Hoofdstuk 4

Onderzoekopzet en methoden

“If something is a puzzle, it means it confuses us, yet by puzzling over the confusion we attempt to make sense of it” (Boswell, Corbett & Rhodes, 2019, p. 8)

4.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk beschrijf ik de onderzoeksopzet en methoden waarmee ik 'de puzzel' tegemoet treed. Allereerst geef ik een aantal overwegingen die bij de keuze van de onderzoeksopzet en methoden een rol spelen. Daarna volgt een beschrijving van de onderzoeksopzet, uitgesplitst in drie delen. Tenslotte ga ik in op mijn rol als onderzoeker en reflecteer ik op positionaliteit.

4.2 ONDERZOEK NAAR MINISTER-PRESIDENT DEN UYL EN ZIJN POLITIEKE TIJD

Het politiek leiderschap van de minister-president, dat centraal staat in deze studie, kunnen we niet los zien van de historische, politieke en institutionele context waarin diens optreden gestalte krijgt. Hargrove spreekt in dit verband treffend van 'skill in context' (Hargrove en Owens, 2003, p. 17). Nederland kent traditiegetrouw een complexe politieke context in vergelijking met veel andere stabiele democratieën. Onze consensusdemocratie predisponeert tot verdeelde macht, waarin sprake is van leiderschap met een kleine 'l'. Het kan bijna niet groots en meeslepend zijn en is zelden of nooit gemonopoliseerd door één politicus. Eerder is sprake van tandems en andere vormen van gedeeld leiderschap (Hendriks en Toonen, 2001; 't Hart en Ten Hooven, 2004; Swinkels, Van Zuydam, Van Esch, 2017, p. 164 en 165).

De bovengenoemde politieke praktijken maken het methodologisch niet eenvoudig om eenduidige verbanden te observeren tussen persoon en gedrag van de minister-president, de context waarin deze opereert, en de sturing van, onder meer, het politieke debat, de politieke agenda en het regeringsbeleid (Bennet & Checkel, 2015). Voor strikt causaal redeneren zijn er te veel factoren in het spel en ontbreekt de mogelijkheid om te controleren voor allerlei contextinvloeden en intermediaire variabelen. Het onderzoek naar de centrale vraag van deze studie: *hoe bepaalt de interactie tussen context en persoon de invulling en impact van het politiek leiderschap van minister-president Den Uyl?* richt zich daarmee niet op causale maar op plausibele verbanden tussen de context en de persoon (Boswell, Corbett en Rhodes, 2019, p. 29), met als doel de stijl en betekenis van het leiderschap van premier Den Uyl te beschrijven (Thiele, 2021, p. 27).

Zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk vormen Skowroneks theorie van de politieke tijd en Hermanns LTA het fundament voor mijn onderzoek. Aan de hand van de typologie van de politieke tijd (Skowronek, 1997, 2011), aangepast voor de parlementaire politieke context (Laing en McCaffrie 2013; 't Hart, 2014; 't Hart & Tummers, 2019) bestudeer ik met name de context van het kabinet-Den Uyl. Bij de behandeling van Skowroneks model kwam echter de vraag aan de orde of het zonder meer in een parlementaire (consensus)democratie toepasbaar is (zie bijvoorbeeld Laing, 2013). Ik beargumenteer dat dit wel degelijk mogelijk

is (zoals overigens ook Hoekstra, 1999; Theakston, 2002; Azzi, 2017 betogen), en dat de toepassing van de typologie ook in de Nederlandse context een nieuw licht laat schijnen op de politieke ruimte voor en de aard van het leiderschap van een minister-president ten aanzien van een bepaald issue op verschillende momenten in de tijd. Aan de andere kant van het spectrum van analyseniveaus biedt de LTA een nuttig instrument om inzicht te krijgen in Den Uyls persoonlijkheidskenmerken (Hermann, 2008; Dyson, 2009; Van Esch, 2015) en de mogelijke effecten daarvan op zijn leiderschapsstijl. Ik heb in het vorige hoofdstuk beide lenzen met elkaar in verband gebracht in de vorm van een conceptueel raamwerk.

4.3 EEN MEERVOUDIG ONDERZOEKSONTWERP

Het onderzoek bestaat uit drie delen, die ieder op een andere deelvraag ingaan en elk een eigen onderzoeksaanpak kennen. In onderstaand overzicht staan de drie delen schematisch weergegeven (zie tabel 4.1).

	Deelvraag	Type onderzoek	Methode
Deel I Politieke tijd kabinet-Den Uyl	Hoe is Den Uyls premierschap te duiden in termen van het model van politieke tijd?	Casestudie	Desk research
Deel II LTA van Den Uyl	Wat zijn de leiderschapsstijl en persoonlijkheidskenmerken van Den Uyl?	Politiek-psychologisch assessment	Triangulatie: Kwalitatieve analyse kwantitatieve toepassing van het LTA-instrument
Deel III Leiderschapsposities	Welk leiderschap vertoont Den Uyl bij twee verschillende leiderschapsposities?	Casestudie	Desk research Interpretatie

Tabel 4.1 Meervoudig onderzoeksontwerp

Het eerste deel van het onderzoek bestudeert de politieke tijd van Den Uyls premierschap door en is te typeren als casestudie ¹(Yin, 2018, p. 48-49; Van Thiel, 2021, p.109-112). In het tweede deel onderzoek ik de leiderschapsstijl en persoonlijkheidskenmerken van Den Uyl met behulp van de LTA. Dit onderzoek kenmerkt zich door een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve analyse (Teddlie en Tashakkori, 2009). Het derde deel bestaat uit twee diepgaande casestudies waarin twee verschillende leiderschapsposities centraal staan. Dit derde deel heeft het karakter van een casestudie waarin ik het optreden van Den Uyl analyseer met behulp van de typologie en de resultaten van de LTA om tot plausibele interpretaties van diens leiderschap te komen, zoals beschreven in het conceptueel raamwerk

1 In het onderzoek versta ik onder een casestudie een empirische methode die het politiek leiderschap diepgravend onderzoekt in de context van de werkelijke gebeurtenissen, waarbij het onderscheid tussen het politiek leiderschap en de context niet geheel duidelijk is (Yin, 2018, p. 15).

(zie hoofdstuk 3.4). Hierna bespreek ik per deel de aspecten die daarbij aan de orde komen: de betreffende deelvraag, het type onderzoek en de methodiek.

Onderzoek deel I: De politieke tijd van Den Uyls premierschap

Het onderzoek naar de politieke tijd van het kabinet-Den Uyl vindt plaats in de vorm van een secundaire analyse van reeds bestaande bronnen (Van Thiel, 2021, p. 136-138). Ik beschrijf daarbij de ontwikkeling van een viertal beleidsparadigma's op basis van een uitgebreide *desk research* (Van Thiel, 2021, p. 128). Deze beleidsparadigma's zijn gebaseerd op de hoofdthema's in de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen in 1972. Ik kies met het onderzoek naar meerdere beleidsparadigma's voor een analyse van de politieke tijd op een minder abstract niveau dan de originele typologie van de politieke tijd. Deze analyse richt zich op het macroniveau bij het bepalen van leiderschapsposities, als resultaat van enerzijds het probleemoplossend vermogen van het vigerende beleidsparadigma en anderzijds de verbondenheid van de regeringsleider daarmee. De vraag is echter of wisselingen van de politieke tijd zich niet ook en wellicht met name afspelen op het mesoniveau van brede beleidsterreinen. In plaats van één leiderschapspositie voor de gehele termijn van de regeringsleider, zoals de oorspronkelijke theorie stelt (Skowronek, 1997).

Bij het onderzoek naar de politieke tijd van het kabinet-Den Uyl baseer ik mij op een aantal standaardwerken van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Daarnaast bieden de studies *Kabinetformaties* van Maas en de *Parlementaire Geschiedenis van Nederland* van Bosmans en Van Kessel een goed overzicht van de hoofdpunten van het beleid van de achtereenvolgende kabinetten in de 20^e eeuw (Maas, 1982; Bosman & Van Kessel, 2011). Verder zijn de inmiddels talrijke biografieën van politici, studies naar politieke partijen en historische studies van Nederland in de 20^e eeuw gebruikt als secundair bronnenmateriaal. Voor het bepalen van de status van de betreffende beleidsparadigma's gebruik ik in het bronnenonderzoek een aantal indicatoren (zie tabel 4.2) Deze indicatoren zijn afkomstig uit de eerder in hoofdstuk 2 en 3 besproken literatuur (Hall, 1999, p. 283; Skowronek: 1993; Magliocca, 2009; 't Hart, 2014; Byrne, 2017).

Probleemoplossend vermogen	Indicatoren
Stijgend	Afnemend overleg vakminister(s) en parlement Beperkte aandacht in de media
Hoog	Voortgang en uitvoering op ambtelijk niveau Eventuele discussie alleen onder betrokken professionals
Dalend	Toenemende aandacht in de media Debat door publieke figuren en persiegroepen over de waarde van het beleidsparadigma Rechterlijke uitspraken
Laag	Vragen en initiatieven in parlement Instellen onderzoekscommissie Pogingen tot wetshandhaving Publieke en politieke discussie over alternatieven Wijziging in verkiezingsprogramma's

Tabel 4.2 Indicatoren bij het bronnenonderzoek naar beleidsparadigma's

Hiermee is de eerste stap van de operationalisatie van de typologie gezet en biedt het een overzicht van de status van de vier beleidsparadigma's. Vervolgens beschrijf ik de politieke loopbaan en de ontwikkeling van het politieke gedachtegoed van Den Uyl. Deze beschrijving vormt de basis voor het bepalen van zijn *verbondenheid* met de vier afzonderlijke beleidsparadigma's (Skowronek, 1997, 2011). In de oorspronkelijke typologie maakt Skowronek gebruik van de tekst van de inaugurale rede van de president in kwestie. Hiermee bepaalt hij de verbondenheid van de president met het vigerende politieke regime c.q. beleidsparadigma. Zoals ik in hoofdstuk 3 aangaf, is deze aanpak voor de Nederlandse situatie ongeschikt. De regeringsverklaring is geen equivalent van de inaugurale rede. Deze is het eindresultaat van een lange formatie, zeker in het geval van het kabinet-Den Uyl, en representeert niet per se de verbondenheid van Den Uyl met het beleidsparadigma. In hoofdstuk 3 kwam de onduidelijke wijze waarop de politieke tijd de verbondenheid van de regeringsleider bepaalt al aan de orde. Andere auteurs hebben dit al deels opgelost door in te gaan op biografische gegevens en de ontwikkeling van het politieke gedachtegoed van de betreffende regeringsleider. Ik zal deze lijn in dit onderzoek volgen.

In de literatuur zijn enkele alternatieve methodes voor een dergelijke analyse beschreven. Een daarvan is het bestuderen van toespraken of andere uitingen voorafgaand aan de tijd als regeringsleider (Byrne, 2017). Een ander alternatief is een beschrijving van de politieke loopbaan van de betreffende regeringsleider (zie o.a. Greenstein, Johansson, Hargrove). De eerste richt zich met name op verbale uitingen, terwijl de tweede de focus heeft op concreet handelen in de politieke context. Beide invalshoeken zijn daarmee complementair. Ik hanteer daarom een combinatie van beide alternatieven in de vorm van een schets van Den Uyl, gericht op het identificeren van zijn politieke overtuigingen in relatie tot de verschillende beleidsparadigma's.

De schets start met een weergave van Den Uyls 'Werdegang' van gereformeerde jongeling naar socialistisch politicus. Hierbij baseer ik mij met name op de twee biografieën, een aantal interviewbundels, enkele deelstudies naar Den Uyl en naar het kabinet.

Vervolgens geef ik een beschrijving van zijn politieke loopbaan en de ontwikkeling van zijn politieke gedachtegoed, dat laatste aan de hand van een drietal 'cruciale' publicaties (Van Praag, 2019): *De weg naar vrijheid* (1951), *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963) en *De Smalle marge van democratische politiek* (1971). Hieruit destilleer en benoem ik de belangrijkste thema's en problemen die Den Uyl in de loop van zijn loopbaan aan de orde stelt en de politieke voorstellen en oplossingen die hij naar voren brengt. Op basis van deze schets kan ik de tweede stap zetten in de analyse van de politieke tijd: het bepalen van de *verbondenheid* van Den Uyl met de vier beleidsparadigma's. Waarna ik aan de laatste stap toekom in de analyse van de politieke tijd: het bepalen van de verschillende leiderschapsposities.

Onderzoek deel II: Leadership Trait Analysis van Den Uyl

Om het daadwerkelijk optreden van Den Uyl in een concrete leiderschapspositie in de beide casestudies van het derde deel te analyseren biedt de hierboven schets maar ten dele houvast. Vandaar dat ik daarnaast gebruik maak van de LTA, waarmee ik de psychologische wortels (cognitie, informatieverwerking en motivatie) van de leiderschapsstijl van Den Uyl in kaart breng (Hermann, 2008).

Zoals eerder beschreven betreft de LTA een op-afstand-methode die gebruik maakt van verbale uitingen van de regeringsleider. Een belangrijk onderdeel van het uitvoeren van een LTA is de keuze voor de tekstfragmenten. Hermann maakt daarbij gebruik van (bij voorkeur spontane) antwoorden van regeringsleiders in interviews (Hermann, 2008). Het scoren van deze tekstfragmenten vindt vervolgens geautomatiseerd plaats met behulp van het Engelstalige computerprogramma Profiler Plus. Omdat de tekstfragmenten in dit onderzoek in het Nederlands zijn gesproken, dienen de oorspronkelijke antwoorden eerst vertaald te worden. Hermann heeft meerdere malen aangetoond dat vertalingen geen invloed hebben op de uitkomsten van de analyse (Mahdasian, 2002; Hermann 2008). Recent onderzoek van Brunner en Young (2020) spreekt dit echter deels tegen. Het is sinds kort mogelijk in enkele andere talen dan het Engels een analyse uit te voeren (o.a. Spaans, Duits en Turks). Hieruit blijkt dat er soms verschillen in de uitkomsten voorkomen tussen de analyse bij een naar het Engels vertaalde tekst en de analyse van een tekst in de oorspronkelijke taal (Brunner en Young, 2020). Er bestaat echter nog geen mogelijkheid Profiler Plus in het Nederlands te gebruiken. Voor de Nederlandse situatie levert dit inzicht dus geen nieuwe analysemogelijkheden op, maar toont wel de wenselijkheid aan van een uit te voeren triangulatie. Ik heb daarom ervoor gekozen eerst een kwalitatief onderzoek te doen en vervolgens de kwantitatieve analyse van tekstfragmenten met behulp van het Profiler Plus programma uit te voeren.

Dit *kwalitatieve onderzoek* omvat een analyse van 143 citaten die de politieke ideeën en de leiderschapsopvattingen van Den Uyl verwoorden, die zijn verzameld uit een aantal primaire en secundaire bronnen. De keuze en analyse van deze citaten voorafgaand aan de kwantitatieve LTA versterken de betrouwbaarheid van de gevonden resultaten (Denzin, 1970; Yeasmin, 2012; Blatter en Haverland, 2012, p 68; Van Thiel, 2021, p. 68).

Ik heb daarbij gebruik gemaakt van de grote hoeveelheid informatie die publiekelijk beschikbaar is over Den Uyl. Niet in de laatste plaats omdat hij van jongs af aan allerlei materiaal heeft bewaard, van schooltekeningen, dagboeken tot aantekeningen ². Daarnaast zijn er twee uitgebreide biografieën en verschenen er tijdens zijn leven, en ook daarna, diverse artikelen, interviews en boeken met en over Den Uyl. Ook in meer officiële documenten kunnen we informatie vinden over Den Uyl, zoals in de notulen van vergaderingen, in verslagen van

2 Het volledige archief van Den Uyl is ondergebracht bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Het is beperkt toegankelijk, ook voor wetenschappelijk onderzoek.

gemeenteraadsvergaderingen uit zijn Amsterdamse periode, in de Handelingen van de Tweede Kamer en in de notulen van ministerraad.

Voor de analyse van deze bronnen heb ik acht afzonderlijke fasen doorlopen (Boeije, 2008; Teddlie en Tashakkori, p. 223-224; Yin, 2018, p. 114-117). De eerste fasen zijn gericht op het schiften, samenvatten en categoriseren van de informatie. De daarop volgende fasen richten zich op de conversie van de gevonden informatie naar het begrippenkader en de scoringsmethode van de LTA (Elliot, 2005). De laatste fasen omvatten het overzichtelijk maken van de gevonden scores, zodat een vergelijking met de kwantitatieve resultaten mogelijk is. In tabel 4.3 staat de werkwijze tijdens deze fasen nader uitgewerkt.

Voor de *kwantitatieve LTA-analyse* maak ik in tegenstelling tot Hermann (2008) geen gebruik van antwoorden uit interviews, maar kies ik voor spontane antwoorden van Den Uyl op Kamervragen tijdens de behandeling van de begrotingen van 1973, 1974, 1975 en 1976. Hierbij selecteerde ik uit de betreffende Handelingen van de Tweede Kamer alleen antwoorden van Den Uyl op vragen die tijdens het debat zelf zijn gesteld. Dat wil zeggen Kamervragen gesteld tijdens een interruptie. De antwoorden van Den Uyl op vragen die Kamerleden in hun eigen eerste of tweede termijn stelden, zijn niet gebruikt. Deze antwoorden zijn over het algemeen namelijk ambtelijk voorbereid. Aan deze keuze liggen twee beweegredenen ten grondslag. Dyson maakt in zijn studie naar Tony Blair aannemelijk dat het gebruik van onvoorbereide antwoorden in een parlementair debat nog scherper het denkproces van de leider representeert. Zeker in tegenstelling tot het gebruik van speeches - waarbij de tekst vaak door anderen is opgesteld - of van antwoorden in interviews, waar minder zekerheid bestaat of de antwoorden spontaan of voorbereid zijn gegeven (Dyson, 2009). Ook Van Esch en Fitzgerald (2017) tonen in hun methodologische studie aan dat onvoorbereide antwoorden significant betere resultaten opleveren. De tweede reden is dat de scores op de persoonlijkheidskenmerken kunnen fluctueren afhankelijk van de cognitieve dispositie van het moment (Van Esch en Fitzgerald, 2017). De teksten uit de Handelingen geven de daadwerkelijke *state of mind* van Den Uyl weer tijdens de uitvoering van het ambt van minister-president en deze gesproken antwoorden zijn letterlijk beschikbaar in de Handelingen van de Tweede Kamer. Tevens zijn er in de betreffende Handelingen voldoende antwoorden beschikbaar om een analyse uit te voeren.

Beschikbare bronnen

Teksten van de hand van Den Uyl (boeken, artikelen, toespraken, brieven, aantekeningen). Interviews uit boeken en kranten, met Den Uyl of met anderen over Den Uyl.

Selectie bronnen

Teksten van Den Uyl: *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963) en *De smalle marges van de democratische politiek* (1971.) In brede kring ziet men deze als teksten waarin Den Uyl zijn politieke uitgangspunten en hoe deze te realiseren het meest concreet uiteen heeft gezet (Bootsma en Breedveld, 1999, Van den broek, 2002, Bleich, 2008, Kalma, 2012).

De interviews zijn beschikbaar in diverse bundels met verzamelde interviews, ze staan vermeld in de bijlage. Door interviews met Den Uyl te gebruiken, heb ik informatie gekregen hoe hij zijn eigen optreden typeert. Door interviews met personen uit zijn politieke omgeving te analyseren, kreeg ik informatie over welk optreden zij zien en hoe zij dat typeren.

Selectie citaten³

Na bestudering van de bronnen heb ik een selectie gemaakt van citaten waarin informatie werd gegeven over de persoon en/of het leiderschap van Den Uyl. Deze 143 citaten zijn per bron opgenomen in een overzicht. Daarin staat vermeld: de bron, de betreffende pagina, de persoon waarvan het citaat afkomstig is en de letterlijke tekst van het citaat.

Bepalen bruikbaarheid citaten

De citaten heb ik beoordeeld op hun bruikbaarheid voor de classificatie volgens de vijf persoonlijkheidskenmerken van Hermann. Na deze selectie bleven 93 citaten over.

Scoren van de citaten

De citaten heb ik gescoord per persoonlijkheidskenmerk: overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen, machtsstreven, conceptuele complexiteit, zelfvertrouwen, taakgerichtheid. De meeste citaten kon ik direct classificeren in een persoonlijkheidskenmerk, sommige andere citaten heb ik pas na herlezing van de gehele context in de originele bron kunnen classificeren.

Bepalen hoog – gemiddeld – laag

Analoog aan de weergave van de LTA heb ik per citaat bepaald of deze hoog-gemiddeld-laag scoort op het persoonlijkheidskenmerk. Het bij fase 5 genoemde overzicht van de persoonlijkheidskenmerken gebruik ik daarbij opnieuw. Bij twijfel heb ik de uitgebreide richtlijnen van Hermann gebruikt (Hermann, 2008).

Overzicht per persoonlijkheidskenmerk

Per persoonlijkheidskenmerk heb ik de scores van alle bronnen verzameld en stelde ik een totaalscore per persoonlijkheidskenmerk door een rangorde aan te brengen in de driedeling hoog – gemiddeld – laag.

Tabel 4.3 Fasen tijdens het kwalitatieve onderzoek (Op basis van Boeije, 2008)

3 Alle citaten en de resultaten van de volgende fasen zijn beschikbaar in een digitaal bestand.

De oorspronkelijke antwoorden zijn eerst vertaald met Google Translate in het Engels en daarna gecorrigeerd. De verkregen LTA-scores zijn per persoonlijkheidskenmerk ingedeeld in hoog-gemiddeld-laag door ze af te zetten tegen de scores van een groep vergelijkbare regeringsleiders. Voor dit onderzoek is dat de groep West-Europese leiders⁴.

Het laatste onderdeel van het LTA-onderzoek bestaat uit het samenbrengen van de kwantitatieve en kwalitatieve resultaten. In hoofdstuk 6 zal ik deze resultaten bespreken en illustreren met een aantal voorbeelden uit de 93 citaten. Tevens zal ik aan de hand van de verschillende scores de leiderschapsstijl van Den Uyl bepalen, zoals voorgesteld door Hermann (2008) en beschreven in hoofdstuk 3.

Onderzoek deel III: Dieptestudies van twee complexe kwesties

In het derde deel van het onderzoek staan twee concrete leiderschapsposities centraal: de onafhankelijkheid van Suriname en het abortusvraagstuk. Het belangrijkste argument voor de keuze van deze twee casestudies is de inschatting, vooraf, dat ze sterk verschillende leiderschapsposities vertegenwoordigen in termen van de typologie van politieke tijd, respectievelijk *hervormen* en *conserveren*. Vanuit de typologie geredeneerd vereisen deze twee leiderschapsposities een heel verschillende leiderschapsstijl. Deze combinatie van theoretisch relevante variatie en tegelijkertijd ‘controle’ over veel achtergrondvariabelen is erop gericht te kunnen zien hoe Den Uyl omgaat met deze contrasterende leiderschapsposities. Beide kwesties waren voor Den Uyl en zijn kabinet politiek uiterst ingewikkeld; abortus was dat voor hem ook in persoonlijke zin.

De keuze voor de onafhankelijkheid van Suriname komt voort uit een opmerking die Den Uyl maakt in een interview na zijn kabinetsperiode: *“Het grootste succes? Dat is de manier waarop het kabinet het onafhankelijk worden van Suriname heeft begeleid.”* (Gortzak, 1978, pag. 12). Den Uyl beschouwt het als een belangrijke hervorming die zijn kabinet realiseerde.

De keuze voor de abortuskwestie biedt een geheel ander perspectief om het optreden van Den Uyl te bestuderen. Deze casus biedt de mogelijkheid te onderzoeken hoe Den Uyl ‘de boel bij elkaar houdt’, zoals hij zelf zou zeggen. Maar ook hoe Den Uyl omgaat met zijn vicepremier Van Agt. Het gaat niet alleen over abortus, maar na 1976 ook over de verhouding tussen de PvdA en het CDA in wording en zijn politiek leider Van Agt.

In dit derde deel tracht ik aan de hand van het in hoofdstuk 3.4 geïntroduceerde conceptueel raamwerk een rijk begrip van de context en de processen te verkrijgen en het optreden van Den Uyl daarin te ontrafelen (Yin, 2018, p. 15). Het onderzoek kenmerkt zich door studie van zowel het optreden van Den Uyl en andere actoren, als de wijze waarop zij tegen een politieke kwestie aankijken en het gedrag van andere partijen (alsmede hun eigen gedragsopties) ervaren en duiden (Boswell, Corbett en Rhodes, 2018).

4 Deze scores en de toegang tot Profiler Plus zijn beschikbaar gesteld door Hanneke Derksen, van de Maxwell School of Syracuse University.

Aan de hand van het model van de politieke tijd beschrijf ik allereerst de politieke positie en leiderschapspositie van Den Uyl in de betreffende casus. Daarvoor hanteer ik dezelfde aanpak als in deel I van het onderzoek. Vervolgens beschrijf ik uitgebreid de gebeurtenissen met een focus op het optreden van Den Uyl op basis van een uitgebreid bronnen- en archiefonderzoek. Inmiddels zijn de notulen van de ministerraad beschikbaar uit de periode van het kabinet-Den Uyl. Maar ook de archieven van de betrokken ministers en hun ministeries zijn grotendeels toegankelijk. Met uitzondering van een deel van het archief van Den Uyl inzake Suriname ⁵.

Na afronding van de eigenlijke casusbeschrijving analyseer ik het optreden van Den Uyl aan de hand van zijn LTA in relatie tot de leiderschapspositie. Daarnaast introduceer ik mogelijke alternatieve verklaringen voor zijn optreden, waardoor ik gevonden plausibele verbanden ter discussie kan stellen (Boswell, Corbett en Rhodes, 2018, p. 12-13). Aan de hand van het hier geschetste onderzoeksontwerp verwacht ik een antwoord te kunnen geven op de centrale vraag: *hoe bepaalt de interactie tussen context en persoon de invulling en impact van het politiek leiderschap van minister-president Den Uyl?*

4.4 DE PUZZEL EN DE PUZZELAAR: REFLECTIES OP POSITIONALITEIT

Boswell et al. spreken over de casestudie als een creatief proces, te typeren met de term “puzzelen” (Boswell, Corbett en Rhodes, 2019, p. 8). Maar dat puzzelen veronderstelt ook een puzzelaar: de onderzoeker. En zoals zij terecht constateren, dient deze te reflecteren op zijn positie als onderzoeker (idem, p. 11). Inderdaad is mijn rol als onderzoeker een kwetsbaar aspect voor de betrouwbaarheid van mijn studie. In de eerste plaats zijn er tijdens de desk research allerlei overwegingen die bepalend zijn voor de keuze bepaalde informatie wel of niet te gebruiken. Deze zullen niet altijd waarneembaar zijn. In de tweede plaats ben ik niet blanco aan dit onderzoek begonnen. Ik ben afkomstig uit een politiek geëngageerd gezin: met een moeder die actief lid was van de Christelijk-Democratische Unie ⁶ en toen deze partij in 1946 fuseerde met de SDAP en de Vrijzinnig-Democratische Bond binnen de PvdA (en Rooie Vrouwen), met Joop den Uyl op een voetstuk. Overigens was mijn moeder daarnaast actief als ouderling binnen de Hervormde Kerk. Het was dus niet nodig van haar geloof te vallen om overtuigd socialist te zijn. Mijn vader was een traditionele ARP stemmer, lid van het CNV, die een grote sympathie voor Jaap Boersma aan de dag legde. Toen het kabinet-Den Uyl aantrad, zat ik in de tweede klas van de middelbare school en ontwikkelde mijn interesse in de politiek zich. Na een lidmaatschap van de PvdA en een korte periode van D66 ben ik inmiddels enkele jaren geen lid van een politieke partij.

5 Het Suriname-deel van het Archief Den Uyl bij de IISG bevat twee delen. Een van de delen is niet te raadplegen, ook niet na aandringen. Ik ben dan ook niet bekend met de inhoud van dat deel.

6 De CDU was een protestantse, pacifistische partij, opgericht midden jaren twintig. Veel leden waren afkomstig uit het zogenaamde Hersteld Verband kerkgenootschap, een afsplitsing van de Gereformeerde Kerk. Deze stond een min of meer socialistische samenleving voor ogen op basis van het evangelie. (Zie ook Langeveld, 1988.)

Het kan niet anders dan dat deze achtergrond mijn kijk op de gebeurtenissen enigermate beïnvloedt. Het gebruik van de LTA als neutraal ijkpunt voor het analyseren van het optreden van Den Uyl, speelt een belangrijke rol in het ondervangen van deze bias. Daarnaast heeft de diepgravende desk research van diverse primaire en secundaire bronnen - die al plaatsvond voor mijn keuze voor de LTA – en dan met name het bestuderen van de persoonlijke aantekeningen van Den Uyl uit zijn archief en de notulen van de ministerraad een bijdrage geleverd aan het verhogen van de objectiviteit van mijn bevindingen. Dat geldt tevens voor vice-premier Van Agt. Het beeld van zijn optreden, waarin ik met name al zijn humor, taalvirtuositeit en relativering van de politiek kende, heb ik door het onderzoek in zijn persoonlijk archief en het archief van het ministerie van Justitie, als ook op basis van de notulen van de ministerraad kunnen aanscherpen en objectiveren.

Aan het eind van dit hoofdstuk sta ik stil bij de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek. Bij dit type kwalitatief onderzoek is de controleerbaarheid en herhaalbaarheid van de analyse vaak minder eenduidig dan bij kwantitatief onderzoek (George & Bennet, 2005, p. 20-21; Van Thiel, 2021, p. 179). Desalniettemin, of liever gezegd juist daarom, vormt het bespreken daarvan een wezenlijk onderdeel van dit hoofdstuk. Bij het onderbouwen van de betrouwbaarheid richt mijn aandacht zich vooral op de *navolgbaarheid* van de analyses en bij validiteit op de *overdraagbaarheid* (externe validiteit) en op de *aannemelijkheid* (interne validiteit) van de conclusies (Flick, 2018; Van Thiel, 2021, p. 179). Dat doe ik met behulp van een aantal strategieën ontleend aan Yin voor het bevorderen van de validiteit en betrouwbaarheid (Yin, 2018, p. 43). In de hiervoor gegeven toelichting op de werkwijze van de verschillende deelonderzoeken zijn deze strategieën goed herkenbaar. Een overzicht van deze strategieën en de toepassing daarvan in de verschillende deelonderzoeken geeft tabel 4.4

	Strategie	Deel 1	Deel 2	Deel 3
Aannemelijkheid	Gebruik van verschillende bronnen	√	√	√
	Zoek naar terugkerende patronen	√	√	√
	Zorg voor een logische opbouw van verklaringen	√	√	√
	Bespreek alternatieve verklaringen			√
Overdraagbaarheid	Maak gebruik van theoretisch(e) kader(s)	√	√	√
	Hanteer dezelfde logica bij meervoudige casestudies			√
Navolgbaarheid	Maak een database van de informatie		√	
	Zorg voor een zichtbaar logisch verband tussen de bevindingen en conclusies	√	√	√

Tabel 4.4 Overzicht van de gehanteerde strategieën voor validiteit en betrouwbaarheid

Ik wil met behulp van deze strategieën het optreden van Den Uyl en ook van Van Agt in hun politieke tijd zo objectief mogelijk onderzoeken en beschrijven. Maar ik realiseer mij dat ook voor mij geldt hetgeen Hubert Smeets in de introductie van zijn biografie over Hans Mierlo schrijft: ‘...ik kan en wil niet ontkennen dat ik niet strikt neutraal naar hen kijk’ (Smeets, 2021, p. 21⁷).

7 In het originele citaat staat er hem (Van Mierlo) in plaats van hen (Den Uyl en Van Agt).

5

Hoofdstuk 5

Hervormingswil en restauratiegolven: Den Uyl en zijn politieke tijd

Bleich: 'Het kabinet-Den Uyl heeft het een en ander kunnen bereiken doordat hervormingsgezindheid in die tijd bijna een móst was'. Den Uyl: 'Ja, we zijn uit dat oogpunt overigens te laat aan bod gekomen. Die hervormingswil heeft een grote rol gespeeld tussen '65 en '75, en was ten tijde van het kabinet al over zijn hoogtepunt heen. We hebben in feite al moeten optornen tegen de eerste restauratiegolven.' (Bleich, 1986)

5.1 INLEIDING

Tien jaar na de val van zijn kabinet blikt Den Uyl in 1986 terug op wat zijn kabinet heeft bereikt (Bleich, 1986, p. 157). Hij beschrijft de tijdgeest waarin het kabinet volgens hem moest optreden en de betekenis daarvan voor de mogelijkheden om zijn ambities te realiseren. Den Uyl concludeert dat er een afnemend mandaat was voor de hervormende politiek die hem voor ogen stond. Dat roept de vraag op naar de aard van de politieke tijd op het moment dat het kabinet-Den Uyl aantreedt en welke mogelijkheden de politieke tijd Den Uyl bood om als minister-president zijn ambities te realiseren.

In het onderzoek naar de politieke tijd van het kabinet-Den Uyl hanteer ik de aangepaste typologie zoals beschreven in hoofdstuk 3 (vgl. 't Hart & Tummers, 2019). Als eerste beschrijf ik de ontwikkeling van vier door mij onderscheiden beleidsparadigma's die opgeld deden toen het kabinet-Den Uyl aantrad. Daarna geef ik een schets van de politieke biografie van Den Uyl, als basis om te bepalen in welke mate Den Uyl zich met deze beleidsparadigma's verbonden voelde (Skowronek, 1997, 2011). In de laatste paragraaf breng ik deze beide lijnen met elkaar in verband.

5.2 VAN DE BREDE BASIS NAAR ROOD MET EEN WITTE RAND

Bij aantreden van het kabinet-Den Uyl is er sprake van een aantal beleidsparadigma's op bestuurlijk, economisch, sociaal-maatschappelijk en internationaal terrein ¹. Deze vier beleidsparadigma's geven een goed beeld van hoe Nederland werd bestuurd bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl. Startpunt van de beschrijving is telkens het eind van de Tweede Wereldoorlog, hier en daar voorzien van een terugblik op de vooroorlogse situatie om de volledige ontwikkeling van het betreffende beleidsparadigma in kaart te brengen.

De beschrijving van deze vier beleidsparadigma's begint en eindigt met een socialistische minister-president. Vanaf 1945 geeft Drees eerst als viceminister-president en vanaf 1948 als minister-president leiding aan de 'brede basis'. Hij is het gezicht van de Wederopbouw van Nederland (1945-1958). In de volgende periode staat de PvdA aan de politieke zijlijn (1958-1973), een kort en traumatisch intermezzo tijdens het kabinet-Cals (1965-66) daargelaten. Na een lange formatie treedt 11 mei 1973 het kabinet-Den Uyl aan, het eerste in de geschiedenis waarin meer socialistische dan confessionele ministers zitting hebben.

Het politiek-bestuurlijk beleidsparadigma: pacificatie en ontzuiling

Koningin Wilhelmina verzoekt kort na de bevrijding in 1945 Drees en Schermerhorn een kabinet te vormen. De belangrijkste taken van dit kabinet zijn de start van de Wederopbouw, de berechting van oorlogsmisdadigers en de organisatie van Tweede Kamerverkiezingen

1 In andere bewoordingen zijn deze beleidsparadigma's ook terug te vinden in de regeringsverklaring van Den Uyl (HTK/1561/23 mei 1973).

(Bosmans & Van Kessel, 2011). Schermerhorn heeft zich voor en tijdens de oorlog hard gemaakt voor de zogenaamde 'doorbraakgedachte'. Volgens deze gedachte moeten vooruitstrevende confessionelen samen met sociaal-democraten opgaan in een nieuwe progressieve beweging. De Koningin staat sympathiek tegenover deze 'doorbraakgedachte' en benoemt Schermerhorn tot minister-president (Langeveld, 2014).

Drees voorspelt echter dat van zo'n 'doorbraak' weinig terecht zal komen (Daalder & Gaemers, 2014). Hij voelt daarmee de tijdgeest beter aan dan de Koningin en Schermerhorn. Bij de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 blijken de vooroorlogse partijpolitieke, 'verzuilde' verhoudingen namelijk nog springlevend (Lijphart 1968, 1979; Wielenga, 2009). In deze 'verzuilde' samenleving vormen protestanten, katholieken, socialisten en liberalen vier morele gemeenschappen, de 'zuilen', elk voorzien van een eigen identiteit, eigen codes, tradities, stijl, taal en gedrag (Aerts, 2009). In de praktijk betekent dit, dat elk over (onder andere) een eigen kerk (zover van toepassing), politieke partij, school, vakbeweging, omroep en sportvereniging beschikt. De verschillende regeringen Beel en Drees beschikken over een 'brede basis' met zowel in de Eerste als Tweede Kamer gemiddeld 80% van de zetels.

De ideologische verschillen tussen de politieke partijen blijven overigens wel bestaan. Maar de toon waarmee de politiek leiders en bestuurders hun eigen achterban toespreken, verschilt fundamenteel van de toon van de debatten onderling (Wielenga, 2009). De vooroorlogse 'pacificatie' als wijze van besturen is volledig terug (Lijphart, 1968). Daarmee is het landsbestuur in de eerste naoorlogse jaren (1946-1958) een zakelijke aangelegenheid, het grote publiek houdt men er buiten.

Aan het eind van de jaren vijftig en in de eerste jaren daarna staat de 'pacificatie' echter in toenemende mate onder druk. Het vertrek van de politieke leiders van de wederbouw - Drees, Oud, Tilanus en Romme - biedt ruimte voor een generatiewisseling (Bosmans & Van Kessel, 2011) die een verandering van het politieke klimaat inluidt (vergelijk Johansson, 2009). Na de verkiezingen van 1959 maakt de PvdA voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog geen deel uit van de regering en treedt het confessioneel-liberale kabinet-De Quay aan (Brouwers & Ramakers, 2007).

De verkiezingsuitslag bij de volgende verkiezingen (1963) laat zien dat de 'verzuilde' samenleving en politiek aan het wankelen raken. De zogenaamde 'zwevende kiezers' doen hun intrede, waarmee stemmen binnen de eigen zuil niet meer vanzelfsprekend is (Bosmans & Van Kessel, 2001; De Liagre Böhl, 2010). Dat de ontzuiling de nodige spanning met zich meebrengt, blijkt wel uit de wijze waarop het kabinet-Marijnen in 1965 ten val komt. Het kabinet struikelt niet over het probleem van de toenemende inflatie of over begrotingsperikelen maar over een nieuwe omroepwet. De regering wil in het omroepbestel ruimte creëren voor reclameboodschappen en de komst van andersoortige zendgemachtigden. In een poging de verzuilde omroepen te beschermen houdt de Tweede Kamer het voorstel tegen en laat de regering geen andere keuze dan op te stappen (Van der

Heiden & Van Kessel, 2010). De verzuiling is dan wellicht niet meer vanzelfsprekend in het stemhokje, maar in de politiek drukt ze nog wel degelijk een stempel.

Zonder verkiezingen treedt het Rooms-Rode kabinet-Cals aan, dat echter ook al geen lang leven beschoren is. De val van het kabinet - in de beruchte 'Nacht van Schmelzer' (Van der Heiden & Van Kessel, 2010) - betekent het begin van nieuwe, verharde politieke verhoudingen, vooral tussen de KVP en de PvdA. Tijdens het debat over de begroting van 1967, dat voor het eerst rechtstreeks is te volgen op televisie, dient KVP fractievoorzitter Schmelzer een motie in met aanpassingen voor de begroting. Het kabinet-Cals vat deze manoeuvre op als een motie van wantrouwen en dient zijn ontslag in. Cals voelt wel aan dat het hier niet alleen een financiële aangelegenheid betreft maar dat zijn eigen partij hem ook te progressief vindt (Van der Heiden & Van Kessel, 2010).

Na deze 'moord met voorbedachten rade', zoals de socialistische vicepremier Vondeling het noemt, zal de PvdA steeds meer toewerken naar wat 'de polarisatie' zal gaan heten (Bosmans & Van Kessel, 2011).

Er verdwijnen in deze jaren allerlei vanzelfsprekendheden. De gewijzigde houding van de dagbladen kan daarvoor als illustratie dienen. In 1956 kon minister-president Drees ten tijde van de Greet Hofmans-affaire de hoofdredacteuren van de landelijke dagbladen met succes verzoeken niet over deze kwestie te publiceren (Daalder & Gaemers, 2014). Die volgzzaamheid is vanaf eind jaren 60 ondenkbaar. Enkele kranten verlaten zelfs hun zuil, zoals het katholieke dagblad De Volkskrant dat een progressieve koers gaat varen. Ook het gezag van kerk, school, ouders en niet te vergeten de overheid neemt af of verdwijnt zelfs. De politiek krijgt te maken met nieuwe, snel opkomende partijen zoals de Boerenpartij en D'66. Of met afsplitsingen van de eigen partij, zoals de KVP overkomt met de Politieke Partij Radicale (PPR). Protest- en belangengroepen laten in allerlei toonaarden van zich horen: Provo's, Dolle Mina's, studenten, dienstplichtigen en arbeiders, waarmee nieuwe onderwerpen als democratisering, Vietnam en abortus al dan niet per spandoek om aandacht schreeuwen (De Liagre Böhl, 2010; Wielenga, 2009).

De verkiezingen in 1967 veroorzaken voor toenmalige begrippen een ware aardverschuiving in de politieke verhoudingen. Er zijn twee grote verliezers. De KVP verliest acht zetels en blijft steken op 42 zetels. De PvdA raakt zes zetels kwijt en komt nu op 37 uit. Grote winnaars zijn de Boerenpartij en D'66. Boer Koekkoek komt met vier zetels winst op zeven zetels uit. Hans van Mierlo komt met zijn nieuwe partij D'66 met zeven zetels in de Tweede Kamer (Bosmans & van Kessel, 2011; De Liagre Böhl, 2010; Wielenga, 2009).

De regeringsverklaring van de nieuwe minister-president De Jong (KVP) getuigt van een scherp inzicht in de stand van land: 'Klaarblijkelijk is het organisatiepatroon van onze samenleving onvoldoende aangepast aan de wensen en behoeften van de bevolking'. (HTK, 1966-1967, 18 april 1967, p. 21 e.v.). De onverstoorbare minister-president voelt de tijdgeest

goed aan. Hij weet met zijn motto ‘verend opvangen’² de begeleiding van dat proces tot een goed einde te brengen (Brouwer & Van Merriënboer, 2001; ‘t Hart en Ten Hooven, 2004).

Zo krijgen de universiteiten een nieuwe structuur van medezeggenschap voor docenten en studenten. Tevens streeft de regering naar meer openheid over de wijze waarop beleidsvorming plaatsvindt. Minister-president De Jong initieert daarom het wekelijkse gesprek met de parlementaire pers, vrijdagmiddag na de ministerraad. Het volgende kabinet onder leiding van minister-president Biesheuvel (1971) zet deze lijn voort. Het roept de Nationale Ombudsman in het leven en bereidt een Wet Openbaarheid Bestuur voor. Ook de herziening van de medezeggenschap staat bij dit kabinet op de agenda, waaronder een nieuwe Wet op de Ondernemingsraad. Maar in de zomer van 1972 valt het Kabinet-Biesheuvel vanwege een conflict binnen het kabinet over de begroting van 1973. In korte tijd moet Nederland opnieuw naar de stembus (Scholten, 2012).

De ontzuiling is op dit moment in volle gang, en voelbaar in allerlei institutionele veranderingen (Lijphart, 1969, 1979). De hevige protesten en onrust zijn grotendeels verleden tijd. In de partijpolitiek maakt pacificatie plaats voor polarisatie (Liagre Böhl, 2010; Wielenga, 2009). Met name de progressieven koersen op het benoemen en uitvergrooten van de politieke verschillen. De in een schaduwkabinet verenigde oppositiepartijen willen desnoods als minderheidskabinet regeren. (Bosmans & Van Kessel, 2011).

Hoe kunnen we de geschetste ontwikkelingen interpreteren in het licht van de typologie?

Ik wil beginnen met een schematische weergave van de ontwikkeling van het politiek-bestuurlijk beleidsparadigma. Hoewel het narratief van de ontwikkeling subtieler verloopt dan de tabel weergeeft, geeft deze een verhelderende visualisatie van het verloop van de cyclus. De cijfers geven de volgorde van de ontwikkeling weer. Het einde van het kabinet-Biesheuvel vormt in de cyclus steeds het ‘startpunt’ voor het kabinet-Den Uyl. In dit geval is dat dus een bestuurlijk beleidsparadigma met een laag *probleemoplossend vermogen*.

Bestuurlijk beleidsparadigma		
Probleemoplossend vermogen	<i>Stijgend / hoog</i>	<i>Dalend / laag</i>
Verbondenheid minister-president		
<i>Hoog</i>	Bouwen 2. Beel en Drees	Conserveren 3. De Quay, Marijnen, Cals, Zijlstra, De Jong, Biesheuvel
<i>Laag</i>	Afbreken 1. Schermerhorn	Hervormen

Tabel 5.1 Politieke tijd van het bestuurlijk beleidsparadigma

2 Anderen - waaronder Marcuse (1969) - beoordelen deze aanpak minder positief. Zij beschouwen de aanpak als repressieve tolerantie van de overheid, waarbij het protest tegen de bestaande orde wordt ingepast in die orde, om het zodoende te ontkrachten.

Het eerste wat daarbij opvalt, is dat na de Tweede Wereldoorlog de vooroorlogse ‘verzuiilde samenleving’ en bijhorende pacificatie-politiek aanvankelijk veerkrachtig blijken. De poging van minister-president Schermerhorn (1) te komen tot een zogenaamde doorbraak kunnen we daarmee typeren als leiderschapspositie ‘afbrekend’. Het *probleemoplossend vermogen* is echter juist toegenomen, nu ook de werkgevers en werknemers deze manier van politiek bedrijven omarmen. Minister-president Beel en daarna Drees (2) zijn zeer verbonden met het beleidsparadigma en beschikken daarmee over een stevig mandaat voor het al pacificerend en depolitisierend ‘(wederop) bouwen’. Vanaf het kabinet-De Quay (3) daalt het *probleemoplossend vermogen* van deze politiek-bestuurlijke stijl. Allereerst is het vertrek van de generatie politici en publieke leiders van de Wederopbouw als hoeders van de verzuiilde politiek een indicatie dat een verandering gaande is. Vanaf dat moment tot begin jaren zeventig staat de ‘verzuiilde samenleving’ steeds meer onder druk, doordat de babyboomers –via de televisie opgroeiend met een breder venster op de wereld - aan de poorten van de oude orde kloppen (Buelens, 2018). Het gezag van de oude elites en instituties is aan erosie onderhevig. Dit geldt niet in de laatste plaats voor de politiek en het openbaar bestuur. Tegelijkertijd zien we dat de ministers-presidenten van die periode nog steeds een hoge mate van *verbondenheid* vertonen met het beleidsparadigma, waardoor zij in termen van politieke tijd zichzelf tot ‘conserveren’ veroordelen.

In hoofdstuk 3 is uitgelegd welk doorgaand tragisch lot dit type regeringsleiders is beschoren: het mandaat voor hun leiderschap verdwijnt gaandeweg, meestal door krachten die buiten hen zelf liggen (‘t Hart, 2011). Marijnen, Cals, De Jong en Biesheuvel vertrekken allen vroegtijdig en onvrijwillig uit de politiek. Te Velde (2002) spreekt in dat verband zelfs van wegwerppremiers. In alle gevallen vindt dit plaats door toedoen van de eigen politieke partij. Marijnen acht men niet opgewassen tegen zijn taak en de KVP kiest na de val van zijn kabinet voor Cals. Maar deze minister-president verstaat zijn mandaat verkeerd en in de Nacht van Schmelzer betaalt hij daarvoor de rekening en met hem de PvdA. De Jong realiseert met zijn ‘verend opvangen’ een vorm van ‘conserverend leiderschap’ die, terugblikkend, voor dat moment heel effectief is. Maar zijn partij maakt hem geen lijsttrekker, hij vertegenwoordigt te veel de ‘oude politiek’. Hij verdwijnt met stille trom. (Brouwer & Van Merrienboer, 2001). Zijn opvolger Biesheuvel blijkt als minister-president onzeker en niet in staat zijn kabinet bij elkaar te houden. Tijdens de langdurige formatie van 1972-1973 laat de vernieuwde ARP-fractie hem vallen en kiest voor samenwerking met de progressieven (Maas, 1982; Scholten, 2012).

Zoals ik in hoofdstuk 3 beschreef, zijn in een parlementaire democratie verkiezingsprogramma’s een goede indicatie voor de status van het bestaande beleidsparadigma en de mogelijkheden van een alternatief beleidsparadigma (Azzi, 2017). In 1972 staan in de verkiezingsprogramma’s van zowel confessionelen als progressieven voorstellen die invulling geven aan een mogelijk alternatief beleidsparadigma. ‘Keerpunt 72’ streeft naar een participatiedemocratie. Het wil onder andere de Eerste Kamer afschaffen en een beperkt districtenstelsel invoeren. Ook

verregaande medezeggenschap in de publieke en private sector staat op het programma. Het 'Urgentieprogramma' van de confessionelen is iets gematigder. Het pleit voor een beperkt districtenstelsel, maar de Eerste Kamer mag blijven. Medezeggenschap is ook bij de confessionelen een belangrijk punt, maar het idee dat de medezeggenschap zelfstandig kan opereren naast de leiding, zoals Keerpunt 72 wil, gaat te ver. De liberalen partijen onder aanvoering van de VVD wijzen in hun programma's al deze 'alternatieven' af. Dit laat zien dat wie deel gaan uitmaken van de (aanstaande) coalitie, bepalend is voor de scherpte en politieke levensvatbaarheid van een mogelijk alternatief beleidsparadigma (Laing, 2013).

Bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl is het *probleemoplossend vermogen* van het vigerende politiek-bestuurlijke beleidsparadigma dus laag. In de volgende paragraaf beschrijf ik de *verbondenheid* van Den Uyl en of hij zich daarmee voor een leiderschapspositie hervormen of conserveren kan positioneren.

Het economisch beleidsparadigma: Keynes met accenten

Met het motto: 'Mogelijkheid tot arbeiden en een redelijke bestaanszekerheid' verwoordt minister-president Beel (KVP) in de regeringsverklaring van 1946 de kern van een nieuw sociaal-economisch beleid. Zijn toelichting geeft de beweegredenen van de regering weer. 'De regeering ziet dit niet enkel als voortvloeiende uit den eisch van sociale rechtvaardigheid maar tevens als voorwaarde voor het behoud van ons democratische staatsbestel'. (HTK, 5 juli 1946, p. 42-e.v.) In het kabinet-Beel en daarna de kabinetten-Drees staan *werkgelegenheid en redelijke bestaanszekerheid* inderdaad centraal in het sociaal-economisch beleid. Het Marshallplan en een lening van de Wereldbank stutten de Wederopbouw.

Een belangrijke factor in deze Wederopbouw is de breed gedragen overeenstemming over de taak van de overheid op sociaal-economisch terrein: een actieve rol in de regulering en het bestuur van de economie (Lijphart, 1968, 1979). Niet alleen in Nederland maar in de gehele Westerse wereld realiseren regeringen sociale stelsels, ontwikkelen industriepolitiek, geven staatssteun en doen publieke investeringen. Deze visie op het overheidshandelen is gebaseerd op het gedachtegoed van de Britse econoom Keynes. Volgens Keynes zijn zelfregulerende markten, zoals deze voor de Tweede Wereldoorlog functioneerden, ongeschikt voor het verkrijgen van een stabiele economie. Overigens zijn er in Nederland economen die al voor de oorlog het gedachtegoed van Keynes propageren (Bosmans & van Kessel, 2011; De Liagre Böhl, 2010; Wielenga, 2009).

Het contrast met de vooroorlogse situatie is groot. Er was toen nog sprake van beperkte overheidsbemoening met het sociaal en economisch leven. ARP-leider Colijn fungeert min of meer als de personificatie van dat beleid (Te Velde, 2002). Vanaf de jaren twintig voert hij, eerst als minister van Financiën en later in de jaren dertig als minister-president een terughoudend, met name monetair, economisch beleid. Vanwege de wereldwijde crisis leidt dit tot een strikte bezuinigingspolitiek die vooral ambtenaren, onderwijzers en werklozen treft. Het draagvlak voor dit beleid verdwijnt aan het eind van de jaren dertig, als blijkt dat

de economische crisis aanhoudt. Dat geldt niet alleen voor de samenleving, maar ook voor de RKSP (de latere KVP), op dat moment de grootste coalitiepartij (Bosmans & Van Kessel, 2011). Met name de katholieke minister van Sociale Zaken Romme maakt zich in 1938 hard voor de versnelde uitvoering van openbare werken en de (her)scholing van jeugdige werklozen. Hij krijgt daarvoor echter niet de benodigde financiën beschikbaar. Uiteindelijk leidt dit tot twee keer toe tot de val van het kabinet-Colijn. In augustus 1939 treedt er dan ook een nieuw kabinet aan, waarin voor het eerst in de geschiedenis twee ministers van socialistische huize (SDAP) zijn opgenomen. Dit kabinet-De Geer (CHU) biedt ruimte voor een nieuwe visie op het economisch handelen van de overheid en inaugureert de zogenaamde Rooms-Rode samenwerking die ook na de oorlog zal voortduren (Bosmans & Van Kessel, 2001).

Opvallend is dat in de naoorlogse periode er niet alleen in de politiek eensgezindheid bestaat over de rol van de overheid op economisch terrein. Ook de werkgevers en werknemers zitten op deze lijn en dragen daaraan bij. Door intensief overleg in de Sociaal Economische Raad, opgericht in 1950, realiseren overheid, werkgevers en werknemers met behulp van de zogenaamde geleide loonpolitiek (lage lonen en lage prijzen) volledige werkgelegenheid. Deze aanpak is zelfs zo succesvol dat er in 1956 een tekort aan arbeidskrachten ontstaat (De Liagre Böhl, 2010; Wielenga, 2009).

Aan het eind van de jaren vijftig ontstaan tussen de PvdA en de KVP verschillen van inzicht over het te voeren economisch beleid. De sociaal-democraten willen voortzetting van de geleide loonpolitiek, terwijl de KVP nu meer ruimte ziet voor liberalisering. De PvdA wil de inkomensverschillen dempen, terwijl dat voor de KVP geen prioriteit heeft. De KVP wil in tegenstelling tot de PvdA het particulier huizenbezit bevorderen en streeft naar verruiming van de particuliere consumptie. Na de verkiezingen van 1959 treedt het kabinet-De Quay aan, dat inderdaad vrije loonvorming toestaat en duurzaam persoonlijk bezit stimuleert (Brouwer & Ramakers, 2007). Het daarop volgende kabinet onder leiding van minister-president Marijnen zet dit beleid voort en stelt daarnaast belastingverlaging en een beperking van de staatuitgaven in het vooruitzicht.

Het gaat Nederland intussen economisch voor de wind: in 1964 bedraagt de economische groei maar liefst 8.6%. Tegelijkertijd is sprake van een loonexplosie van 15% en een oplopend prijspeil, waarmee het probleem van de inflatie zijn intrede doet (Van der Heiden & Van Kessel, 2010; Bosmans & Van Kessel, 2011). Het zal de komende kabinetten nog de nodige hoofdbrekens kosten. Het kabinet-Cals wil weer greep krijgen op de loon- en prijsontwikkeling, de inkomsten en uitgaven van de overheid meer in evenwicht brengen en daarbij ook de opbrengsten van het aardgas betrekken (Van der Heiden & Van Kessel, 2010). Na de Nacht van Schmelzer (1966) treedt ter overbrugging tot de verkiezingen het kabinet-Zijlstra (ARP) aan. Deze oud-minister van Financiën, een portefeuille die hij ook in dit kabinet vervult, is in tegenstelling tot zijn voorgangers op die post, Witteveen (VVD) en Vondeling (PvdA), geen aanhanger van Keynes. Hij zet stevig in op inflatiebestrijding en een

strak loon- en prijsbeleid. Ook doet hij een poging op de lopende begrotingen te bezuinigen. De meeste ministers blijken echter in de praktijk niet bereid hun begrotingen aan te passen. Het kabinet-Zijlstra laat voor het jaar erop een 'strengere' begroting achter waarmee het nieuwe kabinet-De Jong (KVP) aan de slag kan (Harmsma, 2018). Maar in de regeringsverklaring kondigt minister-president De Jong onmiddellijk aan dat de overheidsuitgaven de eerste jaren meer zullen groeien dan het nationaal inkomen: één jaar Zijlstra was blijkbaar niet genoeg om de begrotingsdiscipline blijvend te beïnvloeden. Het kabinet-De Jong houdt de belastingdruk gelijk, hoewel het onder leiding van staatssecretaris Grapperhaus wel de BTW invoert. De inflatie tracht het kabinet terug te dringen door het opnieuw invoeren van een loon- en prijsbeleid. Het kabinet meent dat dit noodzakelijk is, omdat de hoge inflatie in de Verenigde Staten ook in Nederland leidt tot geldontwaarding (Merrienboer & Van Baalen, 2013).

Achteraf gezien eindigen hier al de economische hoogtijdagen. Na de verkiezingen van 1971 treedt het kabinet-Biesheuvel (ARP) aan. Het krijgt direct te maken met een financiële tegenvaller ter grootte van 2 miljard. Het kabinet, de VVD en DS'70 voorop, streeft naar het bestrijden van de inflatie, het terugdringen van de 'ernstige overbestedingen' en in het verlengde daarvan een herwaardering van de overheidsuitgaven. Tevens wil het kabinet de loon- en prijsstijgingen beperken, maar het laat opvallend genoeg het loonmatigingsbesluit en de prijscalculatiebeschikking van het vorige kabinet vallen. Het kabinet komt echter in de problemen bij het opstellen van de begroting voor 1973. Het kabinet valt en zal zonder DS'70 tot aan het aantreden van het kabinet-Den Uyl min of meer vleugellam doorregeren (Scholten, 2012). Hoe kunnen we dit alles bezien in het licht van de politieke tijd?

Economisch Beleidsparadigma		
Probleemoplossend vermogen	<i>Stijgend/Hoog</i>	<i>Dalend/Laag</i>
Verbondenheid minister-president		
<i>Hoog</i>	Bouwen 3. Beel-Cals 5. De Jong	Conserveren 1. Colijn 6. Biesheuvel
<i>Laag</i>	Afbreken 4. Zijlstra	Hervormen 2. De Geer

Tabel 5.2 Politieke tijd van het economisch beleidsparadigma

In tabel 5.2 zien we geïllustreerd hoe het economisch beleidsparadigma zich ontwikkelt. Het oude monetaire beleidsparadigma van Colijn (1) verzwakt en tijdens het kabinet-De Geer (2) vinden de eerste hervormingen plaats. De Keynesiaanse economische politiek staat vervolgens tijdens de gehele naoorlogse periode niet ter discussie. Wel worstelen achtereenvolgende kabinetten (3) met de maatvoering op dit terrein. Ongeacht de politieke samenstelling van de kabinetten blijkt het lastig een evenwicht te vinden tussen

overheidsuitgaven, belastingdruk en overheidsingrijpen in lonen en prijzen. Minister-president Zijlstra (4) doet tijdens de korte periode dat zijn kabinet regeert een vergeefse poging Keynes te vervangen. Het kabinet-De Jong (5) zet de ‘oude lijn’ weer voort. Tijdens het kabinet-Biesheuvel (6) lopen de werkloosheid en inflatie hoog op, en krijgt het te maken met het weerbarstige fenomeen van ‘stagflatie’. De Keynesiaanse aanpak blijkt niet geschikt om de ‘stagflatie’ van dat moment te bestrijden, maar het zal uiteindelijk nog tot het kabinet-Lubbers duren tot men definitief Keynes zal loslaten (Kersbergen & Vis, 2016; Hellema & Van Lith, 2020; Brinkel, 2020). Met uitzondering van Zijlstra, hebben de naoorlogse ministers-presidenten vanaf Beel tot en met Biesheuvel een hoge *verbondenheid* met het economisch beleidsparadigma. Net als bij het bestuurlijk beleidsparadigma is deze verbondenheid ook te zien in de inhoud van de diverse verkiezingsprogramma’s uit 1972. Hoewel liberalen, confessionelen en progressieven op een andere wijze deze toenemende kwetsbaarheid willen verhelpen, is er bij alle partijen sterke verbondenheid met het beleidsparadigma.

De verschillen in maatvoering die ik hierboven beschreef, zijn ook hier weer zichtbaar. De liberalen willen ingrijpen in het loon- en prijsbeleid. De confessionelen en progressieven prefereren overleg met de werkgevers en werknemers. De liberalen willen de overheidsuitgaven, de belastingen en sociale lasten verminderen. De confessionelen willen de overheidsuitgaven verlagen, maar de lasten voor particulieren verhogen. Terwijl de progressieven zowel de overheidsuitgaven willen verhogen als de lasten voor particulieren en bedrijfsleven. En bovenal, de progressieven willen een ander, nivellerend inkomensbeleid (Kersbergen, 1998). Liberalen en progressieven staan mijlenver uit elkaar. Of zoals VVD-lijstrekker Hans Wiegel in een verkiezingsdebat de gewenste overheidsuitgaven van de progressieven typeert, wijzend naar Den Uyl: ‘Sinterklaas bestaat; daar zit hij achter de tafel’³.

We kunnen concluderen dat als het kabinet-Den Uyl aantreedt het vigerende Keynesiaanse economische beleidsparadigma een dalend probleemoplossend vermogen heeft in de gegeven economische omstandigheden. Feitelijk is het zelfs laag en daarmee vergelijkbaar met de situatie in de rest van West-Europa en de Verenigde Staten (Hall, 1993). Maar behalve de president van de Nederlandse Bank Zijlstra zijn er maar weinigen die dat op dat moment onderkennen (Harmsma, 2018). Pas in de jaren ‘80 en ‘90 zal een nieuw beleidsparadigma vorm krijgen, met als start eind 1982 het ‘akkoord van Wassenaar’, waarin werkgevers en werknemers afspraken maken over loonmatiging ten behoeve van werkgelegenheid (Visser & Hemerijck, 1997).

Het sociaal-maatschappelijk beleidsparadigma: van redelijke bestaanszekerheid tot verzorgingsstaat

Het leidmotief ‘redelijke bestaanszekerheid’ zal in de loop van de jaren vijftig, maar met name in de zestiger jaren een steeds ruimere invulling krijgen. Nederland ontwikkelt zich tot een verzorgingsstaat waarin sociale zekerheid, volkshuisvesting, onderwijs en gezondheidszorg

3 [YouTube/gOf_dFtK2fY](https://www.youtube.com/watch?v=gOf_dFtK2fY)

tot kerntaken van de overheid zijn verklaard en de leidende positie van de traditionele ‘zuilen’ op deze terreinen grotendeels zijn verdwenen. Dat heeft een prijs: de bruto collectieve uitgaven stijgen van minder dan 30% van het BNP in 1950 tot boven de 45% vanaf 1971. ⁴

De ontwikkeling op het terrein van de sociale zekerheid geeft een goed beeld hoe de verzorgingsstaat tot stand komt. Al voor de Tweede Wereldoorlog maakt minister van Sociale Zaken Romme (KVP) met het voorstel voor de Algemene Kinderbijslagwet (1938) een begin met het sociale zekerheidsstelsel. Tijdens het kabinet-De Geer zal zijn opvolger Den Tempel het wetsvoorstel door de Tweede Kamer loodsen. In de periode hiervoor ligt het accent met name op werknemersverzekeringen ⁵, die veelal onder druk van de arbeidsbeweging tot stand komen. De andere noden zoals de bestrijding van armoede en het realiseren van behoorlijke huisvesting is voornamelijk in handen van de diverse zuilen. Tijdens de Wederopbouw volgen de Noodwet Ouderdomsvoorziening (1947), later omgezet naar de Algemene Ouderdomswet en de Algemene Weduwen- en Wezenwet. In de periode na 1959, waarin de socialisten niet meeregeren, gaat de uitbouw van het sociale zekerheidsstelsel verder onder andere met de invoering van de Algemene Bijstandswet onder De Quay, Ziekenfondswet onder Marijnen en de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering onder Cals (Bosmans & Van Kessel, 2011; Kersbergen & Vis 2016).

Hiermee komt de totstandkoming van het grootste deel van het sociale zekerheidsstelsel op het conto van KVP-ministers, met een belangrijke rol voor minister Marga Klompé. Tijdens zijn kabinet vraagt minister-president Zijlstra aandacht voor de oplopende uitgaven die gepaard gaan met de verzorgingsstaat. Zijn opvolger De Jong beschouwt het stelsel als afgerond. Dat vindt niet alleen zijn oorsprong in de betaalbaarheid. Ook de vraag waar solidariteit eindigt en paternalistische en drukkende overheidsbemoediening begint, speelt hierbij een rol (Merrienboer & Van Baalen, 2013). Pas tijdens het kabinet-Biesheuvel staan vooral de oplopende uitgaven van het stelsel echt centraal en veroorzaken dan ook prompt politieke problemen in de begrotingsonderhandelingen.

Sociaal-maatschappelijk Beleidsparadigma		
Probleemoplossend vermogen	<i>Stijgend/Hoog</i>	<i>Dalend/Laag</i>
Verbondenheid minister-president		
<i>Hoog</i>	Bouwen 2. Beel, Drees, Cals	Conserveren 3. Zijlstra, De Jong, Biesheuvel
<i>Laag</i>	Afbreken	Hervormen 1. De Geer

Tabel 5.3 Politieke tijd van het sociaal-maatschappelijk beleidsparadigma

4 parlement.com: historisch overzicht kabinetten

5 Zoals de Ongevallenwet, Ziektewet en de Invaliditeitswet.

Zoals weergegeven in tabel 5.3 staat het beleidsparadigma van de verzorgingsstaat niet ter discussie. Waar De Geer en de oorlogsschade afrekenen met het restrictieve beleid van Colijn, beleeft een meer expansieve taakopvatting in het sociaal beleid hoogtijdagen onder de kabinetten-Beel en -Drees. Zowel het *probleemoplossend vermogen* als de politieke *verbondenheid* eraan zijn hoog. Vanaf de Quay is er in confessionele kring wel discussie over de verantwoordelijkheid van de individuele burger ten opzichte van de verantwoordelijkheid van de overheid, maar per saldo gaat de uitbouw van de verzorgingsstaat voort. Net als bij het economisch beleidsparadigma is ook hier sprake van een geleidelijke overgang van een veerkrachtig naar een kwetsbaar beleidsparadigma. Zijlstra (3) trekt als eerste aan de bel en wil de uitgaven voor de sociale zekerheid niet verder laten groeien, een lijn die ook De Jong en Biesheuvel volgen.

Dit vraagstuk komt dan ook nadrukkelijk aan de orde tijdens de verkiezingen van 1972. Volgens de liberalen zijn sociale voorzieningen alleen wenselijk voor de risico's die mensen zelf niet kunnen dragen. De sociale lasten kunnen wat hen betreft dan ook naar beneden. De confessionelen en met name de KVP vinden dit veel te hardvochtig. Zij willen wel graag de premiedruk beperken en misbruik tegengaan. Tevens wensen zij extra aandacht voor de arbeidsongeschiktheid van zelfstandigen en voor de financiële positie van gescheiden vrouwen met kinderen. De progressieven hebben de meest vergaande wensen. Om te beginnen de koppeling van lonen en uitkeringen en een verhoging van de AOW. Ook moet het minimumloon gaan gelden vanaf 21 jaar.

Dit alles overziend kunnen we concluderen dat bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl het sociaal-maatschappelijk beleidsparadigma een dalend probleemoplossend vermogen heeft. Met name de toenemende zorgen over betaalbaarheid als de vraag in welke mate overheidsbemoedienissen gewenst is, liggen daaraan ten grondslag.

Het internationaal beleidsparadigma

De vooroorlogse neutraliteitspolitiek houdt Nederland al meer dan een eeuw buiten gewapende conflicten. In de tweede helft van de jaren dertig komt deze politiek tijdens de kabinetten-Colijn en -De Geer – die er in het openbaar nog luid en duidelijk aan vasthouden - onder druk te staan door de toenemende oorlogsdreiging. De bezettingsjaren doen haar definitief de das om. Na de Tweede Wereldoorlog maakt Nederland onder leiding van Beel en Drees de keuze voor allianties en bindingen: het treedt achtereenvolgens toe tot de NAVO, de VN, de EEG en de Benelux (Bosmans & van Kessel, 2011; De Liagre Böhl, 2010; Wielenga, 2009).

De Tweede Wereldoorlog heeft ook zijn weerslag in de koloniale verhoudingen. Nadat Indonesië zich in 1945 onafhankelijk verklaart, raakt Nederland verwickeld in een koloniale oorlog. Uiteindelijk legt het kabinet-Drees zich onder internationale druk neer bij de onafhankelijkheid van Indonesië (Daalder & Gaemers, 2014). Maar hierdoor is ook de verhouding tot Nieuw-Guinea, Suriname en de Nederlandse Antillen aan verandering

onderhevig (Oostindie & Klinkers, 2001; Kleistra, 2002). De nieuwe verhoudingen komen in 1954 tijdens het kabinet-Drees tot uiting in het Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden, waarin Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen op voet van gelijkwaardigheid de toekomst tegemoet willen gaan.

In de jaren zestig neemt met name het belang van de Europese samenwerking snel toe. Dat is onder andere ook zichtbaar door de komst van een ministeriële commissie voor Europese zaken tijdens het kabinet-Marijnen (Brouwer & Ramakers, 2007). Het toenemend belang van de EEG veroorzaakt ook steeds vaker spanningen tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en de andere departementen. Met name de ministeries van Landbouw en Visserij, Onderwijs en Wetenschappen Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk en Defensie treden in toenemende mate zelfstandig op. De coördinerende functie van Buitenlandse Zaken komt daarmee onder druk te staan. Ook de minister-president krijgt een steeds prominenter internationale rol. Buitenlandse regeringsleiders zien elkaar als gesprekspartner en niet de ministers van Buitenlandse Zaken (Kleistra, 2002). Nadat in 1971 Joseph Luns (KVP) na negentien jaar vertrekt als de ‘eeuwige’ minister van Buitenlandse Zaken zal de minister-president deze leidende rol steeds actiever invullen, doorgaans tot groot ongenoegen van de achtereenvolgende ministers van Buitenlandse Zaken. Uiteindelijk zal minister-president Lubbers deze ‘machtsstrijd’ voor de lange termijn in het voordeel van de minister-president beslechten (Rehwinkel, 1991).

Het lidmaatschap van de NAVO maakt vanaf eind jaren zestig een andere ontwikkeling door dan dat van de EEG. Nederland blijft een trouw bondgenoot van de NAVO. Maar met name tijdens het kabinet-De Jong beïnvloedt de oorlog in Vietnam sterk de publieke opinie over de Verenigde Staten en daarmee ook over het lidmaatschap van de NAVO. De dreiging van het Warschaupact neemt volgens velen steeds meer af door afspraken over het nucleair arsenaal van zowel Oost als West. Bij het progressieve deel van de bevolking en de politiek klinken steeds vaker twijfels over nut en noodzaak van de NAVO (Wielenga, 2009; Hietland & Voerman, 2016).

Eind jaren zestig ontstaat er ten opzichte van Suriname en de Nederlandse Antillen een andere houding. Zowel in de media als in de politiek staat de legitimiteit van het Statuut ter discussie. Uit de verkiezingsprogramma’s van 1972 blijkt dat zowel progressieven, confessionelen als liberalen voor beide landen onafhankelijkheid wensen.

Internationaal Beleidsparadigma		
Probleemoplossend vermogen	<i>Stijgend/Hoog</i>	<i>Dalend/Laag</i>
Verbondenheid minister-president		
<i>Hoog</i>	Bouwen Conserveren 3. Beel-Biesheuvel	Conserveren 1. Colijn
<i>Laag</i>	Afbreken	Hervormen 2. De Geer / Gerbrandy

Tabel 5.4 Politieke tijd van het internationaal beleidsparadigma

Op het gebied van het internationale beleid verloopt de overgang van het ene beleidsparadigma naar het andere niet geleidelijk maar abrupt. Nederland houdt in de jaren 30 onder Colijn (1) bijna krampachtig vast aan een neutrale houding. De Tweede Wereldoorlog is hier een duidelijke cesuur en van een geleidelijke overgang is geen sprake. Gerbrandy (2) (en de nadrukkelijk meeregerende vorstin) kiest eieren voor zijn geld: voor de bevrijding van de Duitse bezetter is Nederland afhankelijk van de Geallieerden. Na de oorlog blijkt de Wederopbouw alleen mogelijk met een lening van de Wereldbank en de Amerikaanse Marshallhulp. Opeenvolgende regeringen (3) realiseren zich dat het land alleen in internationaal verband in staat is zijn defensie te realiseren. Nederland kiest voor een rol als ‘committed ally’ en is dat bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl nog steeds. Het beleidsparadigma is veerkrachtig en het *probleemoplossend vermogen* over het algemeen hoog.

Voor het lidmaatschap van de NAVO en het Statuut van het Koninkrijk moet ik een nuancering aanbrengen van het bovenstaande. Wat betreft de NAVO komt in de loop van de jaren zestig het beleidsparadigma onder druk te staan. De liberalen en confessionelen willen de defensie-uitgaven handhaven en in de NAVO blijven. De progressieven streven naar minder uitgaven voor defensie en het afschaffen van de NAVO en het Warschaupact. Onder druk van D’66 zal de PvdA evenwel haar wens om eenzijdig uit de NAVO te stappen laten varen (Van Praag, 1990).

5.3 DE ‘DOCTORANDUS UIT BUITENVELDERT’⁶

In deze paragraaf geef ik een schets van de politieke loopbaan en de ontwikkeling van het politieke gedachtegoed van Den Uyl. In de oorspronkelijke typologie maakt Skowronek gebruik van de tekst van de inaugurale rede van de president in kwestie. Hiermee bepaalt hij de *verbondenheid* van de president met het beleidsparadigma. Zoals ik in hoofdstuk 3 aangaf, is deze aanpak voor de Nederlandse situatie ongeschikt. De regeringsverklaring is geen equivalent van de inaugurale rede. Deze is het eindresultaat van een lange formatie, zeker in het geval van het kabinet-Den Uyl, en representeert niet per se de *verbondenheid* van Den Uyl met het beleidsparadigma. In de literatuur zijn enkele alternatieve methodes beschreven. Een daarvan is het bestuderen van toespraken of andere uitingen voorafgaand aan de tijd als regeringsleider (Byrne, 2017). Een ander alternatief is een beschrijving van de politieke loopbaan van de betreffende regeringsleider (zie o.a. Greenstein, 1987; Johansson, 1999; Hargrove, 1998). Ik hanteer een combinatie van beide alternatieven, gericht op het verkrijgen van inzicht in de *verbondenheid* van Den Uyl met de verschillende beleidsparadigma’s. Dat inzicht is niet alleen hier van belang, maar zeker ook later bij het onderzoek naar de cases.

6 Met zijn bekende ironie refereerde Van Agt regelmatig op deze wijze aan Den Uyl. De ironie zit daarin, dat een doctorandus wonend in een villa in het chique Buitenveldert de aanvoerder van de socialisten is.

De schets start met een weergave van zijn ontwikkeling van gereformeerde jongeling naar sociaaldemocratisch politicus. Vervolgens geef ik aan de hand van drie van zijn ‘cruciale’ publicaties (Van Praag, 1990) een beschrijving van zijn politieke loopbaan en de ontwikkeling van zijn politieke gedachtegoed.

Een gereformeerd en antirevolutionair middenstandsgezin

Joop den Uyl is niet alleen een kind van zijn tijd, maar vooral een kind van zijn zuil. Hij gaat naar de gereformeerde lagere school en daarna het christelijk lyceum. Hij is vanzelfsprekend lid van de gereformeerde jeugd- en jongelingsvereniging (Bleich, 2008). De Antirevolutionaire partij is dan al enkele generaties⁷ de politieke basis van de familie. Op dat moment vermoedt niemand dat hij in een geheel andere politieke zuil zal belanden. Toekomstige politici van zijn generatie zoals De Gaay Fortman, Zijlstra, Aantjes en Boersma delen zijn progressieve inslag, maar zullen de kerk en de ARP trouw blijven. Wat maakt nu dat Joop den Uyl een ander pad kiest (Reichwein, 1998), in een tijd dat ‘tegen de zuil in gaan’ uitzonderlijk is? De jaren zestig zijn dan immers nog ver weg. Het beginpunt van deze ommezwaai is zijn keuze voor de studie economie aan de ‘goddeloze’ Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Hoewel de crisisjaren na de Wallstreet crash ook het gezin Den Uyl raken, kan hij desondanks een academische studie volgen. Hij kiest na langdurige twijfel tussen theologie en economie uiteindelijk voor de laatste. Omdat de Vrije Universiteit nog niet over een economische faculteit beschikt, schrijft Den Uyl zich in bij de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Hij zal daar tot zijn doctoraal examen in 1942 studeren (Bleich, 2008). Met een lidmaatschap van de gereformeerde studentenvereniging SSR-A⁸ blijft hij in elk geval wat betreft het studentenleven trouw aan de protestantse zuil. Den Uyl is zelfs een actief lid van deze vereniging, ook op landelijk niveau. Hij publiceert regelmatig in *Libertas ex Veritate*, het orgaan van de SSR, vooral theologische artikelen (Reichwein, 1998).

Intussen maakt Den Uyl op de Gemeentelijke Universiteit kennis met een heel andere kijk op de wereld. Het moet in de vooroorlogse verzuilde samenleving een enorme overgang betekenen voor hem. Allerlei voor hem nieuwe denkbeelden over de (economische) inrichting van de samenleving komen aan de orde. In de colleges van de hoogleraren Pos, Limperg en Frijda komt hij ook in aanraking met het socialistische gedachtegoed. In de wandelgangen van de universiteit spreekt men veelzeggend over de ‘rode faculteit’. Volgens Den Uyl is met name professor Frijda van belang voor zijn ontwikkeling als econoom. Frijda is een vroege aanhanger van de Britse econoom John Maynard Keynes en hoort bij de eerste Nederlandse wetenschappers die, net als hun Britse collega, pleiten voor een grotere rol van de overheid in de sturing van de economie (Reichwein, 1998; Bleich, 2008).

7 De grootvader van Den Uyl is nog wethouder geweest in Jutphaas waar hij zich sterk maakte voor de oprichting van een christelijke school.

8 Societas Studiosorum Reformatorum, een unie van studentenverenigingen toen in Delft, Leiden en Amsterdam met als doel 'den vriendschapsband tusschen de verschillende studenten van de Christelijke Gereformeerde Kerk aan de verschillende *openbare* universiteiten nauwer aan te halen'.

Wisseling van zuil

Tijdens de Tweede Wereldoorlog neemt Joop den Uyl twee besluiten die bepalend zullen zijn voor zijn verdere persoonlijke ontwikkeling en toekomstige politieke loopbaan. Het eerste besluit betreft het loslaten van zijn geloof. Hij voelt zich overvallen door de Tweede Wereldoorlog en vooral de wreedheid ervan. Hij kan deze gebeurtenissen niet in overeenstemming brengen met zijn geloof. De ontstane twijfels over het geloof nemen toe als de Duitsers zijn joodse vriendin Leonie naar Westerbork deporteren. Hij voelt zich daar onmachtig en schuldig over en het leidt ertoe dat hij in de loop van de oorlog met de kerk zal breken (Bleich, 2008). Wellicht zijn deze gevoelens ook van betekenis voor het beter begrijpen van zijn latere houding ten opzichte van de staat Israël. Tegelijkertijd ontwikkelt Den Uyl een afkeer van - en wellicht zelfs wel vrees voor- totalitaire (politieke) leiders en systemen.

Het tweede besluit dat een rol speelt in zijn verdere ontwikkeling is zijn overgang naar het socialisme. Een belangrijk element in deze ommezwaai is de vriendschap met uitgever Geert van Oorschot, een prominent figuur in progressief-literaire kringen van Amsterdam. Onder invloed van hun vele gesprekken, waarvan de inhoud landt op de vruchtbare bodem gelegd door de universiteit, maakt Den Uyl de overstap (Bleich, 2008). Goed beschouwd wisselt Den Uyl met deze twee besluiten dus van zuil. Zijn religieuze roeping, die nog tot uiting komt in zijn activiteiten binnen SSR en publicaties in *Libertas ex Veritate*, maakt plaats voor een seculiere, politieke roeping.

Van redacteur tot directeur

Na de oorlog gaat Den Uyl aan het werk als sociaaleconomisch redacteur bij de voormalige verzetskrant het Parool. Niet lang daarna treedt hij als 26-jarige in dienst als adjunct-hoofdredacteur bij Vrij Nederland. Daar blijkt hij al snel de spin in het web van de redactie te zijn. Hij heeft weinig slaap nodig en is een harde werker. Maar hij neemt ook enthousiast deel aan discussies en schrijft een groot aantal bijdragen voor Vrij Nederland (Bleich, 2008).

Als begin 1946 de SDAP samen met enkele kleinere progressieve partijen opgaat in de Partij van de Arbeid sluit Den Uyl zich onmiddellijk aan. Hij hoopt dat dit samengaan de vooroorlogse 'hokjesgeest' zal doorbreken (Reichwein, 1998). In Vrij Nederland schrijft hij dat het bij de verkiezingen dat jaar moet gaan om een heldere keuze tussen progressieven en confessionelen/liberalen, waarbij hem het Engelse twee partijenstelsel voor ogen staat (Den Uyl, 1946).

De uitslag van de verkiezingen zal hem tegenvallen. Van een door hem zo vurig gewenste doorbraak à la Schermerhorn is geen sprake. In de periode daaropvolgend steekt hij zijn teleurstelling niet bepaald onder stoelen of banken. Volgens Den Uyl is het betrekken van de burgers bij de besluitvorming cruciaal voor het goed functioneren van de democratie. Maar daar komt niks van terecht, het parlement staat buitenspel, er is te veel sprake van 'gesmoes binnenskamers', schrijft hij in Vrij Nederland. Hij pleit daarom voor meer transparantie en

stelt voor Kamerdebatten rechtstreeks uit te zenden op de radio. Maar ook moeten de radiomakers de ministers maar eens stevig aan de tand te voelen over hun beleid (Den Uyl, 1947).

De politieke ster van Den Uyl is inmiddels rijzende. Hij mag zich in 1948 op 29-jarige leeftijd directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting, noemen (Bleich, 2008). Hij zal daar tot 1962 directeur blijven en vanuit die functie in toenemende mate invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de PvdA. Niet alleen omdat hij als directeur deel uitmaakt van het hoofdbestuur van de PvdA, maar ook vanwege de vele artikelen en rapporten die hij (mede) publiceert. Zo verschijnt in 1951 het plan *De weg naar vrijheid*, dat dient als opvolger voor het *Plan van de arbeid* uit de jaren dertig (Den Uyl, 1951). Den Uyl geeft met zijn bijdrage aan dit partijdocument een eerste visitekaartje af. Het is de start van, zoals hij dat zelf placht aan te duiden, een 'denkontwikkeling' die hij in de loop van de jaren doormaakt.

Wat direct opvalt, is dat het belangrijkste thema van de PvdA tot dat moment - werkgelegenheid - plaats maakt voor het thema vrijheid. Volgens Den Uyl dient men het begrip vrijheid breed op te vatten. Het staat voor 'vermijding van centralisme' en 'het stimuleren van het dragen van eigen verantwoordelijkheid' (Bleich, 2008, p. 151). Dat klinkt op het eerste gezicht liberaal in de oren. Als belangrijkste voorwaarde voor de realisatie hiervan noemt Den Uyl een grotere gelijkheid van kansen. Maar dan volgt een wat minder liberale wending: dit is alleen mogelijk door de ongelijke vermogensverdeling aan te pakken en zorg te dragen voor gelijke toegang tot het onderwijs. In de financiële paragraaf voorziet het plan dan ook in een substantiële verhoging van de bestedingen aan onderwijs, cultuur en ontwikkelingshulp.

De reacties op het rapport binnen de PvdA zijn gemengd. De partij richt zich nu vooral op haar nieuwe bestuurlijke taken in de regering, waarvoor een pragmatische opstelling vereist is. De partijelite zit nu niet te wachten op zo'n vooruitstrevend plan. Ook de genoemde financiële paragraaf kan op de nodige kritiek rekenen. Zo beoordeelt minister-president Drees het voorstel tot verlenging van de leerplicht tot 18 jaar als 'onbetaalbaar' (Bosmans & Van Kessel, 2011). De tijd is blijkbaar niet rijp voor de ideeën van de directeur van het wetenschappelijk instituut.

De actieve politiek in

Den Uyl houdt zich in deze periode niet alleen bezig met 'socialistische theorievorming', zoals zijn opdracht als directeur van de Wiardi Beckman Stichting luidt. Hij neemt ook actief deel aan de lokale en de landelijke politiek. Zo is hij vanaf 1956 lid van de Tweede Kamer en wordt hij in 1953 gekozen als lid van de Amsterdamse Gemeenteraad, waarin hij vanaf 1957 de functie van fractievoorzitter van de PvdA vervult⁹(Bleich, 2008).

9 Den Uyl was daarin geen uitzondering. Het was in die tijd niet ongebruikelijk dat verschillende (politieke) functies werden gecombineerd.

In 1962 verruilt Den Uyl die functie voor het wethouderschap van Economische Zaken in de hoofdstad. Hij neemt dan tegelijkertijd, na veertien jaar, afscheid van de Wiardi Beckman Stichting. Hij krijgt in Amsterdam een portefeuille waarin ruim een derde van het gehele college onder zijn beheer komt: Publieke Werken, Stadsontwikkeling, Economische Zaken, Havens en Handelsinrichtingen. De laatste twee portefeuilles behoren eigenlijk burgemeester Van Hall toe, maar aangezien er nogal wat onmin is tussen Publieke Werken en het Havenbedrijf, stelt Den Uyl voor de coördinatie van deze terreinen op zich te nemen. De belangrijkste thema's die op dat moment spelen in Amsterdam zijn de uitbreiding van de stad, de werkgelegenheid (in de haven) en het autoverkeer. Geheel in lijn met zijn geliefde motto: 'dat wat de hand vindt om te doen', gaat hij voortvarend aan de slag met de ontwikkeling van de Bijlmer, inclusief de benodigde metroverbinding, de IJtunnel en het aantrekken van industrie, waaronder Mobil Oil. In relatief korte tijd weet Den Uyl al deze projecten van de grond te tillen. Hij zal op deze periode altijd met veel voldoening terugkijken (Bleich, 2008). Het verbaast dan vervolgens ook niemand dat deze ambitieuze en hardwerkende wethouder in 1965 als minister van Economische Zaken aantreedt in het kabinet-Cals (Van der Heiden & Van Kessel, 2010).

Naast zijn wethouderschap houdt Den Uyl zich nog steeds bezig met de 'socialistische theorievorming'. In 1963 verschijnt de tweede 'cruciale' publicatie: *Om de kwaliteit van het bestaan*, waarmee Den Uyl de laatste stap zet in zijn ideologische transformatie. Een belangrijke inspiratiebron hierbij is de Amerikaanse econoom John Galbraith. In zijn boek *The Affluent Society* pleit Galbraith voor een samenleving waar geen sprake meer is van private rijkdom en publieke armoede (Van Praag, 1990, p. 18; Bleich, 2008). In *Om de kwaliteit van het bestaan* stelt Den Uyl twee problemen van de verzorgingsstaat centraal: machtsongelijkheid en inkomensongelijkheid. Toenemende welvaart zal volgens Den Uyl deze problemen niet oplossen. De oplossing kan volgens hem niets anders betekenen dan de herverdeling van macht en inkomen, realisatie van een minimuminkomen, koppeling van uitkeringen aan het minimumloon en het streven naar gelijke kansen (Den Uyl, 1963). Hiermee komt het gelijkheidsdenken definitief centraal te staan bij Den Uyl. De grote lijn van zijn betoog zal later de kern vormen van Keerpunt '72 en de regeringsverklaring van zijn kabinet in 1973 (Van Kersbergen, 1998).

Kamerlid en fractievoorzitter

Hoewel het van korte duur is, levert het ministerschap in het kabinet-Cals Den Uyl landelijke bekendheid op. Hij neemt het besluit de onrendabele Limburgse mijnen te sluiten en lanceert een programma voor het realiseren van alternatieve werkgelegenheid. Na de val van het kabinet-Cals neemt Den Uyl weer plaats in de Tweede Kamer (Van der Heiden & Van Kessel, 2010).

Hij volgt na de voor de PvdA teleurstellende verkiezingen van 1967 Anne Vondeling op als voorzitter van de Tweede Kamerfractie en voert de oppositie aan tijdens het kabinet-De Jong

¹⁰(Bleich, 2008; Bosmans & Van Kessel, 2011). Den Uyl profileert zich in de debatten in de Tweede Kamer ook echt als de ‘oppositieleider’. Hij doet dat op een Angelsaksische wijze, door de nadruk te leggen op de tegenstellingen en niet meer zoals in de pacificatiedemocratie op zoek te gaan naar de overeenkomsten. Hij is daarin vernieuwend, want deze stijl van oppositie voeren is op dat moment nog onbekend in de Tweede Kamer (Merrienboer, 2013).

Den Uyl heeft op dat moment in zijn partij ook andere zorgen. Die beginnen met een handig gekozen Marx parafrase: ‘Er waart een spook door Nederland: het spook van ontevredenheid’ (Hietland en Voerman, 2016, pag. 15). Op 3 oktober 1966 presenteert een groep voornamelijk jonge PvdA-leden verenigd in *Nieuw Links*, haar manifest *Tien over rood*, met bovenstaande parafrase als openingszin. In het pamflet formuleren zij tien programmapunten ¹¹die de PvdA weer ‘nieuw socialistisch leven’ in moeten blazen. Het manifest spreekt nogal wat leden aan, en op het congres van 1967 kiezen de leden maar liefst zeven Nieuw Linkers in het 25-koppige PvdA bestuur. In de loop van 1968 en 1969 ontstaat er een aantal conflicten tussen de Nieuw-Linkers en de fractie van de Tweede Kamer en daarmee vooral met Den Uyl.

Mede door de bemiddelende rol van Vondeling blijven de escalaties binnen de perken en keert geleidelijk aan de rust binnen de partij terug (Hietland & Voerman, 2016). Als in 1971 het congres de prominente Nieuw Linkser André van der Louw kiest als nieuwe partijvoorzitter is de integratie van Nieuw Links in de partij een feit (Hietland, 2019). Den Uyl blijkt uiteindelijk voor de Nieuw Linkers een aanvaardbare politiek leider omdat hij deels met hen meebeweegt en hen incorporeert binnen de bestaande partijstructuur. Bovendien verwacht Nieuw Links dat Den Uyl in staat is een groot deel van hun programmapunten te realiseren. Ze hebben langzaam maar zeker vertrouwen gekregen in zijn politiek leiderschap (Hietland & Voerman, 2016). Den Uyl blijft overigens wel moeite houden met de houding van Nieuw Links ten opzichte van de NAVO. Net als Max van der Stoep is hij voorstander van het lidmaatschap van de NAVO (Bleich, 2018).

Tegelijkertijd zijn er behoudende leden binnen de PvdA die deze ontwikkelingen binnen de partij uitermate zorgelijk vinden. Zij vinden de ‘ruk naar links’ te veel van het goede en met name de polarisatie, het uitsluiten van de KVP als toekomstig regeringspartner, gaat hen te ver. Tot verdriet van de partij, Den Uyl voorop, verlaat de ‘oude’ Drees de PvdA. Zijn zoon Willem Drees jr. richt met enkele andere verontruste partijleden Democratisch-Socialisten ’70 (DS’70) op, die bij de verkiezingen van 1971 uit het niets acht zetels behalen (Bosmans & Van Kessel, 2011).

10 Het kabinet De Jong bestond uit KVP, ARP, CHU en VVD.

11 Belangrijkste punten zijn: de erkenning van de DDR en de Vietcong, het vertrek uit de NAVO als Portugal lid blijft en verder met name meer medezeggenschap en de nationalisatie van de banken.

Na die verkiezingen voert Den Uyl tijdens het kabinet-Biesheuvel ¹²met een wederom naar Engels model gevormd Schaduwkabinet ¹³de oppositie aan. Het verkiezingsprogramma van de PvdA ademt de geest van Nieuw Links en *Om de kwaliteit van het bestaan*. Opvallend bij lezing van het programma is de veelvoorkomende zinsnede 'De overheid streeft...' waarna een beleidsterrein volgt en het gewenste resultaat. De overheid als centraal coördinatiepunt is eveneens een thema dat ook aan de orde komt in Den Uyls derde 'cruciale publicatie' uit 1971: *De Smalle marge van democratische politiek*. Hierin stelt Den Uyl onder andere: 'Het tot stand brengen en waarborgen van gelijke behandeling is bij uitstek een taak van de centrale overheid, die dat alleen kan met behulp van dwingende bevoegdheden'. (Den Uyl, 1971)

Tegelijkertijd toont Den Uyl zich een inmiddels gelouterd politicus en relateert de sturingsmogelijkheden die de politiek heeft. Over radicale vernieuwers schrijft hij: '... zij miskennen de aard en mogelijkheden van de politiek. Abrupte beleidsverandering is niet mogelijk. Het gebruik van de kleine marges is soms het verschil tussen een spiraal naar beneden of omhoog.' Hij maakt echter duidelijk dat het benutten van deze smalle marges juist de inzet van de partij zal zijn: 'het enige waarop we ons beroepen is, dat we menen als beweging een juister inzicht te hebben op hoe de mens aan zijn recht komt, hoe de zwakke wordt beschermd en hoe zelfbestemming voor mensen tot stand kan worden gebracht. Vanuit die mentaliteit wil de PvdA een constructieve hervormingspartij zijn.' (Den Uyl, 1971).

5.4 DE (ON)MOGELIJKHEDEN VAN DE POLITIEKE TIJD VOOR DEN UYL

In paragraaf 5.2. heb ik de ontwikkeling van de vier beleidsparadigma's beschreven en een beeld gegeven van hun *probleemoplossend vermogen*. We kunnen op basis daarvan concluderen dat bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl drie van de vier beleidsparadigma's, hoewel in verschillende mate, kwetsbaar zijn (zie tabel 5.5).

Beleidsparadigma	Probleemoplossend vermogen	Verbondenheid Den Uyl	Leiderschapspositie
Bestuurlijk	Laag	Laag	Hervormen
Economisch	Dalend	Hoog	Conserveren
Sociaal-maatschappelijk	Dalend	Hoog	Conserveren
Internationaal	Hoog	Hoog	Bouwen

Tabel 5.5 Overzicht politieke tijd van vier beleidsparadigma's bij de aanvang van het kabinet-Den Uyl

Vanzelfsprekend geeft de indeling in stijgend, hoog, dalend en laag van de status van het beleidsparadigma een modelmatige weergave van de werkelijkheid op het moment zelf. Dat

12 Het kabinet Biesheuvel bestond uit KVP, ARP, CHU en VVD en DS'70.

13 PvdA, D'66 en PPR.

geldt evenzeer voor de verbondenheid hoog of laag van Den Uyl met een beleidsparadigma. Tegelijkertijd biedt het voorafgaande narratief voldoende inzicht in die complexiteit om enkele voorlopige gevolgtrekkingen te formuleren.

Uit de biografische schets van Den Uyl komen twee elementen naar voren die een bepalende rol spelen bij zijn verbondenheid met de vier beleidsparadigma's. Het eerste element is het sterke gelijkheidsdenken dat hij vanaf *Om de kwaliteit van het bestaan* zal propageren. Het tweede element is de rol die Den Uyl ziet voor de overheid als coördinator van het realiseren van dit gelijkheidsideaal.

Voor het bestuurlijk beleidsparadigma concludeer ik dat Den Uyl hiermee niet verbonden is. Dat blijkt om te beginnen uit het feit dat Den Uyl zich al vanaf het begin van zijn politieke betrokkenheid heeft uitgesproken voor een andere wijze van politiek bedrijven. We zagen dat hij in de jaren veertig een van de voorstanders is van de doorbraakgedachte. Hij krijgt de mogelijkheid de belofte van Schermerhorn alsnog in te lossen met een leiderschapspositie hervormen. Daarnaast noemt hij in *De smalle marge van democratische politiek* de PvdA een constructieve, hervormingsgezinde partij. Het element gelijkheidsdenken komt hier terug in de thema's participatiedemocratie (onder andere een districtenstelsel) en het vergroten van de medezeggenschap in publieke en private organisaties. De kans dat hij de mogelijkheid tot het hervormen van dit beleidsparadigma met een laag probleemoplossend vermogen voorbij laat gaan is niet waarschijnlijk.

Wat betreft het economisch beleidsparadigma komt Den Uyl uit de biografische schets naar voren als een trouw aanhanger van Keynes. Daarmee is zijn verbondenheid hoog, kunnen we concluderen. Dat komt extra tot uiting in zijn omarmen van het gedachtegoed van de Keynesiaanse econoom Gailbraith. De twee economische speerpunten van Den Uyl, een nivellerend inkomensbeleid en verhoging van de overheidsuitgaven, zijn kenmerkende onderdelen daarvan. Het eerste komt weer voort uit het gelijkheidsdenken, het tweede is een gevolg van de grotere rol die Den Uyl ziet weggelegd voor de overheid. Den Uyl is daarmee politiek verbonden met een beleidsparadigma met een dalend probleemoplossend vermogen. Zijn leiderschapspositie op dit terrein is dus te karakteriseren als conserveren.

In hoofdstuk 3 is een aantal kanttekeningen gemaakt bij de typologie van politieke tijd. Een daarvan betreft de vraag hoe de regeringsleider zelf een beleidsparadigma duidt en op welke wijze dit van invloed is op het type leiderschapspositie dat hij zelf veronderstelt te hebben. Dat doet er met name toe als er een verschil is met hoe de andere politieke spelers hiernaar kijken (Hoekstra, 199; Goetz, 2009). Er lijkt bij het sociaal-maatschappelijk beleidsparadigma inderdaad sprake van zo'n discrepantie. We hebben gezien dat minister-president De Jong de verzorgingsstaat als 'af' beschouwt. Daarnaast blijkt dat vanaf het kabinet-Zijlstra de betaalbaarheid van diezelfde verzorgingsstaat als knelpunt wordt gezien. Op basis van deze twee elementen heb ik het beleidsparadigma als dalend gekarakteriseerd. Den Uyl kijkt echter anders naar het *probleemoplossend vermogen* van het beleidsparadigma. Het is in zijn ogen nog helemaal niet af. Den Uyl introduceert in *Om de kwaliteit van het bestaan*

en ook in *Keerpunt 72* de koppeling van lonen en uitkeringen. Deze is voor hem, vanuit het gelijkheidsdenken, een logische toevoeging in de ontwikkeling van het beleidsparadigma. Als we de politieke tijd door de ogen van Den Uyl bekijken, kent het beleidsparadigma een stijgend probleemoplossend vermogen, waaraan hij ook nauw is verbonden. Daarmee zou hij zijn eigen leiderschapspositie als (uit)bouwen hebben opgevat.

In de ontwikkeling van het internationaal beleidsparadigma sta ik nu stil bij de EEG en de NAVO. Het Statuut komt aan de orde in hoofdstuk 7 bij de eerste casestudie over de koloniatiekwestie. Het beleidsparadigma van Europese samenwerking is stijgend. Den Uyl voelt zich er sterk mee verbonden. Hij pleit dan ook al enige tijd voor uitbreiding met het Verenigd Koninkrijk. De leiderschapspositie is bouwen.

Bij het lidmaatschap van de NAVO is een ander beeld zichtbaar. Binnen de PvdA blijven er stemmen opgaan om het lidmaatschap van de NAVO op te zeggen. Den Uyl heeft echter grote verbondenheid met de NAVO. Hij deelt die verbondenheid met zijn partijgenoot Max van der Stoep, een *Atlanticus pur sang* (Bleich, 2018). Zijn houding is deels te verklaren uit Den Uyls weerzin tegen oorlog. Voor hem blijft een conflict tussen Oost en West een reële optie. Hij wil niet opnieuw naïef zijn, zoals voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog. Ook op dit terrein is de leiderschapspositie van Den Uyl dus als bouwen te kenschetsen.

Aan het eind van deze paragraaf keer ik terug naar het citaat van Den Uyl aan het begin van dit hoofdstuk. Den Uyl concludeert dat de 'hervormingszin' tijdens zijn kabinet inmiddels over haar hoogtepunt heen is. Vanzelfsprekend heeft Den Uyl bij deze uitspraak niet de typologie van de politieke tijd op het oog. Ik vat zijn 'hervormingszin' dan ook ruimer op dan de leiderschapspositie hervormen uit het theoretisch kader. In de politieke biografie beschrijf ik een aantal ambities die passen bij wat Den Uyl als 'hervormingszin' duidt: herverdeling van macht en inkomen, realisatie van een minimuminkomen, koppeling van uitkeringen aan het minimumloon en het streven naar gelijke kansen (paragraaf 4.3). Sommige ambities zijn te typeren als leiderschapspositie hervormen. Het vergroten van de medezeggenschap is daarvan een voorbeeld. Een aantal andere ambities zijn typische leiderschapsposities bouwen, zoals het streven naar de koppeling tussen lonen en uitkeringen.

Aan de hand van de politieke tijdsanalyse kan ik concluderen dat Den Uyl in 1986 een terecht punt maakt. Voor het economisch en sociaal-maatschappelijk beleidsparadigma is er sprake van een dalend probleemoplossend vermogen, Den Uyl zou zeggen minder 'hervormingszin'. Tegelijkertijd vertoont Den Uyl hoge verbondenheid met deze beleidsparadigma's en komt er van de beloofde hervormingen op economisch en sociaal-maatschappelijk terrein weinig terecht.

In hoofdstuk 2 besprak ik onderzoek van respectievelijk Erwin Hargrove en Jon Johansson waaruit blijkt dat niet iedere regeringsleider in staat is veranderingen in politieke en historische omstandigheden te onderkennen - het tijdig verstaan van de tekenen-des-tijds is niet iedereen gegeven (Hargrove, 1998; Johansson, 2009). In retrospectief lukt het Den Uyl in 1986 deze 'tekenen' te duiden, maar tijdens zijn premierschap onderkent hij deze nog niet in voldoende mate.

6

Hoofdstuk 6

Joop den Uyl als politieke persoon: een LTA-analyse

'Premier Den Uyl heeft een onmiskenbare neiging tot bestuurlijk imperialisme. Die neiging komt voort uit een combinatie van veranderingsdrift, nieuwsgierigheid en overmatige energie die men bij weinig mensen zal aantreffen.' (Harry van Wijnen, geciteerd in Van der Werf, 1975, p. 88)

6.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk staat de politieke persoonlijkheid van Joop den Uyl centraal. Als er over één politicus veel is gezegd en geschreven is het Den Uyl. Menigeen heeft geprobeerd Den Uyl te vatten. Noemt Anet Bleich (2008), zijn eerste biograaf, hem 'de doordouwer', zijn tweede biograaf Dik Verkuil (2019) duidt hem als 'de gedrevene'. Historicus Te Velde (1998) noemt hem een politicus met 'haast'. Ook journalisten en tekenaars van dag- en weekbladen doen tijdens het kabinet-Den Uyl hun best hem te typeren. Opland tekent hem in de Volkskrant als Sint Joop die ten strijde trekt voor een rechtvaardiger wereld. Peter van Straaten maakt in het Parool van Nederland 'Het Dorp', met Den Uyl als burgemeester. Het zijn typeringe die – de een meer dan de ander – ook naar voren komen uit mijn onderzoek naar Den Uyl. De kenschets 'bestuurlijk imperialisme' van politiek journalist Harry van Wijnen – in zijn tijd kenner van Den Uyl bij uitstek – sluit wat dat betreft bijna naadloos aan bij de leiderschapsstijl van Den Uyl die uit de LTA in dit hoofdstuk naar voren komt.

In hoofdstuk 4 heb ik de werkwijze beschreven bij de uitvoering van de bronnenstudie en de LTA naar de politieke persoonlijkheid van Den Uyl (zie hoofdstuk 4.2, onderzoek deel II). In dit hoofdstuk presenteer en duid ik allereerst de resultaten van de bronnenstudie en daarna de resultaten van de LTA-scores. Op basis van de verkregen resultaten kom ik via de door Hermann (2008) beschreven aanpak tot een typering van de leiderschapsstijl van Den Uyl. Aan het eind van dit hoofdstuk presenteer ik op basis van deze analyses een aantal verwachtingen over het optreden van Den Uyl in zijn rol als minister-president.

6.2 'NOT YOUR AVERAGE MINISTER'

In een recent artikel over het leiderschap van Theresa May tijdens de Brexit, constateert leiderschapsonderzoeker Stephen Dyson (2023) dat de LTA-scores van de meeste regeringsleiders weinig onderscheidend zijn. Veel van hun scores bevinden zich op of binnen de standaardafwijking van het gemiddelde van de referentiegroep ¹(Dyson, 2023). Zoals hierna zal blijken, geldt deze observatie echter niet voor de resultaten van de bronnenstudie en de verkregen LTA-scores van Den Uyl. We kunnen op basis daarvan zonder meer spreken van een onderscheidend profiel.

Resultaten van de bronnenstudie

In het methodische hoofdstuk heb ik de gefaseerde werkwijze beschreven bij de uitvoering van de bronnenstudie. Kort samengevat komt deze werkwijze hierop neer: in deze bronnenstudie heb ik 93 relevante citaten uit secundaire bronnen over Den Uyl (zie tabel 4.3 in hoofdstuk 4.2) geclassificeerd aan de hand van de in hoofdstuk 3 geïntroduceerde vijf persoonlijkheidskenmerken (overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen

1 Inmiddels is het gebruikelijk om bij meer dan een halve standaardafwijking te spreken van gemiddeld neigend naar hoog of gemiddeld neigend naar laag (Dyson, 2023).

te bepalen, machtsstreven, conceptuele complexiteit, zelfvertrouwen en taakgerichtheid). Vervolgens heb ik de citaten gescoord op de in de LTA gehanteerde hoog-gemiddeld-laag schaal. In onderstaande tabel zijn de resultaten hiervan weergegeven (tabel 6.1).

Persoonlijkheidskenmerk	Score Den Uyl	Aantal citaten			
		Totaal	Hoog	Gem	Laag
Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen	Hoog	13	11	2	0
Machtsstreven	Gemiddeld	5	2	1	2
Conceptuele Complexiteit	Gemiddeld -> laag	35	2	14	19
Zelfvertrouwen	Hoog	16	14	1	1
Taakgerichtheid	Hoog	24	23	0	1

Tabel 6.1 Resultaten van de bronnenstudie

In deze tabel staan in de linker kolom de vijf persoonlijkheidskenmerken met in de tweede kolom de score die ik op basis van de geselecteerde en geclassificeerde citaten aan Den Uyl heb toegekend. Het getal in de derde kolom geeft het totaal aantal citaten dat ik heb geclassificeerd voor het betreffende persoonlijkheidskenmerk met daarachter de verdeling op de schaal hoog-gemiddeld-laag. Hieronder zal ik per persoonlijkheidskenmerk de betekenis van deze score toelichten en nader adstrueren aan de hand van een of meer gebruikte citaten uit de bronnenstudie.

Het eerste persoonlijkheidskenmerk is *Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen*, waaraan ik de score hoog heb toegekend. Er was in de citaten voor dit persoonlijkheidskenmerk zelfs geen enkel citaat dat ik laag heb gescoord. Bij een hoge score horen gedragskenmerken gericht op het realiseren en handhaven van de controle over besluitvorming en implementatie. Dat Den Uyl inderdaad deze neiging had, blijkt uit 11 van de 13 gevonden citaten die iets zeggen over deze eigenschap. Ik licht er twee uit ter illustratie. Het eerste is afkomstig uit 1975, het kabinet-Den Uyl is dan bijna twee jaar onderweg. Hans van der Werf, op dat moment chef politieke redactie van het NOS-journaal, stelt een profiel van Den Uyl samen. Daarvoor interviewt hij Den Uyl, onder andere over de wijze waarop hij het ambt van minister-president invult. Zij komen ook te spreken over de manier waarop Den Uyl de ministerraad leidt. Van der Werf vraagt zich af of Den Uyl niet te veel bedisselt in de ministerraad. Waarop Den Uyl bevestigend antwoordt: 'Inderdaad, het is juist dat ik mij in de ministerraad nogal 'es meng in discussies. Ik beperk mij niet tot het alleen maar leidinggeven aan de vergadering'. En hij vervolgt met een toelichting: 'Dat is nu eenmaal mijn opvatting van het premierschap en het kan best zijn dat die afwijkt van

wat mijn ambtsvoorgangers vonden.’ (Van der Werf, 1975, p. 36). Het is opvallend dat Den Uyl hetgeen Van der Werf suggereert volmondig bevestigt en geen poging onderneemt dit te verhullen.

Het tweede citaat is afkomstig uit de biografie van Den Uyl van Anet Bleich (2008). Zij schrijft over minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoep die in een interview deze gedragskenmerken bondig samenvat: ‘Den Uyl had de neiging bij alle departementen persoonlijk na te gaan of alles gebeurde zoals was afgesproken.’ (Bleich, 2008, p. 281).

Aan het tweede persoonlijkheidskenmerk *Machtsstreven* heb ik de score gemiddeld toegekend. Voor dit kenmerk waren slechts vijf citaten beschikbaar. Zoals ik in hoofdstuk 3 heb aangegeven, komen bij een score ‘gemiddeld’ voor een persoonlijkheidskenmerk zowel gedragskenmerken die passen bij een lage als bij een hoge score naar voren (Hermann, 2008; Dyson, 2009, 2023). Dit blijkt het geval bij Den Uyl: er zijn evenveel citaten te vinden die Den Uyl een sterk als zwak machtsstreven toedichten. Een gedragskenmerk bij een lage score is het nastreven van compromissen en consensus (Hermann, 2008; Preston, 2001). Een illustratie hiervan is afkomstig uit een portret van het kabinet getiteld ‘Verbeelding aan de macht’. De journalisten Peter Bootsma en Willem Breedveld refereren in hun boek aan een verzuchting van minister Van der Stee van Landbouw tegen Den Uyl: ‘Dit kabinet neemt geen besluiten, het is een debatclub die pas ophoudt als de zon opgaat.’ (Bootsma & Breedveld, 1999, p. 48).

Een tweede citaat laat een gedragskenmerk zien dat juist past bij een hoge score, namelijk het in direct contact met de betrokkenen staan: minister van Wetenschapszaken Trip houdt gedurende de gehele kabinetsperiode een dagboek bij waarin hij beschrijft hoe Den Uyl te werk gaat als er een lastig punt op de agenda van de ministerraad staat. ‘Om te beginnen tilde hij zo’n punt over de middagpauze heen, wat hem de gelegenheid gaf om tijdens de lunch de *verschillende hoofdrospelers apart te nemen* voor een wandeling in de tuin van het Catshuis.’ (Trip geciteerd in Bootsma, 1999, p. 30). Sommige bewindslieden gaan overigens bij voorkeur het directe contact met Den Uyl uit de weg. Zo schrijft minister van Justitie Van Agt een brief aan de Tweede Kamer over het ontslag van zijn staatssecretaris Glastra van Loon zonder Den Uyl daarin te kennen. In een interview met Anet Bleich legt Van Agt uit waarom hij Den Uyl er niet bij betreft: ‘Die brief heb ik geschreven, zonder er iemand uit het kabinet in te kennen. Ook Joop niet. Opzettelijk niet, want ik dacht: als Joop zich ermee gaat bemoeien, dan zijn we weer weken aan het discutenen² en uiteindelijk komt er dan een heel andere brief uit dan ik wil schrijven.’ (Bleich, 2008, p. 367).

Op het derde persoonlijkheidskenmerk *Conceptuele Complexiteit* heeft Den Uyl eveneens een score gemiddeld gekregen, met daarbij de toevoeging neigend naar laag (Dyson, 2023). Voor dit kenmerk zijn in totaal 35 citaten gevonden, waarvan 19 met lage score, 14 gemiddeld en 2 hoog. Dus aan de ene kant zou de score laag neigend naar gemiddeld

2 Het woord ‘discutenen’ is kenmerkend voor het taalgebruik van Van Agt.

voor hand liggen, maar die aanduiding hanteert Herman (2008) niet. Vandaar dat ik kies voor de aanduiding gemiddeld neigend naar laag. Ook bij dit persoonlijkheidskenmerk komen gedragskenmerken naar voren die passen bij zowel een lage als bij een hoge score. Een gedragskenmerk bij een hoge score is het verkrijgen van zoveel mogelijk informatie en deze te betrekken in de politieke overwegingen (Hermann, 2008; Dyson, 2009). Een citaat uit de bronnenstudie dat daar op duidt is afkomstig uit de studie van Wagenaar (1997) naar de geschiedenis van de Rijksvoorlichtingsdienst. Zij bespreekt hoe Den Uyl zijn informatievoorziening handen en voeten geeft: 'Den Uyl wil alles weten en laat zich over alles informeren. Hij leest ook alle kranten en raakt van slag als hij zich ergens bevindt waar hij van deze dagelijkse nieuwsvoorziening verstoken blijft'. En even verderop: 'Onder Den Uyl wordt een wekelijks actualiteitenoverleg ingevoerd, waaraan zowel de secretaris-generaal en andere medewerkers van het Kabinet van de minister-president als de RVD deelnemen. In het overleg worden voorlichtingskwesties, aanvragen van de pers en allerlei politieke ontwikkelingen besproken.'³(Wagenaar, 1997, p. 315). Ook merken observanten op dat Den Uyl tevens de eerste minister-president is die gebruik maakt van politiek adviseurs (Wagenaar, 1997, p. 320; Bleich, 2008, p. 285 en 298).

Een gedragskenmerk bij een lage score is een beperkte bereidheid om aan de hand van nieuwe informatie een bestaande visie of standpunt te wijzigen (Hermann, 2008). Max Albrecht, oud-lid van de Raad van Bestuur van Hoogovens en ooit door Den Uyl gevraagd om zitting te nemen in het zogenaamde schaduwkabinet, zegt over Den Uyl: 'Ik heb het gevoel dat hij een paar artikelen des geloofs had op politiek gebied. En vooral op sociaal-economisch gebied. Daar viel *niet* (sic) aan te tornen. Het wenselijke kwam bij hem nogal eens in plaats van het mogelijke. Daar had ik wel enige moeite mee. Ik vond ook dat z'n socialistisch gemoed aan de haal ging met zijn economische kennis.' (Wagenaar, 1988, p. 57).

Een ander citaat dat op deze lage score duidt is afkomstig van Herman Bode, bestuurslid van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV). In een interview met Marja Wagenaar (1988) blikt hij terug op de wijze waarop Den Uyl zich als minister-president opstelde naar de vakbeweging. Bode constateert dat Den Uyl een centralist was en niet te overtuigen om niet alles vanuit Den Haag te willen regelen. 'Zijn vertrouwen in de zelfregulerende krachten was kennelijk niet zo groot. Hij doorzag te weinig dat werknemers niet gek zijn. En dat het behoud van werkgelegenheid voor hun van de grootst mogelijke betekenis is.' (Wagenaar, 1988, p. 61).

Het volgende en vierde persoonlijkheidskenmerk is *Zelfvertrouwen*. Voor dit kenmerk zijn in totaal 16 citaten gevonden, waarvan 1 met lage score, 1 gemiddeld en 14 hoog. Op basis van de bronnen heb ik zonder twijfel de score hoog gegeven. Een hoge score op zelfvertrouwen heeft onder andere als gedragskenmerk overtuigd zijn van zichzelf als een adequate leider. Een treffend citaat om aan te tonen dat velen Den Uyl een groot zelfvertrouwen toedichten is

3 Van Agt heft dit overleg bij het aantreden van zijn kabinet onmiddellijk op (Wagenaar, 1997).

afkomstig van politiek adviseur Henk Beereboom⁴. In een interview met Anet Bleich vertelt hij over de reactie van Den Uyl als hij hem als minister-president-in-spe vraagt of er nog zwakke plekken in de beoogde ministersploeg zijn. Nadat Den Uyl heeft duidelijk gemaakt dat hij niet helemaal zeker is van Duisenberg (beoogd minister van Financiën) vervolgt hij: 'Dat is geen probleem, want mocht dat niet goed lopen, doe ik het er zelf bij.' (Bleich, 2008, p. 282). Op het laatste persoonlijkheidskenmerk *Taakgerichtheid* heeft Den Uyl een score hoog gekregen. Bij een hoge taakgerichtheid zijn het centraal stellen van het oplossen van politieke problemen en anderen als instrumenten beschouwen om een oplossing te vinden twee kenmerkende gedragskenmerken. Deze score impliceert tevens een lage score op relatiegerichtheid. Een gedragskenmerk dat hierbij hoort is het beperkt investeren in relaties met individuele kabinetsleden en andere politieke sleutelfiguren. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit een interview van Anet Bleich met PvdA-fractievoorzitter Van Thijn. Hij vertelt haar over zijn collega-fractievoorzitter Andriessen van de KVP die zijn ongenoegen uitte over het feit dat hij (Andriessen) Den Uyl een paar keer had gebeld en dat die nooit terugbelde. 'Hij belt mij ook niet terug', zei ik. Joop was op dit gebied zo ongelofelijk slordig. Hij snapte blijkbaar niet dat mensen wel eens behoefte hebben aan een bedankje of schouderklopje. Daar was hij veel te zuinig mee.' (Bleich, 2008, p. 348).

Ook minister van Binnenlandse Zaken De Gaay Fortman (ARP) laat zich uit over Den Uyls eenzijdige focus op het probleem en beperkte aandacht voor de belangrijke relationele kant van zijn rol als minister-president. Zo betoogt hij dat aandacht voor beide aspecten belangrijk zijn om een kabinet goed te laten functioneren. Hij vindt de eenzijdig focus op de inhoud een van de zwakheden in het optreden van Den Uyl: 'Het gaat niet alleen om het zoeken naar oplossingen, dat probeerde Joop altijd. Maar minstens zo belangrijk is het scheppen van een sfeer van vertrouwen en de minister-president is nu eenmaal de eerst geroepene om dat te doen.' (Bleich, 2008, p. 290).

Zoals beschreven in hoofdstuk 4 bestaat het onderzoek naar Den Uyl als politieke persoon uit een kwalitatief onderzoek en een kwantitatief onderzoek. Van het kwalitatieve deel heb ik de resultaten hierboven weergegeven. Het kwantitatieve onderzoek naar Den Uyls persoonlijkheidskenmerken is de uitvoering van de standaard LTA, zoals Hermann (2008) beschrijft. De daarbij gevolgde werkwijze en resultaten beschrijf ik in de volgende paragraaf.

Resultaten van de LTA

Zoals eerder in hoofdstuk 3 inhoudelijk en hoofdstuk 4 methodisch beschreven is de LTA een op-afstand-methode die gebruik maakt van verbale uitingen van de regeringsleider. Voor de LTA van Den Uyl heb ik gebruik gemaakt van bijdragen tijdens de begrotingsbehandelingen van 1973, 1974, 1975 en 1976. De bepaling van deze scores vond geautomatiseerd plaats met behulp van het Engelstalige computerprogramma Profiler Plus. De verkregen LTA-scores zijn

4 Op dat moment is Den Uyl nog fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, Beereboom is zijn persoonlijk assistent. Tijdens het kabinet-Den Uyl is Beereboom politiek adviseur van Den Uyl.

ingedeeld in hoog-gemiddeld-laag door ze af te zetten tegen de scores van de groep West-Europese leiders⁵. Deze scores zijn afkomstig van regeringsleiders vanaf 1945 tot 2012. In onderstaande tabel (6.2) staan in de eerste kolom de vijf persoonlijkheidskenmerken met daarnaast de referentiescores. In de derde kolom staan de scores van Den Uyl met daarnaast de weging hoog-gemiddeld-laag. In de vierde kolom staan ter vergelijking de resultaten van de hiervoor besproken bronnenstudie. In de laatste kolom staat de door mij toegekende ‘gewogen’ eindscore.

Persoonlijkheidskenmerken	West-Europese regeringsleiders	LTA-score Den Uyl		Score Bronnenstudie Den Uyl	Eindscore
Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen	Gemiddeld = .33 SD .07 Laag < .26 Hoog > .40	.62	Hoog	Hoog	Hoog
Machtsstreven	Gemiddeld = .26 SD .05 Laag < .21 Hoog > .31	.21	Gemiddeld -> laag	Gemiddeld	Gemiddeld
Conceptuele complexiteit	Gemiddeld = .57 SD .06 Laag < .51 Hoog > .63	.61	Gemiddeld	Gemiddeld -> laag	Gemiddeld
Zelfvertrouwen	Gemiddeld = .32 SD .13 Laag < .19 Hoog > .45	.49	Hoog	Hoog	Hoog
Taakgerichtheid	Gemiddeld = .64 SD .09 Laag < .55 Hoog > .73	.71	Gemiddeld -> hoog	Hoog	Hoog

Tabel 6.2 Vergelijking LTA-scores en resultaten bronnenstudie van Den Uyl met West-Europese regeringsleiders (gebaseerd op Hermann, 2008 en op LTA-scores Maxwell Institute, Derksen, 2012)

Wat opvalt bij nadere beschouwing van deze tabel is dat bij twee persoonlijkheidskenmerken de automatisch verkregen score van Den Uyl duidelijk in het uiterste van het spectrum ligt. Voor het persoonlijkheidskenmerk *overtuigd van de eigen mogelijkheden gebeurtenissen te bepalen* en op *zelfvertrouwen* is zijn score namelijk hoog. Voor de drie overige persoonlijkheidskenmerken ligt de score van Den Uyl binnen de betreffende standaarddeviatie en is de score gemiddeld. Als een score dichtbij het omslagpunt bevindt, duidt de LTA dit aan als *neigend* naar hoog respectievelijk *neigend* naar laag. Bij Den Uyl geldt dit voor de score van het persoonlijkheidskenmerk *machtsstreven* en de

5 Deze scores en de toegang tot Profiler Plus zijn beschikbaar gesteld door Hanneke Derksen, van de Maxwell School of Syracuse University.

taakgerichtheid. De vergelijking tussen de LTA-scores en de bronnenstudie levert voor het persoonlijkheidskenmerken *overtuigd van de eigen mogelijkheden gebeurtenissen te bepalen* en *zelfvertrouwen* eenzelfde beeld op. We zien bij de andere drie persoonlijkheidskenmerken enkele verschillen. Zo is de LTA-score van Den Uyl voor *taakgerichtheid* .71 en daarmee gemiddeld neigend naar hoog, terwijl de score vanuit de bronnenstudie hoog is. In de eindscore heb ik deze scores ‘afgerond’ naar hoog, vanwege de overtuigende hoeveelheid citaten met een hoge score. Bij *conceptuele complexiteit* zien we precies het omgekeerde, daar is de LTA-score gemiddeld en de bronnenstudie gemiddeld neigend naar laag. Daar volg ik de automatische score, omdat de scores van de citaten een niet eensluidend beeld geven. Tot slot zien we ook voor *machtsstreven* een verschil, maar gelet op de beperkte hoeveelheid citaten in de bronnenstudie houd ik hier de automatisch verkregen score aan. Op basis van deze resultaten en triangulatie kunnen we concluderen dat er een grote mate van overeenkomst bestaat tussen wat Den Uyl zelf zegt en wat anderen over hem zeggen.

6.3 DEN UYLS LEIDERSCHAPSSTIJL

Met hulp van deze onderzoeksresultaten kan ik stapsgewijs toewerken naar het bepalen van de leiderschapsstijl van Den Uyl. Daarbij maak ik gebruik van de door Hermann (2008) geformuleerde drie operationele vragen:

1. Cognitie: Wat zijn de overtuigingen van Den Uyl over hoe de politiek werkt? Op welke wijze reageert Den Uyl op politieke beperkingen in zijn omgeving? Respecteert hij deze of bestrijdt hij zulke beperkingen?
2. Informatieverwerking: Wat is de (min of meer stabiele) wijze van verzamelen en verwerken van informatie? Hoe open staat Den Uyl voor nieuwe informatie? Is hij daarin selectief of laat hij nieuwe informatie zijn reactie (mede) bepalen?
3. Motivatie: Wat zijn de drijfveren voor het individuele handelen van Den Uyl in de politieke context? Is er met name een interne, inhoudelijke focus gericht op het realiseren van doelen of ligt de focus op het aanknopen van betekenisvolle relaties en het verkrijgen van groepserkenning?

1 - Op welke wijze reageert Den Uyl op politieke beperkingen in zijn omgeving ?

Bij het beantwoorden van de vraag naar de wijze waarop Den Uyl reageert op politieke beperkingen in zijn omgeving , combineer ik de persoonlijkheidskenmerken *Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen* (hoog) en *Machtsstreven* (gemiddeld) (Hermann, 2008). Er ontstaat zo een tabel met vier kwadranten met daarin een indicatie van het betreffende gedrag ten opzichte van politieke beperkingen (tabel 6.3) ⁶.

6 Ik volg Hermann (2008) in de indeling van de betreffende tabellen.

In vergelijking met de referentiegroep van West-Europese regeringsleiders is de uitermate hoge score ⁷van Den Uyl voor *Overtuigd van de eigen mogelijkheden gebeurtenissen te bepalen* al een indicatie dat hij politieke beperkingen in zijn omgeving bestrijdt. Vervolgens combineer ik deze score met *Machtsstreven*, deze score is gemiddeld neigend naar laag. Op basis hiervan positioneert Den Uyl zich in kwadrant 2 : Hij bestrijdt beperkingen maar is minder succesvol omdat hij macht te direct en te open hanteert; minder goed in staat om te zien hoe hij anderen kan manipuleren en achter de schermen invloed kan uitoefenen.

Machtsstreven	Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen	
	Laag	Hoog
Laag	1. Respecteert beperkingen: Werkt binnen de mogelijkheden naar het realiseren van doelen, compromissen sluiten en consensus realiseren zijn belangrijk.	2. Bestrijdt beperkingen maar is minder succesvol omdat macht te direct en te open wordt gehanteerd; minder goed in staat om te zien hoe je anderen manipuleert en achter de schermen invloed uitoefent.
Hoog	3. Bestrijdt beperkingen, maar het liefst op een indirecte wijze, achter de schermen, aan de touwtjes trekkend, minder aanspreekbaar op de uitkomst.	4. Bestrijdt beperkingen, is vaardig in zowel direct als indirect invloed uitoefenen, weet wat hij wil, neemt het heft in handen.

Tabel 6.3 Aspect cognitie: Hoe gaat Den Uyl om met politieke beperkingen? (Hermann, 2008, p. 188)

2- *Wat is de (min of meer stabiele) wijze van het verzamelen en verwerken van informatie?*

Om de vraag naar de houding van Den Uyl ten opzichte van nieuwe informatie te bepalen, breng ik *Zelfvertrouwen* en *Conceptuele complexiteit* met elkaar in verband (zie tabel 6.4)

Score op Conceptuele complexiteit en Zelfvertrouwen	Houding ten opzichte van nieuwe informatie
Conceptuele complexiteit > Zelfvertrouwen	Open
Zelfvertrouwen > Conceptuele complexiteit	Selectief
Conceptuele complexiteit en Zelfvertrouwen beide hoog	Open
Conceptuele complexiteit en Zelfvertrouwen beide laag	Selectief

Tabel 6.4 Aspect informatieverwerking: Houding van Den Uyl ten opzichte van nieuwe informatie? (Hermann, 2008, p. 194)

Voor Den Uyl geldt dat de score op Zelfvertrouwen hoger uitvalt dan de score op Conceptuele complexiteit. De werkwijze van Hermann (2008) volgend, blijkt dat Den Uyl selectief informatie verzamelt en verwerkt.

⁷ Den Uyl .62 ten opzichte van .33 van de referentiegroep bij een SD .7

3 - Wat zijn de drijfveren voor het individuele handelen van Den Uyl?

De vraag naar de drijfveren van Den Uyl voor zijn handelen in de politieke context kan ik afleiden uit de LTA-score voor *Taakgerichtheid* (Hermann, 2008). Deze is gemiddeld neigend naar hoog en uit de bronnenstudie komt de score hoog. Uit de onderstaande tabel volgt dat Den Uyls drijfveren voor zijn handelen probleemgericht zijn (tabel 6.5).

Score op taakgerichtheid	Motivatie om het ambt te vervullen
Hoog	Probleemgericht
Gemiddeld	Probleem- en relatiegericht afhankelijk van de context
Laag	Relatiegericht

Tabel 6.5 Aspect motivatie: Drijfveren voor het handelen van Den Uyl in de politieke context? (Hermann, 2008, p. 198)

Aan de hand van de antwoorden op de vragen over cognitie, informatieverwerking en motivatie van Den Uyl kan ik nu aan de hand van de door Hermann ontwikkelde tabel zijn leiderschapstijl bepalen (Hermann, 2008, p. 184). Uit het overzicht van de leiderschapstijlen volgt dat Den Uyls profiel in het theoretische kader van Hermann overeen komt met de zogeheten *expansionistische stijl*.

Reactie op beperkingen	Openheid nieuwe Informatie	Motivatie	
		Probleem	Relatie
Bestrijden	Gesloten	Expansionistisch Focus op vergroten van de 'span of control' van de regeringsleider, de regering en het land.	<i>Evangelistisch</i> Focus op overtuigen van anderen deel te nemen aan zijn missie en te mobiliseren voor zijn boodschap.
Bestrijden	Open	<i>Actief onafhankelijk</i> Focus op handhaven van de bewegingsvrijheid van zichzelf en de regering en onafhankelijk te blijven in een omgeving die beide lijkt te willen te beperken.	<i>Directief</i> Focus op handhaven van de status en acceptatie van zichzelf door anderen te betrekken in politieke activiteiten die de reputatie versterken.
Respecteren	Gesloten	<i>Incrementeel</i> Focus op stapsgewijs verbeteren van de economische omstandigheden en veiligheid en daarbij de onvermijdelijke obstakels proberen te vermijden.	<i>Beïnvloedend</i> Focus is bouwen van relaties met andere politici en landen, door samenwerking kun je meer bereiken dan alleen.
Respecteren	Open	<i>Opportunistisch</i> Focus op bepalen wat mogelijk is in de gegeven situatie in relatie tot de doelen en de gegeven (institutionele) context.	<i>Collegiaal</i> Focus op opheffen van onderlinge verschillen en realiseren van consensus en daarbij prestige en status behouden door anderen te ruimte te geven en verantwoordelijkheid te delen.

Tabel 6.6 Acht leiderschapstijlen (Hermann, 2008, p. 184)

6.4 VERWACHTINGEN OVER DEN UYLS OPTREDEN

Welke verwachtingen ten aanzien van het optreden van Den Uyl als minister-president kan ik op basis van de resultaten formuleren? Om deze vraag te beantwoorden heb ik in onderstaande tabel de resultaten uit dit hoofdstuk samengebracht. In de eerste kolom staan de vijf persoonlijkheidskenmerken vermeld met de score die ik als uitgangspunt zal hanteren in de casestudies. In de tweede kolom zijn per persoonlijkheidskenmerk gedragskenmerken opgesomd, waarvan ik verwacht dat ze terug te zien zullen zijn in het optreden van Den Uyl. De derde kolom geeft de verwachtingen voor Den Uyl ten aanzien van de leiderschapsaspecten cognitie, informatieverwerking en motivatie. De laatste kolom typeert de leiderschapsstijl van Den Uyl die op basis van het voorgaande te verwachten is.

Persoonlijkheidskenmerk		Gedragskenmerk	Leiderschapsaspect	Leiderschapsstijl
Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen	Hoog	Uitoefenen invloed Ervaart controle Weet wat er moet gebeuren Bewaakt implementatie Lost problemen op Omzeilt bureaucratische processen en besluitvormingsregels	Cognitie: <i>Bestrijdt beperkingen</i>	E X P A N S I O N I S T I S C H
Machtsstreven	Gemiddeld	Wil controle Staat in direct contact met anderen Gericht op consensus		
Conceptuele complexiteit	Gemiddeld	Filtert informatie Alert op politieke beperkingen Behoeft aan adviseurs Flexibel in het presenteren van 'zijn' politieke werkelijkheid	Informatieverwerking: <i>Selectief</i>	
Zelfvertrouwen	Hoog	Vindt zichzelf adequaat leider Wil doorslaggevend zijn Gebruikt tijd Negeert kritiek op functioneren		
Taakgerichtheid	Hoog	Realiseren ambities Altijd bezig Anderen zijn 'instrumenten' Weinig aandacht voor relaties	Motivatie: <i>Probleemgericht</i>	

Tabel 6.7 Samenvatting Leiderschapsstijl Den Uyl op basis van de bronnenstudie en de LTA

Hoe gaan we deze uitkomsten nu concreet terug zien in zijn optreden? Allereerst formuleer ik op basis van de LTA-analyse een aantal verwachtingen over het optreden van Den Uyl. Vervolgens geef ik aan de hand van het conceptueel raamwerk (hoofdstuk 3.4) een indicatie van Den Uyls fit met de vier leiderschapsposities.

1. Uit zijn hoge score voor *Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen* komt naar voren dat Den Uyl weet wat er moet gebeuren. Zijn focus zal liggen op het wegnemen van beperkingen die zijn ambities in de weg staan.
2. Zijn gemiddelde score op *Machtsstreven* is een indicatie dat hij bij besluitvorming naar consensus zal streven. Dat geldt zowel voor de besluitvorming in het kabinet als die binnen de PvdA. Den Uyl zal daarbij niet op een directieve wijze gebruik maken van zijn gezag of macht om een besluit te forceren. Hij zal juist anderen proberen te overtuigen van zijn visie.
3. Zijn behoefte aan *nieuwe informatie* richt zich met name op het in kaart brengen van beperkingen. Den Uyl zal voortdurend persoonlijk invloed willen uitoefenen en controle hebben over de politieke besluitvorming. Hij omzeilt als hij dat politiek opportuun vindt bureaucratische processen en besluitvormingsregels.
4. Vanuit zijn hoge score op *Zelfvertrouwen* is op te maken dat Den Uyl ervan overtuigd is dat hij de meest geschikte politicus is om als minister-president aan het realiseren van deze ambities leiding te geven, eventuele kritiek daarop zal hij meestal negeren.
5. Zijn aandacht gaat primair uit naar het realiseren van zijn ambities, hetgeen ten koste kan gaan van zijn relatie met coalitiegenoten en andere sleutelfiguren, zoals ook naar voren komt uit zijn score op het persoonlijkheidskenmerk *Taakgerichtheid*.

Met behulp van het conceptueel raamwerk heb ik in hoofdstuk 3.4 verwachtingen geformuleerd bij de uitkomst van de wisselwerking tussen de vier leiderschapsposities en de drie leiderschapsaspecten: cognitie, informatieverwerking en motivatie. Als ik deze uitkomsten afzet tegen de resultaten van de LTA-analyse dan heeft Den Uyls leiderschapstijl naar verwachting een fit met zowel de leiderschapspositie *afbreken* als *hervormen* en in mindere mate de leiderschapspositie *conserveren* en *bouwen*.

7

Hoofdstuk 7

Den Uyl en de dekolonisatiekwestie

'Het grootste succes? Dat is de manier waarop het kabinet het onafhankelijk worden van Suriname heeft begeleid. Eén van de meest onderbelichte zaken van ons kabinetsbeleid. In februari '74 eiste de toenmalige Surinaamse regering de onafhankelijkheid voor eind '75 op. Daar is goed op ingespeeld, het hele proces is vrijwel foutloos verlopen.' (Gortzak, 1978, pag. 12)

7.1 INLEIDING

In een interviewbundel met voormalige PvdA-bewindslieden maakt de Wiardi Beckmanstichting de balans op van het kabinet-Den Uyl (Gortzak, 1978). Den Uyl noemt in het gesprek met Wouter Gortzak de onafhankelijkheid van Suriname het grootste succes van zijn kabinet. Na de coup van 1980 onder leiding van Desi Bouterse en de decembermoorden van 1982 gebruikt Den Uyl deze kwalificatie begrijpelijkerwijs niet meer, maar laat ik de opmerking van Den Uyl in de context van 1978 plaatsen. Uit de verkiezingsprogramma's van 1972 valt op te maken dat vrijwel alle politieke partijen de onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen wens (zie hoofdstuk 5). Het feit dat het kabinet-Den Uyl inderdaad onafhankelijkheid van Suriname realiseert, mag in dat licht een succes heten. Tegelijkertijd is het in het Koninkrijk blijven van de Antillen, als we consequent zijn, een mislukking, althans vanuit het perspectief van het kabinet.

Deze tweeledige uitkomst is een van de argumenten die ten grondslag ligt aan de keuze voor deze casus. Het biedt namelijk de mogelijkheid het optreden van Den Uyl in de twee landen te vergelijken. Daarnaast staat deze casus min of meer los van andere, meer met elkaar verweven politieke gebeurtenissen van dat moment. Hierdoor zijn zowel de gebeurtenissen als het optreden van Den Uyl goed in beeld te brengen.

In hoofdstuk 5 heb ik de stand van zaken van een aantal macro-beleidsterreinen bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl geanalyseerd door de lens van de politieke tijd. In deze casus spits ik de analyse toe op de voorgenomen onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen met als doel inzicht te verkrijgen in het optreden van Den Uyl in deze casus met behulp van de typologie van de politieke tijd en de uitkomsten van zijn LTA. Ik start met een schets van de ontwikkeling van het beleidsparadigma en de verbondenheid van Den Uyl daarmee, voorafgaand aan het kabinet-Den Uyl. Daarmee kan ik vervolgens, net als ik in hoofdstuk 5 op de vier macro-beleidsterreinen deed, de leiderschapspositie in dit dossier typeren. Vervolgens beschrijf ik hoe Den Uyl zich positioneert ten opzichte van deze leiderschapspositie en de gebeurtenissen rond het proces naar de onafhankelijkheid van Suriname en het 'blijven' van de Antillen. Daarna zal ik het optreden van Den Uyl analyseren aan de hand van de wisselwerking tussen de leiderschapspositie en zijn leiderschapstijl. Het hoofdstuk eindigt met een korte theoretische reflectie.

7.2 WAT VOORAF GING

'Mijn kennismaking met Den Uyl bestond uit een kort oriënterend gesprek, dat plaatsvond in zijn werkkamer in het gebouw van de Tweede Kamer. De joviale Joop, met zijn sigaar. Dat beeld staat in mijn geheugen gegrift. Het gesprek leerde mij dat ik in mijn streven naar onafhankelijkheid in Joop den Uyl geen tegenstander zou vinden.' (Meel, 2014, p. 151)

In bovenstaand citaat blijkt Henck Arron, de voormalig premier van Suriname, in een gesprek met zijn biograaf terug op de kennismaking in 1972 met Joop den Uyl. Zowel Arron als Den Uyl zijn in dat jaar oppositieleider in eigen land. Nog geen twee jaar later zijn beiden hoofdrolspeler in het proces dat zal leiden tot de onafhankelijkheid van Suriname. Daarmee komt na ruim driehonderd jaar een einde aan de Nederlandse koloniale aanwezigheid in Suriname.

Een kleine koloniale mogendheid in de Caraïben

Hoewel Suriname en de Nederlandse Antillen al aan het eind van de 17e eeuw onder het bewind van de West-Indische Compagnie komen, staan hier met name de ontwikkelingen vanaf de 19e eeuw centraal. Deze zijn van belang voor een goed begrip van het proces naar de onafhankelijkheid van Suriname en tevens de mislukte poging van Den Uyl de Nederlandse Antillen onafhankelijkheid te laten verkrijgen.

Op de Antillen is de belangrijkste economische bedrijvigheid in de negentiende eeuw de (smokkel)handel. Na de Eerste Wereldoorlog vestigen Shell en Esso olieraffinaderijen op Curaçao en Aruba. De economie floreert in het interbellum, zelfs zodanig dat het welvaartsniveau op de eilanden hoger is dan in het moederland (Jansen van Galen, 2013). De bevolking van de zes eilanden van de Antillen bestaat voornamelijk uit nakomelingen van tot slaaf gemaakten van West-Afrikaanse afkomst en van nakomelingen van Zuid-Amerikaanse en Nederlandse kolonisten. Met uitzondering van Aruba, daar zijn de bewoners voornamelijk afkomstig van gemengde huwelijken tussen de oorspronkelijke bewoners en Europese kolonisten.

Suriname is een typische plantagekolonie en ontwikkelt zich in de 19e en begin 20e eeuw tot een etnisch pluriforme samenleving, met grote economische, culturele en politieke verschillen. In de loop van de 19e eeuw telt Suriname vijftigduizend tot slaaf gemaakten afkomstig uit West-Afrika en meer dan tweehonderd plantages waarop men koffie, cacao, katoen en suiker verbouwt. In de loop van de tijd ontvlucht een deel van deze tot slaaf gemaakten de plantages (Buddingh, 2012). Zij vestigen zich in het oerwoud en vormen onder de naam “Marrons” een aparte bevolkingsgroep. Voor de Creolen komt een eind aan het bestaan van tot slaaf gemaakten als Nederland in 1863 de slavernij afschaft. Het is daarmee een van de laatste Europese landen dat daartoe besluit. De meerderheid van de Creolen verlaat daarop de plantages. Binnen de Creoolse gemeenschap ontstaat in de loop van de tijd een tweedeling tussen zogenaamde volkscreolen en de ‘lichtgekleurde’ Creolen. De laatsten zijn afkomstig van gemengde huwelijken van kolonisten en Creolen en vormen in de twintigste eeuw langdurig de maatschappelijke bovenlaag.

Om het tekort aan arbeidskrachten op te lossen, ontstaan na het aanschaffen van de slavernij, werft men contractarbeiders uit Brits Indië en Java. Tot 1916 komen zo’n dertigduizend Indiërs (Hindostanen) en ongeveer een gelijk aantal Javanen naar Suriname. Een groot deel van hen zal in Suriname blijven en maakt geen gebruik van het recht na vijf jaar terug te keren

naar het land van herkomst (Buddigh, 2012). Oostindie en Klinkers concluderen hierover in hun studie naar de dekolonisatie: 'Onbedoeld, wellicht ook zonder nadenken, had Nederland de basis gelegd voor een etnische pluriformiteit van Suriname die ingrijpende gevolgen zou hebben voor het latere dekolonisatieproces.' (Oostindie & Klinkers, 2001, deel 1, p.17).

Het Nederlandse bestuur van beide landen tot aan de Tweede Wereldoorlog is dat van een traditionele kolonie. Het ministerie van Koloniën in Den Haag benoemt een gouverneur die het bestuur vormt. Weliswaar krijgen Suriname en de Antillen aan het begin van de twintigste eeuw een vorm van 'volksvertegenwoordiging', maar deze Staten hebben betrekkelijk weinig bevoegdheden. De gouverneur houdt het feitelijk bestuur in handen. In Suriname vindt de verkiezing van de Statenleden plaats volgens het censuskiesrecht. De 'lichtgekleurde' Creolen betalen als enigen voldoende belasting om van dit kiesrecht gebruik te kunnen maken. De andere etnische groepen voelen zich niet door hen vertegenwoordigd en het ongenoegen daarover zal in de loop van de tijd alleen maar toenemen.

Terwijl Nederland en Indonesië bezet zijn, blijven Suriname en de Nederlandse Antillen tijdens de Tweede Wereldoorlog buiten schot. Het gezag en de bescherming van Suriname en de Nederlandse Antillen zijn in handen van de geallieerden. Het baart de Nederlandse regering in Londen zorgen dat men de zeggenschap over deze twee koloniën moet afstaan. In de ogen van het bestuur van Suriname en de Antillen brokkelt het gezag van Nederland af. Een gebeurtenis die daarnaast grote invloed heeft op Nederland als koloniale mogendheid is de ondertekening door Churchill en Roosevelt van het Atlantic Charter in 1942. Hierin bepleiten de twee regeringsleiders het zelfbeschikkingsrecht van alle naties. De kranten in Suriname en de Antillen maken uitgebreid melding van het Charter, dat met name de Creoolse elite in Suriname aanspreekt (Oostindie & Klinkers, deel 1, 2001). Dit enthousiasme en de verwachting dat meer zelfbestuur in het verschiet ligt, nemen toe als koningin Wilhelmina op 6 december 1942 een rede houdt voor Radio Oranje. Zij licht daarin de visie van de regering toe op de toekomstige staatkundige verhoudingen: 'Ik stel mij voor, zonder vooruit te lopen op de adviezen der Rijksconferentie, dat zij zich richten zullen op een Rijksverband, waarin Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao tezamen deel zullen hebben, terwijl zij ieder op zichzelf de eigen inwendige aangelegenheden in zelfstandigheid en steunend op eigen kracht, doch met den wil elkander bij te staan, zullen behartigen.'¹ (Ramsোধ, 2018, p. 6). Hoewel de Nederlandse regering in Londen met deze rede met name Indonesië voor ogen heeft, vinden de woorden ook in Suriname en op de Nederlandse Antillen weerklank (Oostindie & Klinkers, deel 1, 2001). De eerste zichtbare verandering is de invoering van het algemeen kiesrecht in 1946. De vorming van politieke partijen die daarop volgt, vindt in Suriname plaats langs etnische lijnen. Op de Antillen vindt de partijvorming met name per eiland plaats (Oostindie & Klinkers, deel 1, 2001; Buddigh, 2012; Ramsোধ, 2018).

1 De regering in Londen besloot al eerder na de oorlog een zogenaamde Rijksconferentie te organiseren. Hierin zouden nieuwe onderlinge verhoudingen centraal staan.

Direct nadat de Tweede Wereldoorlog ook in Azië is beëindigd, roept op 17 augustus 1945 Soekarno de onafhankelijkheid van Indonesië uit. Nederland belandt in een koloniale oorlog die in december 1949 eindigt met de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. Maar voor het zover is, verschijnt in juli 1947 Joop den Uyl op het politieke toneel. Nederland is op dat moment in rep en roer vanwege de eerste zogenaamde politionele actie. De rechtse partijen willen met alle middelen de 'Rijkseenheid' bewaren en juichen de actie toe. De linkse partijen, de CPN voorop, zijn tegen geweld en pleiten voor de onafhankelijkheid van Indonesië. De PvdA bevindt zich daartussen. Zij bevindt zich als regeringspartij in een lastige positie. Drees zal later niet voor niets spreken van 'vier jaar nachtmerrie' (Daalder, 2004). Enkele dagen na het begin van de eerste 'politonele actie' verschijnt op 24 juli 1947 een artikel in *Het Vrije Volk* waarin diverse verontruste leden van de PvdA hun afschuw over het geweld in Indonesië kenbaar maken. *Vrij Nederland*-journalist Den Uyl is een van de schrijvers van dit artikel (Daalder, 2004, p. 135-136). Daarnaast biedt een aantal PvdA-leden het partijbestuur een petitie aan. Hierin geven zij aan dat zij het gewelddadige optreden in Indonesië ervaren als een 'diepe aantasting hunner beginselen.' (Bleich, 2008, p. 128). Den Uyl is ook hier een van de ondertekenaars. Den Uyl zal overigens zijn gehele politieke loopbaan geweld verafschuwen en trachten het te vermijden (Bleich, 2008).

De koloniale oorlog en de soevereiniteit van Indonesië zullen ook gevolgen hebben voor Suriname en de Nederlandse Antillen. Na de onafhankelijkheid van Indonesië bespreken de landen in een aantal Rondetafelconferenties de toekomstige verhoudingen. Deze besprekingen leiden in 1954 tot het 'Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden'. Kern van het Statuut is de totstandkoming van een nieuwe rechtsorde. Deze houdt in zelfstandigheid en gelijkwaardigheid van Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen onder de paraplu van het Koninkrijk. De landen zijn verplicht zorg te dragen voor de gemeenschappelijke belangen en elkaar bijstand te verlenen. De laatste verplichting rust in de praktijk met name op Nederland. Overigens vindt de Nederlandse regering dat zij met het Statuut in de wereld voorop loopt in de wijze waarop zij met de twee voormalige koloniën omgaat (Oostindie & Klinkers, deel, 1, 2001).

Er zijn vier onderdelen uit het Statuut die tussen 1967-1972 een belangrijke rol zullen spelen bij de wijzigende verhouding tussen de drie landen. 1) Het Statuut biedt Suriname en de Nederlandse Antillen zelfbeschikkingsrecht. Dit zogenaamde recht van secessie is in de vorm van een amendement opgenomen in het Statuut. 2) Nederland blijft verantwoordelijk voor het buitenlands beleid, de defensie en handhaving van de mensenrechten van de drie landen. 3) De landen hebben de plicht elkaar wederkerig bijstand te verlenen. Gelet op het inwoneraantal en de financiële positie van Suriname en de Nederlandse Antillen, betekent het dat Nederland indien nodig financiële en militaire bijstand moet verlenen. 4) De inwoners van Suriname en de Nederlandse Antillen verkrijgen het Nederlands staatsburgerschap. Alle inwoners kunnen zich zonder enig voorbehoud in Nederland vestigen (Oostindie & Klinkers, deel, 1, 2001).

Het Statuut onder druk

Een groot aantal landen in Afrika verkrijgt, vaak na een gewapende strijd, begin jaren 60 onafhankelijkheid. Het is een ontwikkeling die de bewoners op de Nederlandse Antillen en met name die van Aruba inspireert. In Suriname raakt vooral het Creoolse deel van de bevolking enthousiast. Nederland heeft echter weinig oog voor de gevoelens van beide landen. De problemen die Nederland op dat moment heeft met Indonesië over de zeggenschap over Nieuw Guinea zijn daar mede debet aan. Op aandringen van met name de Nederlandse Antillen vindt in 1961 een Rondetafelconferentie plaats. Suriname en de Antillen stellen tijdens de RTC expliciet het recht van secessie uit het Statuut aan de orde. Nederland is zover nog niet en weet deze wens in de kiem te smoren met een aantal toezeggingen. De beide landen krijgen meer bestuurlijke vrijheden en bevoegdheden, met name op het gebied van buitenlands beleid. Daarnaast gaat Nederland een actiever beleid voeren voor de ontwikkeling van Suriname en de Nederlandse Antillen (Buddigh, 2012; Ramsোধ, 2018). De opeenvolgende kabinetten zetten de financiële ondersteuning van Suriname en de Nederlandse Antillen voort. Rond deze periode laat Den Uyl ² zich voor het eerst uit over Suriname en de Nederlandse Antillen, tijdens een Kamerdebat in 1963 over de begroting van de Overzeese gebiedsdelen met viceminister-president Korthals. De teneur in het debat is dat Nederland zich welwillend maar passief moet opstellen als het gaat om het aanpassen van het Statuut, daarmee de uitkomst van de RTC uit 1961 volgend. Den Uyl gaat een stap verder dan zijn collega's: 'Wij aanvaarden ook de consequentie van secessie, van volkomen onafhankelijkheid. Er moet ruimte zijn voor een stap in de richting van grotere zelfstandigheid van wat uit eigen vrije wil in 1954 in het Statuut gemeenschappelijk werd gemaakt.' (HTK 212-63, P 7456-6).

Een keerpunt in de verhoudingen

Rond 1967 zijn de eerste tekenen zichtbaar van een andere kijk op de verhouding van Nederland tot Suriname en de Antillen. In Suriname is de zogenaamde 'verbroedering' tussen de Verenigde Hindostaanse Partij (VHP) van Lachmon en de Creoolse partij van minister-president Pengel, die de jaren '60 tot dan kenmerkt, voorbij. De laatste vormt nu een kabinet zonder de VHP. De autoritaire stijl van Pengel veroorzaakt politieke onrust in Suriname (Buddigh, 2012; Ramsোধ, 2018). In Nederland ontstaat daarover in toenemende mate ontevredenheid. Een voorbeeld vinden we in Elseviers Magazine van 11 februari 1967. In de rubriek 'De West' staat een artikel met de kop 'Maak Suriname onafhankelijk!'. Volgens het artikel laat het Statuut geen inmenging toe. Nederland betaalt, maar moet toezien hoe de Surinaamse regering het geld verspilt. Het is daarom tijd voor de start van onderhandelingen. Het is te vroeg voor directe onafhankelijkheid, maar behoedzame voorbereiding ernaartoe is wenselijk. Eveneens in 1967 verschijnt een boek van Hanssen en De Wagt met de titel

2 Den Uyl is op dat moment voor de PvdA lid van de Gemeenteraad van Amsterdam en van de Tweede Kamer. Later dat jaar zal hij de Kamer verlaten en wethouder worden van Amsterdam.

‘Wat doen we in Suriname?’. Hanssen en De Wagt doen de volgende voorspelling: ‘Er zal een dag komen waarop de Nederlandse militairen een heel onaangenaam karwei opknappen in Suriname.’ Zij roepen de Nederlandse regering op het initiatief te nemen tot wijziging van het Statuut of ontbinding van het Koninkrijk (Ramsোধ, 2018, p. 120).

Het jaar 1969 vormt een keerpunt in de Koninkrijksrelaties. Tot dan is het politiek relatief rustig in beide landen en bevindt de economie zich in gunstig vaarwater. Niet in de laatste plaats door eerder genoemde stijgende Nederlandse ontwikkelingshulp (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001). In Suriname stagneert de economie echter en roept de eerder genoemde autoritaire wijze van besturen door Pengel steeds vaker weerstand op. Er breken stakingen uit voor betere lonen en Pengel dient in 1969 het ontslag van zijn kabinet in (Buddigh, 2012; Ramsোধ, 2018).

Ook op de Antillen en dan met name op Curaçao is het onrustig. Hier breken eveneens stakingen uit, met als doel het verkrijgen van een beter loon. Daaronder broeit net als in Suriname onvrede van de arbeiders over de ongelijke verdeling van de welvaart. De stakingen lopen zo uit de hand dat een opstand uitbreekt in Willemstad, de hoofdstad van Curaçao. De Antilliaanse overheid doet met verwijzing naar de plicht tot wederzijdse bijstand uit het Statuut een beroep op militaire steun door Nederland. Minister Bakker van Defensie geeft zonder nader overleg met premier De Jong of de Rijksregering, mariniers opdracht de orde in Willemstad te herstellen. De rust keert inderdaad spoedig weer. Maar de gebeurtenissen in Willemstad en het vervolgens ook nog eens sturen van extra mariniers heeft een grote impact. De foto's waarop zwaar bewapende Nederlandse mariniers door de straten van Willemstad patrouilleren maken veel emoties los in de Nederlandse samenleving.

In Nederland leiden deze gebeurtenissen tot een ommekeer, niet in de laatste plaats omdat rond deze tijd ook de zogenaamde Excessennota verschijnt over mogelijke oorlogsmisdaden van Nederlandse militairen in Indonesië. Het koloniale heden en verleden staan plotseling weer volop in de schijnwerpers (Merriënboer & Van Baalen, 2013). Er volgt een Kamerdebat met minister Bakker, waarin de oppositie en dan vooral de PvdA van zich laat horen. Den Uyl verwoordt, geheel in lijn met zijn houding tijdens de eerste 'politieacties' in Indonesië, het standpunt dat de uitoefening van militair gezag door Nederland zorgt voor een onhoudbare situatie voor Suriname en de Antillen. Hij verwijst ook naar het militaire optreden van Nederland in 1961 in Nieuw-Guinea. Volgens Den Uyl moet Nederland overleg op gang brengen. 'Nederland hoeft de bestaande relatie niet abrupt, niet brutaal te verbreken.' Wel moet Nederland volgens Den Uyl leiding geven aan 'een denkontwikkeling en een procedureontwikkeling, die tot een nieuwe verhouding kan leiden.' (HTK 3-6-1969, p. 2991-3039). Den Uyl is opgeschoven in zijn denken ten opzichte van 1963: Nederland moet zelf initiatief nemen.

Op Prinsjesdag 1969 kondigt Koningin Juliana overleg aan over de staatkundige verhoudingen en het uitbreiden van de financiële hulp. Begin 1970 vindt op initiatief van Nederland inderdaad een tripartite overleg plaats over de staatkundige verhoudingen. Men spreekt

af nieuwe besprekingen te houden over de verdere verzelfstandiging van Suriname en de Nederlandse Antillen binnen het Statuut. In een volgend overleg besluiten de landen een Koninkrijkscommissie in te stellen. De taak van deze commissie is 'staatkundige en volkenrechtelijke alternatieven en hun consequenties' te onderzoeken. Het duurt echter meer dan een jaar voor er overeenstemming is over de samenstelling van de drie delegaties en de taken van de commissie. Suriname en de Antillen maken er in het geheel geen haast mee (Merriënboer en Van Baalen, 2013). Saillant detail: de voorzitter van de Nederlandse sectie is W.F. de Gaay Fortman. Hij zal later in het kabinet-Den Uyl behalve minister van Binnenlandse Zaken tevens minister van Surinaamse en Antilliaanse Zaken zijn.

Intussen groeit in Suriname de onvrede van met name de Creoolse arbeidsklasse. De uitzichtloosheid van bestaan veroorzaakt een steeds toenemende migratie van met name Creolen naar Nederland. Zij verwachten hier een beter bestaan op te kunnen bouwen. Nederland is in het geheel niet ingesteld op de migratie van deze rijksgenoten. Al snel ontstaan door de grote aantallen Surinamers in de vier grote steden problemen. Er is onvoldoende huisvesting, grote werkloosheid en het aandeel van Surinamers in de criminaliteit is hoog. Deze problemen leiden ertoe, dat in de loop van 1970 het PvdA-kamerlid Theo van Lier een motie indient, die een meerderheid in de Tweede Kamer krijgt. Hij pleit daarin voor coördinerende maatregelen die de 'wassende stroom van immigratie' moet stoppen (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001). Daarmee staat de migratie van Surinamers naar Nederland op de politieke agenda.

Op weg naar het einde

In 1971 heeft het kabinet-De Jong vier jaar volgemaakt en zijn er Tweede Kamerverkiezingen. In de verkiezingsprogramma's is duidelijk waarneembaar dat de kijk op het Statuut en de verhoudingen met Suriname en de Nederlandse Antillen ook in de politiek aan verandering onderhevig zijn.³ Met uitzondering van het programma van de SGP komen alle partijen met een standpunt over Suriname en de Antillen. De GPV stelt: 'pogingen om de staatkundige banden tussen Nederland en Suriname definitief door te snijden mogen door de Nederlandse regering niet worden aangemoedigd'. D'66 wil de hulpverlening intensiveren zodat de landen op middellange termijn (5-10 jaar) politieke en economische zelfstandigheid bereiken. DS'70 vindt dat 'indien Suriname en de Nederlandse Antillen zulks wensen, Nederland op constructieve wijze medewerking dient te verlenen aan wijziging of beëindiging van het Statuut'. De VVD stelt dat 'Nederland medewerking moet verlenen aan de uitvoering van de verlangens van Suriname en de Nederlandse Antillen'. De PPR vindt dat 'Nederland een zodanig beleid moet voeren dat Suriname en de Nederlandse Antillen - indien zij dat wensen - zich politiek onafhankelijk kunnen maken'. In het 'Gemeenschappelijke urgentieprogramma' van ARP, CHU en KVP staat dat 'indien Suriname en de Nederlandse Antillen vanuit het

3 Geraadpleegd bij het documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Dat beschikt over een database met alle verkiezingsprogramma's sinds 1888.

streven naar volkenrechtelijke onafhankelijkheid en economische zelfstandigheid een wijziging of het beëindigen van het Statuut wensen, Nederland daaraan op constructieve wijze medewerking dient te verlenen. Nederland dient op dat punt ook zelf initiatieven te kunnen ontwikkelen'. De PvdA heeft een kort maar krachtig standpunt. 'Nederland neemt het initiatief tot een conferentie met Suriname en de Nederlandse Antillen met het doel het Rijksverband te beëindigen.' De PSP wenst zelfs 'onvoorwaardelijke onafhankelijkheid door beëindiging van het Statuut'.

Na de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de formatie treedt het kabinet-Biesheuvel aan. In de regeringsverklaring laat het kabinet weten 'dat ook Nederland het initiatief tot wijziging van de staatkundige status der landen zou kunnen nemen'. Tegelijkertijd merkt het kabinet op dat 'ernstig rekening zal dienen te worden gehouden met de bij de regeringen van elk der beide andere rijkdelen bestaande opvattingen.' (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 104-105). Het kabinet zal er weinig werk van maken; Biesheuvel is persoonlijk geen voorstander van het wijzigen van het Statuut (Scholten, 2012).

In de Kamercommissie voor Overzeese Gebiedsdelen ontstaat evenwel de behoefte zelf de situatie in Suriname en op de Nederlandse Antillen in ogenschouw te nemen. Tevens wil men graag met de collega's van beide parlementen van gedachten wisselen. Onder leiding van de commissievoorzitter, het eerder genoemde PvdA-kamerlid Van Lier, brengt een delegatie in augustus 1971 een bezoek aan beide parlementen. Met name een toespraak door Van Lier in het Antilliaanse parlement maakt veel los. In Suriname heeft Van Lier al aangegeven dat wat de delegatie betreft 'de banden met Nederland zouden moeten worden verbroken'. De reacties van de Surinaamse parlementariërs zijn verdeeld. In het Antilliaanse parlement betoogt Van Lier onder andere dat de behoeften en de voorkeuren van de Nederlandse Antillen op dit gebied waarschijnlijk zullen verschillen van die van Suriname. Dit alles neemt niet weg dat naar de mening van de Nederlandse delegatie, 'het Statuut ook wat de verhouding tussen de Nederlandse Antillen en Nederland betreft uit de tijd is geraakt.' (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 105-107).

De Nederlandse pers volgt de gebeurtenissen in Suriname en de Antillen nauwlettend. Zo staat in het dagblad *De Tijd* een interview met de politiek leider van de Surinaamse VHP over het bezoek van de Nederlandse parlementaire delegatie. Lachmon reageert fel op de uitspraak van Van Lier in het Surinaamse Parlement. D'66-kamerlid en latere staatssecretaris van Financiën in het kabinet-Den Uyl De Goede zegt in hetzelfde artikel: 'Men zal in Suriname de handen uit de mouwen moeten steken. Wanneer wij Suriname de komende 5 jaar 400 miljoen gulden geven, terwijl de stad Amsterdam met veel meer inwoners in grote financiële nood verkeert, zal Suriname zich ook moeten inspannen.' (Dagblad *De Tijd*, 31 augustus 1971).

Ook de eerste bijeenkomst van de Koninkrijkscommissie in het voorjaar van 1972 mag rekenen op commentaar in de pers. Zo besteedt de *Volkskrant* aandacht aan de gewenste uitkomst van de beraadslagingen. De *Volkskrant* betoogt dat Den Haag via een overgangsfase

op een volledige onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen moet aansturen. Daar moet men het voor 1974 over eens worden. De krant vindt in elk geval artikel 43 uit het Statuut een te zware verantwoordelijkheid voor Nederland in het geval van interne onrust in een van de landen ⁴(Volkskrant, 25 maart 1972). Na afloop van de bijeenkomst van de Koninkrijkscommissie verwondert de commentator van het Nieuwsblad van het Noorden zich over de standpunten van Suriname en de Nederlandse Antillen. Eerst wilden de landen in het Statuut het recht van secessie opnemen en nu willen ze niet. De commentator vindt het goed dat de Nederlandse parlementaire delegatie vorig jaar in Suriname erop heeft gewezen dat het Statuut zijn langste tijd heeft gehad. Welke waarde hechten de landen aan de Koninkrijkscommissie als ze geen wijzigingen willen, zo vraagt de commentator zich af (Nieuwsblad van het Noorden, 8 april 1972).

In de zomer van 1972 valt het kabinet-Biesheuvel (zie hoofdstuk 5). Na een mislukte lijmpoging schrijft de regering nieuwe verkiezingen uit (Scholten, 2012). De meeste verkiezingsprogramma's van 1972 scherpen het standpunt ten aanzien van de zelfstandigheid van Suriname en de Nederlandse Antillen verder aan ten opzichte van 1971. De 'Schets van beleid voor 1973 en de volgende jaren' van ARP, CHU en KVP vermeldt: 'In overleg met Suriname en de Nederlandse Antillen moet Nederland ernaar streven dat deze landen op korte termijn de soevereiniteit naar volkenrecht verkrijgen.' In Keerpunt 1972 introduceren PvdA, D'66 en PPR zelfs een streefdatum: Suriname en de Nederlandse Antillen worden binnen de komende regeringsperiode, dat wil zeggen voor eind 1976, onafhankelijk. Voor 1975 wordt in overleg met beide landen de wijze bepaald waarop dit zal gebeuren en zullen de noodzakelijke overgangsmaatregelen worden vastgesteld. Het is voor Den Uyl niet zomaar een programmapunt in Keerpunt, het weegt zwaar voor hem. Zowel minister van Surinaamse en Antilliaanse Zaken De Gaay Fortman als minister van Ontwikkelingssamenwerking Pronk spreken zich jaren later uit over Den Uyls opvattingen en intenties in deze periode. Zo zegt De Gaay Fortman over Den Uyl: 'Hij (Den Uyl) vond het gewoon onfatsoenlijk koloniën te hebben. Dat zat in zijn persoonlijkheid, dat was nogal doctrinair bepaald: een volk heersend over een ander volk, dat moest je niet willen.' (Bak, 2004, p. 270). Volgens Pronk had Den Uyl een Willemstad-syndroom, daarmee doelend op de gebeurtenissen in mei 1969 (Jansen van Galen en Vuijsje, 1985, p. 233). Den Uyl was ten diepste geschokt dat Nederland, nota bene als voormalige koloniale mogendheid, een militaire interventie pleegde. De Hindostaanse Surinaamse schrijver en journalist Anil Randas voegt in zijn Den Uyl-lezing daar nog een ander aspect aan toe. Volgens Randas had voor Den Uyl de Indonesië-kwestie een traumatische afloop. Dat wilde hij in Suriname vermijden. 'In Suriname won Den Uyl de vorige oorlog.' (Randas, 1993). Oostindie en Klinkers noemen naast Willemstad '69 en de Indonesië-kwestie

4 Artikel 43 luidt: 1. Elk der landen draagt zorg voor de verwezenlijking van de fundamentele menselijke rechten en vrijheden, de rechtszekerheid en de deugdelijkheid van het bestuur. 2. Het waarborgen van deze rechten, vrijheden, rechtszekerheid en deugdelijkheid van bestuur is een aangelegenheid van het Koninkrijk.

nog een ander motief: 'Nederland zag zich graag als progressief Gidsland, Pronk en Den Uyl voorop.' (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 117).

Dat laatste motief zal zeker gelden voor Pronk, maar of dat ook voor Den Uyl geldt, betwijfel ik. Het begrip *Gidsland*⁵ valt voor het eerst in een rapport⁶ opgesteld ten behoeve van 'Keerpunt 72'. Den Uyl vertelt later in een interview dat hij het zag als 'een studeerkamerproject' en geen behoefte had zich zoals Pronk overal in de wereld als voorbeeld op te stellen (Bleich, 1986, p. 131).

Na de verkiezingen van 29 november 1972 volgt een lange en ingewikkelde formatie die uiteindelijk het kabinet-Den Uyl zal opleveren (Maas, 1982). Intussen neemt eind 1972 de migratie van Surinamers en Antillianen naar Nederland aanmerkelijk toe. Het geschatte aantal Surinamers in 1965 bedraagt 11.000 en vijf jaar later 29.000. Het geschatte aantal Antillianen in Nederland is van 1965 tot 1970 gestegen van 2.500 naar 13.500. De eerder geschatte problemen als woningnood, werkloosheid en criminaliteit, met name in grote steden, zijn alleen maar toegenomen (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 225). Dagblad Trouw besteedt daarom aandacht aan de plannen van minister van Justitie Van Agt om een dam op te werpen tegen de migratie van Surinamers naar Nederland. Van Agt heeft namelijk weinig vertrouwen in de vorderingen van de Koninkrijkscommissie (Trouw, 21 december 1972). De toenemende migratie en de bijbehorende problematiek hebben ook invloed op de publieke opinie. In maart 1973, terwijl Nederland in afwachting is van een nieuwe regering, vindt een opiniepeiling plaats. Er is gevraagd naar de wenselijkheid van onafhankelijkheid voor Suriname. Van de ondervraagden is 78% voor onafhankelijkheid van Suriname. Dezelfde peiling in 1967 en 1971 kende een percentage van respectievelijk 56% en 63%. In 1973 is 56% van de ondervraagden van mening dat dit zo spoedig mogelijk dient te gebeuren (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 38 en 73).

7.3 DEN UYL EN HET PAD NAAR ONAFHANKELIJKHEID

Op 3 mei 1973 vindt het pre-constituerend beraad van het kabinet-Den Uyl plaats (Maas, 1982). Het staat onder leiding van de formateurs Ruppert en Burger. Dat loopt anders dan vooraf gedacht. Beoogd minister van Binnenlandse Zaken De Gaay Fortman heeft in de formatie bedongen dat zijn portefeuille tevens Surinaamse en Antilliaanse zaken⁷ zal

5 Hoewel sommige auteurs 'Gidsland' toeschrijven aan toenmalig PvdA-kamerlid Jan Pronk, bedacht journalist W.L. Brugsma het begrip als vertaling voor een uitspraak van de Amerikaanse MIT-onderzoeker Dennis Meadows. Deze schreef ten behoeve van het rapport van de 'Club van Rome' dat Nederland 'een pilot-country' moest zijn, want: 'If it does not start in Holland, it will not start at all.' (Snel, 2020).

6 Advies van de 'commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR.

7 De Gaay Fortman is dan nog voorzitter van de Nederlandse sectie van de Koninkrijkscommissie, dus nauw betrokken bij het vraagstuk. Zijn betrokkenheid blijkt ook uit de warme banden die hij onderhoudt met de Antilliaanse gemeenschap, zowel in Nederland als op de eilanden. Deze band komt voort uit de omstandigheid dat hij zijn prille jeugd op Curaçao doorbrengt, waar zijn vader op dat moment rechter is.

bevatten (Breedveld en Jansen van Galen, 1996, p.219). Vandaar dat hij het woord neemt bij dit onderwerp. Hij geeft aan dat wat hem betreft het initiatief voor onafhankelijkheid bij Suriname en de Nederlandse Antillen ligt. Hij voegt daar nog aan toe: 'Alleen als zij dat willen, wij beginnen er niet over.' Sterker nog, hij waarschuwt met name Den Uyl: 'Geen gezeur over onafhankelijkheid. En als dat onzerzijds toch gebeurt zal mijn ministerschap van korte duur zijn.' (Ramsoedh, 2018, p. 127). Met deze manoeuvre blokkeert De Gaay Fortman de weg naar de onafhankelijkheid zoals Den Uyl die voor ogen heeft. Dit is op zichzelf verrassend, omdat zijn standpunt afwijkt van het programma van zowel zijn partij, de ARP, als het gemeenschappelijk programma 'Schets van beleid'. Den Uyl kan niet zomaar om De Gaay Fortman heen. Deze heeft zich immers bij de formatie kwetsbaar opgesteld door op verzoek van informateur Burger in het kabinet zitting te nemen. Hij maakte samen met toekomstig minister Boersma van Sociale Zaken de weg vrij voor het kabinet-Den Uyl. In de archiefstukken en literatuur is weinig tot niets te vinden over hoe Den Uyl hierop reageert. Wel is bekend dat Den Uyl in het pre-constituerend beraad zegt dat hij ervan overtuigd is dat de beide landen zelf het initiatief zullen nemen tot het verkrijgen van onafhankelijkheid (Ramsoedh, 2018, p. 127). In de regeringsverklaring op 23 mei 1973 besteedt minister-president Den Uyl slechts twee zinnen aan Suriname en de Nederlandse Antillen. Den Uyl zegt letterlijk: 'Na ontvangst van het advies van de Koninkrijkscommissie zal de Regering het overleg openen met de regeringen van Suriname en de Nederlandse Antillen, ten einde tot een eindbeslissing over het tijdstip van onafhankelijkheid van deze landen te geraken. De aan Suriname en de Nederlandse Antillen te verlenen ontwikkelingshulp zal in het bijzonder gericht zijn op de bevordering van een zo spoedig mogelijke economische zelfstandigheid.' (HTK 28-5-1973, p. 1561-1618).

Het eerste halfjaar van het kabinet is er sprake van een betrekkelijke radiostilte over het dossier. Tijdens de voorbereiding op de begroting geeft De Gaay Fortman aan dat er geen nieuw beleid komt voor Suriname en de Nederlandse Antillen tot het eindadvies van de Koninkrijkscommissie er is (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001). Den Uyl lijkt rustig af te wachten. Maar in het najaar van 1973 neemt in elk geval voor Suriname de zaak een wending. De ontwikkelingen in en over Suriname en de Nederlandse Antillen zullen vanaf dat moment dan ook sterk verschillen.

In het najaar van 1973 zijn er verkiezingen in Suriname. Het is de meest expliciet raciaal gepolitiseerde verkiezingscampagne ooit: Creolen tegen Hindostanen. Creoolse politieke partijen vrezen een dreigende 'Hindostaanse overheersing' en verenigen zich samen met de Javaanse partij in de Nationale Partij Combinatie (NPK). Politiek leider Lachmon van de Verenigde Hindostaanse Partij waarschuwt in de campagne juist voor het gevaar van de onmiddellijke onafhankelijkheid als de NPK aan de macht komt. De NPK komt met 22 van de 39 zetels als winnaar uit de bus en vormt eind 1973 een regering met Henck Arron als minister-president (Buddigh, 2012, Jansen van Galen, 2013, Ramsoedh, 2018). Begin januari 1974 kondigt Den Uyl aan dat hij voornemens is in februari Suriname te bezoeken

- een opmerkelijke stap, want het ligt meer in de rede dat De Gaay Fortman dat doet. In de ministerraad van 8 februari laat Den Uyl weten hoe hij tegen de nieuwe situatie in Suriname aankijkt. Wat hem betreft heeft de uitslag laten zien dat de Surinaamse bevolking een spoedige onafhankelijkheid wenst. Intussen heeft Den Uyl blijkbaar contact gehad met de Surinaamse vice-premier Van Genderen. Deze heeft Den Uyl laten weten dat uiterlijk eind volgend jaar Suriname onafhankelijk moet zijn. Den Uyl zegt in de ministerraad benieuwd te zijn wat hiervan zal zijn terug te vinden in de Surinaamse regeringsverklaring (NA, notulen MR, 8-2-1974, inv. nr. 139).

De manoeuvre van Arron

Arron bedient Den Uyl op zijn wenken. In de regeringsverklaring van 15 februari 1974 kondigt Arron het volgende aan: 'De onafhankelijkheid van het Land is door voorafgaande Regeringen benaderd als een punt in discussie. In tegenstelling daarmee heeft de huidige regering, ten volle bewust van haar verantwoordelijkheid, zich tot taak gesteld de overdracht van de soevereiniteit door het Koninkrijk der Nederlanden aan het Surinaamse volk te realiseren.' (Meel, 2014, p. 136). Later zal Arron de achtergrond van zijn verklaring toelichten. 'Ik heb me gehaast om de regeringsverklaring op te stellen en uit te spreken, want ik wist dat Den Uyl naar Suriname wilde komen - dat had hij ons begin januari al laten weten - en ik wilde niet dat hij mij voor zou zijn met een verklaring dat Nederland ons graag onafhankelijk wilde laten worden.' (Meel, 2014, p.138).

Een week later komt Den Uyl inderdaad aan in Paramaribo. Een aantal Nederlandse ministers is bezorgd over de voortvarendheid van Den Uyl. Minister van Ontwikkelingssamenwerking Pronk stuurt op 17 februari 1974 een telexbericht. Hij verzoekt Den Uyl vooral geen concrete toezeggingen te doen. Volgens Pronk moet eerst gewerkt worden aan de kwaliteit en aard van de huidige hulpverlening. Op dezelfde dag krijgt Den Uyl een handgeschreven memo van minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp. Hij was in onderhandeling met de Surinaamse regering over de tarieven van de KLM, maar die zijn mislukt. Hij verzoekt Den Uyl, mocht dat aan de orde komen, geen toezeggingen te doen (beide stukken in: IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-769). In het archief van Den Uyl bevindt zich tevens een handgeschreven brief van De Gaay Fortman, gedateerd 22 februari 1974. Deze brief geeft een goed beeld over hoe de stukken op het bord staan. Aanleiding is een door Den Uyl aangekondigde 'instemmende' verklaring die hij wil afleggen in Suriname. De Gaay Fortman schrijft Den Uyl over de zorgen die hij en vice-premier Van Agt hebben. 'Dries en ik zijn van mening, dat een verklaring door jou aangeduid, op het ogenblik niet moet worden afgelegd, en wel op grond van de volgende overwegingen: A) in zulk een belangrijke aangelegenheid voor het koninkrijk kan de minister-president alleen een verklaring afleggen na zorgvuldig beraad en even zorgvuldige besluitvorming in de ministerraad. B) de Nederlandse minister-president heeft krachtens het Statuut een bemiddelende functie tussen de drie rijksoverheden. Dat wijst in de richting van terughoudendheid voor wat publieke uitspraken betreft. Hij kan

als arbiter moeten optreden, dan moet hij zich niet bij voorbaat gebonden hebben.' De Gaay Fortman eindigt zijn brief met het volgende: ' M.i. moet je volstaan met te zeggen, dat het je verheugt, dat Suriname thans werkelijk in bespreking wil treden om een wijziging van de verhoudingen en dat dit impliceert medewerking aan een spoedig uitbrengen van een rapport van de Koninkrijkscommissie.' (IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-769).

Den Uyl zegt tijdens de eerste besprekingen met de regering-Arron nog geen regeringsstandpunt te kunnen geven. Maar hij is persoonlijk blij, zo geeft hij aan, en noemt de regeringsverklaring 'bevrijdend en verhelderend'. Den Uyl verklaart na terugkomst in Nederland in de ministerraad dat hij wel enkele reserves in Suriname heeft uitgesproken. Met name over het tijdschema en het feit dat Nederland en de Antillen vooraf niet waren geïnformeerd. Echter, de reserves van de Gaay Fortman heeft hij niet uitgesproken. Volgens Den Uyl doen de argumenten van De Gaay Fortman niet geheel recht aan het feit dat er in Suriname een nieuwe regering is die een nieuwe koers vaart. Hij geeft aan dat het kabinet zich moet voorbereiden op een stroomversnelling inzake de ontwikkeling naar een onafhankelijk Suriname (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 126).

De Gaay Fortman doet in dezelfde vergadering verslag van zijn bezoek aan de Antillen, waarover later meer, en aan Suriname, dat plaatsvond kort na het bezoek van Den Uyl. Hoewel De Gaay Fortman zich zorgen maakt over de oppositie in Suriname, voegt hij zich in wat Den Uyl min of meer onomkeerbaar heeft gemaakt. Hij zegt voorstander te zijn van uitstel, maar heeft tijdens zijn bezoek aan Paramaribo dat niet tegen zijn verschillende gesprekspartners gezegd. Tijdens zijn gesprek met oppositieleider Lachmon heeft De Gaay Fortman hem, naar later zal blijken met een vooruitziende blik, geadviseerd mee te werken aan de totstandkoming van de onafhankelijkheid, in plaats van uit vrees allerlei dingen af te houden waaraan hij later toch zal moeten meedoen (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 126-127).

Suriname bepaalt onze toekomst niet

Terwijl Den Uyl in Suriname is, bezoeken De Gaay Fortman en staatssecretaris van Financiën De Goede de Antillen. Een mogelijke onafhankelijkheid stelt De Gaay Fortman tijdens zijn bezoek aan de Antillen niet aan de orde. Naar zijn mening zijn de Antillen nog niet toe aan gesprekken met Nederland over een andere relatie. Eerst moet de interne structuur van de Antillen geregeld zijn. Daarmee doelt hij op de wens van Aruba een aparte status te krijgen binnen het Koninkrijk. Een wens die hij overigens niet steunt (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001).

Den Uyl wil het ijzer smeden nu het heet is en zo snel mogelijk in Koninkrijksverband spreken over de onafhankelijkheid van beide landen. Minister-president Evertsz van de Antillen houdt de boot echter af. Na de revolutie van 30 mei 1969 heeft men zijn knopen geteld. Nederland biedt ontwikkelingshulp die de eilanden nu niet kunnen en willen missen. Verder leeft er een latente angst op de Antillen voor een inval vanuit het naburige Venesuela,

mocht de Nederlandse defensie wegvallen. Daarnaast speelt op de achtergrond de eerder genoemde wens van Aruba zich los te maken van de Antillen. Betico Croes beijvert zich met zijn partij voor een aparte status voor Aruba binnen het Koninkrijk. Dat is een kwestie die de Antilliaanse regering eerst wil oplossen. In een reactie op de verklaring van Arron laat Evertsz dan ook weten dat hij zich kan voorstellen dat Nederland en Suriname bilateraal overleg hebben. Maar hij maakt ook duidelijk wat de positie van de Antillen zal zijn: 'Onzerzijds zal zeer zeker alles worden gedaan om een der andere rijksdelen zoveel mogelijk tegemoet te komen zoals wij zelf menen te verwachten dat de keuze van onze marsstructuur, -vorm en -tempo, welke door de belangen van onze bevolking moet worden ingegeven, niet door een ander rijksdeel wordt bepaald.' (Oostindie & Klinkers, deel 2, 20010, p. 130).

Den Uyl blijft echter aandringen en uiteindelijk vindt tussen 18 en 21 mei 1974 een tripartite overleg plaats in Den Haag. Aanwezig zijn de premiers van Suriname en de Nederlandse Antillen, Arron en Evertsz, en namens Nederland De Gaay Fortman en Den Uyl. Uitkomst van dit overleg is onder andere dat de Koninkrijkscommissie een aanvullende opdracht krijgt advies uit te brengen over de wijze waarop Suriname onafhankelijk kan worden. Dit advies dient voor 1 november 1974 beschikbaar te zijn. De Nederlandse Antillen laten vermelden dat zij zo'n advies over Suriname niet van toepassing zullen achten op het eigen land. Den Uyl geeft echter niet op en gaat augustus 1974 zelf naar de Antillen. Hij doet nogmaals een poging de Antillen te bewegen over onafhankelijkheid te spreken (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001).

Den Uyl lijkt zeker van zijn zaak. Er zit echter geen beweging in het standpunt van de Antillen. Integendeel, gouverneur Leito laat zich ontvallen dat Nederland moet ophouden met voortdurend aandringen op het noemen van een datum (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 171). Den Uyl blijft overigens goede moed houden, zoals blijkt uit een passage uit de Troonrede van september 1974. 'De regering is bereid alle medewerking te verlenen aan de planmatige voorbereiding van de onafhankelijkheid die de regering van de Nederlandse Antillen zich ten doel heeft gesteld.' ⁸Zelfs als eind 1974 de bilaterale besprekingen tussen Nederland en Suriname over de onafhankelijkheid zijn begonnen, is er geen voortgang. Evertsz schrijft nog een brief aan Den Uyl. Het is een lange lijst van sociaal-economische, juridische, territoriale en geopolitieke zekerheden waaraan eerst moet zijn voldaan voordat een datum voor onafhankelijkheid is te bepalen. Als juni 1975 de onderhandelingen met Suriname zijn afgerond, vindt pas weer een gesprek plaats tussen Den Uyl en Evertsz. Op 30 juni 1975 spreken zij af een gemengde commissie van deskundigen in te stellen. Deze commissie moet zich buigen over de staatkundige herstructurering van de Nederlandse Antillen. De commissie zal uiteindelijk eind 1979 rapporteren. Zelf zegt Evertsz in een interview dat hij Den Uyl aan het lijntje hield: 'Een zoethoudertje voor Nederland.' (Oostindie & Klinkers, deel 3, 2001, p. 35).

8 Parlement.com: Troonrede 1974

Eindspel over Suriname

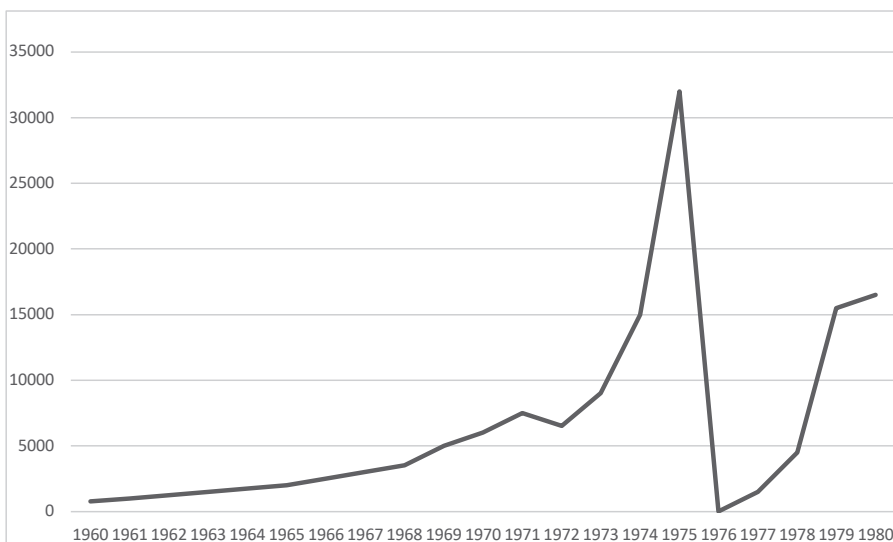
Het proces naar de onafhankelijkheid van Suriname start na de zomer van 1974. Den Uyl wil *coûte que coûte* de onafhankelijkheid realiseren. Daarnaast is een goed onderhandelingsresultaat over het terugdringen van de migratie, de hoogte van ontwikkelingshulp en de inrichting van de Surinaamse defensie voor hem van belang. Maar de onderhandelingen hierover mogen de realisatie van de onafhankelijkheid niet in gevaar brengen. Het optreden van Den Uyl in het eindspel laat zich duiden aan de hand van twee thema's: 1) de aanpak van het migratievraagstuk en 2) de onderhandelingen en besluitvorming.

Na het tripartite overleg van mei 1974 is de Koninkrijkscommissie gevraagd advies uit te brengen over de wijze waarop de onafhankelijkheid van Suriname gestalte kan krijgen. Nog voordat de Koninkrijkscommissie haar advies uitbrengt, neemt Den Uyl het heft in handen. Op zijn initiatief stelt de ministerraad de Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid Suriname in. De MICOS zal tot aan de daadwerkelijke onafhankelijkheid de Nederlandse onderhandelingen voorbereiden en de besluiten inzake Suriname nemen. De ministerraad zal, soms met enige discussie, de besluiten van de MICOS bekrachtigen. Den Uyl is voorzitter van de MICOS⁹ en raadgever Merckelbach¹⁰ secretaris. De laatste is de spreekwoordelijke spin in het web van bewindslieden en ambtenaren. Hij voorziet Den Uyl voortdurend van memoranda.¹¹ Gelet op de vele aantekeningen die Den Uyl erop maakt, zijn ze voor hem onmisbaar. Maar Den Uyl laat zich ook door anderen informeren. In zijn persoonlijk archief zijn stukken te vinden van diverse betrokkenen in Nederland en Suriname. De meeste zijn verzonden naar het huisadres van Den Uyl.¹² Naast de MICOS opereert op ambtelijk niveau de zogenaamde Interdepartementale Stuurgroep Onafhankelijkheid Suriname (ISOS). Deze stuurgroep staat onder leiding van de directeur van het Kabinet voor Suriname en de Nederlandse Antillen (KABSNA), Elzerman. Oostindie en Klinkers concluderen over de MICOS en de ISOS: 'het lijdt geen twijfel dat deze beide commissies het beleid bepaalden en de (volledige) ministerraad het voornamelijk achteraf volgde.' (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 134).

-
- 9 Verder hebben zitting in de MICOS: minister voor Surinaamse en Nederlands-Antilliaanse zaken De Gaay Fortman (ARP), de viceminister-president en minister van Justitie Van Agt (KVP) en de ministers van Buitenlandse Zaken Van der Stoep (PvdA), Defensie Vredeling (PvdA), Sociale zaken Boersma (ARP), Volkshuisvesting Gruijters (D'66), Cultuur Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) Van Doorn (PPR) en Ontwikkelingssamenwerking Pronk (PvdA). Het ministerie van Financiën schuift later in het proces aan in de persoon van staatssecretaris De Goede (D'66).
- 10 J.P.M.H. Merckelbach (1935-2017), raadgever bij het ministerie van Algemene Zaken en jarenlang vertrouwenspersoon van achtereenvolgens minister-president Den Uyl, Van Agt, Lubbers en Kok. Hij werd in de wandelgangen wel 'de sfinx' genoemd.
- 11 Deze memoranda bevinden zich zowel in het MICOS archief, dat berust bij het Nationaal Archief, als in het persoonlijk archief van Den Uyl (IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-769).
- 12 Deze brieven bevinden zich in het archief van Den Uyl (IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-1136).

Het migratievraagstuk

Het vraagstuk van de toenemende migratie speelt al voordat het kabinet aantreedt. Als duidelijk is dat onafhankelijkheid in het verschiet ligt, neemt de migratie wel sterk toe. In onderstaande grafiek is deze toename vanaf 1974 zichtbaar (zie tabel 7.1).

Figuur 7.1 Migratieoverschot Suriname-Nederland 1960-1980 (op basis van Oostindie & Klinkers, 2001, deel II, pag. 231)

Uiteindelijk zullen tussen 1970 en 1975 ongeveer 75.000 van de op dat moment 380.000 Surinamers naar Nederland komen – een ware exodus. Tijdens de onderhandelingen is afgesproken dat Surinamers tot vijf jaar na de onafhankelijkheid zonder beperkingen naar Nederland kunnen emigreren. Uiteindelijk maken nog eens 30.000 mensen van deze mogelijkheid gebruik (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 225-231).

In de eerste fase van de toestroom is bij de meeste migranten sprake van een economisch motief. Het zijn vooral Creolen die naar Nederland komen in de hoop op een betere toekomst. Vanaf 1974 en met name in 1975 betreft het met name Hindostanen. Lachmon van de Hindostaanse VHP maakt zich ernstig zorgen over de economische toekomst van de Hindostanen. En hij voorspelt een etnische strijd die zal losbranden na de onafhankelijkheid. Deze twee onheilsboodschappen hebben grote invloed op zijn Hindostaanse achterban (Buddingh, 2012, p.300-302). De Surinaamse regering doet tijdens de verschillende onderhandelingen toezeggingen de migratie af te remmen, maar in de praktijk lukt dat niet (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001), terwijl in Nederland de al eerder genoemde problemen als huisvesting, werkloosheid en criminaliteit toenemen.

Het vraagstuk is regelmatig onderwerp van beraad in zowel de MICOS als de Welzijnsraad. ¹³Raadadviseur Van Duyne, die Den Uyl ter zijde staat in de Welzijnsraad, schrijft een memorandum aan Den Uyl waarin hij een scherpe analyse maakt met een dringend advies. Van Duyne vindt het onbegrijpelijk dat politieke partijen vasthouden aan het dogma dat regulering van de immigratie discriminatie betekent. Hij adviseert een toelatingsregeling. In een volgend memorandum wijst hij Den Uyl erop dat migratie een troef is, die de Surinaamse regering niet uit handen zal geven. Den Uyl legt deze memoranda naast zich neer (IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-769). Intussen laat het migratievraagstuk ook het parlement niet onberoerd. De Tweede Kamer houdt zich tijdens het gehele proces naar de onafhankelijkheid grotendeels afzijdig, maar dit vraagstuk vormt daarop een uitzondering. Tijdens de behandeling van de begroting in oktober 1975 gaan DS'70 en de VVD uitgebreid in op de migratie. Zij verwijzen naar de motie die zij in het begrotingsdebat van 1974 hadden ingediend. Toen vroegen zij de regering een toelatingsregeling in te stellen. Den Uyl ontraadde de motie en deze behaalde geen meerderheid. Maar ook refereren zij aan het feit dat de ministers Van Agt en Gruijters nu inmiddels ook voorstander zijn van een toelatingsregeling. Dat is feitelijk juist, maar de beide bewindslieden hebben in de MICOS het onderspit moeten delven. Den Uyl houdt in de Kamer vervolgens een vlamdend betoog. Hij vindt een toelatingsregeling onaanvaardbaar en bepleit de noodzaak van tolerantie van mensen, bevolking en groepen ten opzichte van elkaar (Oostindie & Klinkers, deel 2, 2001, p. 242-244).

Uit de notulen van de MICOS blijkt dat Den Uyl nog andere argumenten hanteert voor het afwijzen van een toelatingsregeling. ¹⁴Migratie is een onderwerp dat in Suriname zeer gevoelig ligt. Als het kabinet-Arron valt, komt de onafhankelijkheid in gevaar. Daarnaast gelooft Den Uyl helemaal niet dat het mogelijk is de migratie terug te dringen. Het zou volgens hem alleen maar 'sleutelen in de marge' zijn. Wel is duidelijk zichtbaar in de notulen van de MICOS dat hij alles wil doen aan de gevolgen van de migratie. Hij wil zelfs onwillige gemeentes met wetgeving dwingen Surinamers te huisvesten. ¹⁵Daarnaast is Den Uyl opvallend optimistisch over de uiteindelijke integratie van de Surinaamse en Antilliaanse Rijksgenoten. Daarbij verwijst hij naar de succesvolle integratie van de 300.000 Indische Nederlanders in de jaren '50. ¹⁶

13 In de Welzijnsraad bespreekt men met name de aanpak van de problemen als de migranten in Nederland zijn aangekomen. In de MICOS komen de onderhandelingen met Suriname over het terugdringen van de migratie aan de orde.

14 MICOS-archief: NA 2.02.05.02-inventarisnummer 1876-1874

15 Persoonlijke aantekening van Den Uyl tijdens een vergadering van 29 september 1974. IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-1136.

16 MICOS-archief: NA-2.02.05.02-inventarisnummer 1876-1874

De onderhandelingen en besluitvorming

Uit de notulen van de MICOS blijkt dat Den Uyl en met hem de commissie zich tot op detailniveau met de voorbereiding van de onderhandelingen bezighouden.¹⁷ Vanzelfsprekend zit Den Uyl de vergaderingen voor en vat hij de conclusies per agendapunt samen. Het is echter opvallend hoe groot zijn inhoudelijke bijdrage is. Of beter gezegd: hij is het inhoudelijke middelpunt. Agendapunten zijn ping-pong wedstrijden tussen de betreffende ambtenaar of minister en de minister-president. Den Uyl vraagt door op details, controleert of afspraken zijn nagekomen of 'verzoekt' voor de volgende vergadering nog even een memorandum te maken. Hij is verder alert op mogelijke hindernissen en anticipeert voortdurend op wat een mogelijke reactie van de Surinaamse onderhandelaars kan zijn. Den Uyl verkrijgt ook een mandaat van de commissie waarmee hij samen met De Gaay Fortman de ambtelijke samenstelling van de Nederlandse delegatie mag bepalen. Op een gegeven moment ontstaat er discussie met minister Vredeling van Defensie over de samenstelling van de Nederlandse delegatie bij een defensie-overleg met Suriname. Den Uyl herinnert hem er direct aan dat de samenstelling van de Nederlandse delegatie wat betreft de ambtelijke assistentie is gedelegeerd aan minister De Gaay Fortman en hemzelf.

Na de ondertekening van de overeenkomst in juni 1975 breekt er in Suriname een periode aan van toenemende maatschappelijke en politieke onrust. Door het overlopen van drie parlementsleden verliest de regering Arron zijn meerderheid in het parlement. De Nederlandse regering komt nu in een lastig parket. Den Uyl brengt Tweede Kamervoorzitter Vondeling in stelling. Deze schrijft een vertrouwelijke brief aan Lachmon.¹⁸ Hij roept hem op tot een 'politieke Godsvrede' tot 25 november en vraagt hem in te stemmen met de Grondwet en later de Rijkswet die de onafhankelijkheid regelt. Vondeling eindigt zijn brief met de oproep geen medewerking te verlenen aan een poging de regering-Arron ten val te brengen.

Op 6 oktober komt een klein gezelschap op het ministerie van Algemene Zaken bijeen. Den Uyl, De Gaay Fortman, Pronk, Van Doorn en Merckelbach (MICOS notulen nr. 241985¹⁹). Ze spreken uitgebreid over een strategie om te voorkomen dat de regering Arron eenzijdig de onafhankelijkheid uitroept of dat de oppositie het kabinet ten val brengt. Den Uyl zal Arron bellen en proberen hem te bewegen met Lachmon tot overeenstemming te komen. De Gaay Fortman zal contact opnemen met gouverneur Ferrier en trachten hem in Suriname invloed te laten uitoefenen. Het gesprek van Den Uyl met Arron is op band opgenomen. Uit de transcriptie van het gesprek blijkt dat beiden zich zorgen maken dat Lachmon ' 25 november torpedeert'. Den Uyl is bang dat Lachmon op korte termijn het parlement bij

17 MICOS-archief: NA-2.02.05.02-inventarisnummer 1876-1885

18 In het archief van Den Uyl bevindt zich een kopie van deze brief. Vondeling verzoekt in een begeleidend memo Den Uyl met niemand de inhoud van de brief te delen en dringt erop aan dat 'de brief diep moet worden weggeborgen'. (IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-1137)

19 MICOS-archief: NA-2.02.05.02-inventarisnummer 1876-1885

elkaar roept en de regering Arron ten val probeert te brengen. Arron stelt hem gerust: de voorzitter van de Staten zal een vergadering tegenhouden. Den Uyl eindigt het gesprek met de oproep: '... je weet hoezeer wij onze betrekkingen met jou en met de Surinaamse regering correct willen behandelen, maar als je een mogelijkheid ziet om dus met Lachmon te komen tot een akkoord, dan zal dat ongetwijfeld bevrijdend werken, hé.', Arron zegt dat hij het begrijpt, maar hoopt dat Lachmon het ook begrijpt (IISG, archief Den Uyl, inventaris 1509-1137). Op 9 oktober komt het kleine gezelschap weer bij elkaar (MICOS notulen nr. 242205). De Gaay Fortman heeft ook met VHP-Statelid Hindori gesproken over de impasse. Hindori geldt in de VHP als de kroonprins van Lachmon en De Gaay Fortman hoopt via hem Lachmon te beïnvloeden.

Uiteindelijk is het inderdaad Hindori die de impasse doorbreekt door op 14 oktober 1975 op de Surinaamse televisie kenbaar te maken dat hij heeft besloten het partijbelang ondergeschikt te maken aan het landsbelang.²⁰ Lachmon ziet in dat de onafhankelijkheid onvermijdelijk is. De Staten van Suriname komen op 17-19 november bijeen om te spreken en te stemmen over de nieuwe grondwet en de beëindiging van de statutaire band met Nederland. Tijdens de tweede dag vindt er een gebaar van verzoening plaats tussen Arron en Lachmon, waarschijnlijk onder druk van Ferrier. Over de beroemd geworden brasa (omhelzing) tussen beiden zegt Arron: 'De heer Lachmon en ik zullen het Surinaamse volk als twee leiders in dit land tonen dat wij elkaar bestrijden, hard en soms zeer hard, maar dat wij geen vijanden van elkaar zijn, maar in eerste instantie Surinamers zijn op wie de plicht rust dit land gezamenlijk op te bouwen.' (Ramsoedh, 2018, p. 138). Een week later viert Suriname in aanwezigheid van prinses Beatrix en prins Claus de onafhankelijkheid.

7.4 ANALYSE EN REFLECTIE

De uitkomst van de gebeurtenissen is tweeledig: onafhankelijkheid voor Suriname, maar de Nederlandse Antillen blijven deel van het Koninkrijk. In deze reflectie wil ik op basis van de casus de volgende vragen beantwoorden. Voor welke soort leiderschapspositie zijn er mogelijkheden, volgens de typologie van de politieke tijd? Wat is de werkelijke situatie die Den Uyl aantreft en hoe positioneert hij zich in deze context? Hoe geeft Den Uyl vervolgens invulling aan de leiderschapspositie? En in het licht van deze laatste vraag: welk inzicht biedt de LTA in het optreden van Den Uyl? En welke andere spelers en factoren vervullen daarbij een bepalende rol? Tot slot van deze paragraaf geef ik nog een reflectie op een aantal theoretische aspecten.

²⁰ Minister-president Arron regelde voor deze uitzending de benodigde zendtijd (Meel, 2014, p. 204-205).

Den Uyls Leiderschapspositie

Uit de casus blijkt dat als het kabinet-Den Uyl aantreedt er sprake is van een leiderschapspositie hervormen. Op dat moment heeft het beleidsparadigma ²¹namelijk een laag *probleemoplossend vermogen* en zijn *verbondenheid* eraan is gedurende zijn hele (landelijke) politieke carrière laag. Aan de hand van een aantal episodes uit de casus zal ik deze conclusie nader onderbouwen.

De Tweede Wereldoorlog luidt het einde in van het koloniale mogendheidsparadigma. Namens de regering introduceert Koningin Wilhelmina eind 1942 vanuit Londen in een radiorede een alternatief. Zij spreekt over ‘een Rijksverband, waarin Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao tezamen deel zullen hebben, terwijl zij ieder op zichzelf de eigen inwendige aangelegenheden in zelfstandigheid en steunend op eigen kracht, doch met den wil elkander bij te staan, zullen behartigen.’ (Ramssoedh, 2018, p. 6). Na de oorlog voert Nederland evenwel eerst nog een uiterst pijnlijke en tot mislukken gedoemde koloniale oorlog voor het oude paradigma wanneer Indonesië zich onafhankelijk verklaart. Voor Suriname en de Nederlandse Antillen slaagt deze poging wel – zij integreren vooralsnog soepel binnen het Statuut voor het Koninkrijk. Vanaf dat moment functioneert het Statuut als institutioneel kader in de onderlinge verhoudingen tussen de drie landen.

Tot begin jaren zestig ligt het beleid inzake de ‘overzeese gebiedsdelen’ vooral in ambtelijke handen en kan rekenen op beperkte aandacht van bewindslieden en parlement. Dat vormt volgens Hall (1993) een belangrijke indicatie voor een beleidsparadigma met een hoog probleemoplossend vermogen. Begin jaren zestig ontstaat in Suriname en de Nederlandse Antillen evenwel behoefte aan grotere zelfstandigheid. De Nederlandse regering is daar niet aan toe; de verbondenheid van minister-president De Quay en zijn kabinet met het bestaande beleidsparadigma – het bijhouden van een multi-nationaal Koninkrijk - is hoog. Men wil wel inschikken: na een rondetafelconferentie volgt een aantal aanpassingen in het Statuut en zegt Nederland een flinke verhoging van de ontwikkelingshulp toe. In de loop van de jaren zestig zien we vervolgens een proces waarin het beleidsparadigma in Nederland geleidelijk steeds meer van zijn probleemoplossend vermogen verliest, waardoor de kwetsbaarheid ervan vergroot.

Zoals de theorie voorspelt, treffen we de eerste signalen van deze ontwikkeling aan in de media (Skowronek, 1993; Byrne, 2017). De kritiek van de media richt zich met name op de verspilling van ontwikkelingsgeld en de autocratische wijze van besturen in de twee landen. Maar er is ook een toenemende vrees voor de noodzaak van militair ingrijpen van Nederland in een van beide landen. Eind jaren zestig neemt de kwetsbaarheid van het beleidsparadigma nog verder toe. Het zijn met name de opstand in Willemstad en de problemen rond de toenemende migratie van Surinamers die daaraan bijdragen.

21 Zelfstandigheid en gelijkwaardigheid van Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen onder de paraplu van het Koninkrijk.

Een cruciaal moment in deze neerwaartse ontwikkeling is het bezoek van een delegatie van de Tweede Kamer aan Suriname en de Nederlandse Antillen in 1971. Tijdens dit bezoek maakt delegatieleider Van Lier duidelijk dat het Statuut uit de tijd is geraakt. Nu loopt ook een groot deel van het parlement te hoop tegen het bestaande beleidsparadigma, maar blijft in het kabinet verbondenheid met het beleidsparadigma bestaan. Minister-president De Jong tracht weg te blijven bij een hervorming door het instellen van een Staatscommissie, waarmee hij aanstuurt op een geleidelijke verandering en in elk geval tijd weet te winnen. Daarmee lijkt de kou uit de politieke lucht, maar uiteindelijk blijkt deze aanpak niet afdoende. Al deze ontwikkelingen hebben hun weerslag in de verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971, deze zijn een cruciale bron bij het bepalen van de status van het beleidsparadigma (Magliocca, 2009). In de verkiezingsprogramma's van 1969 komt het onderwerp onafhankelijkheid in het geheel niet aan de orde, terwijl in 1971 veruit de meeste politieke partijen in hun programma's aangeven voorstander te zijn van onafhankelijkheid. Als het kabinet-Biesheuvel aantreedt houdt de nieuwe minister-president echter de boot af. Hij geeft er de voorkeur aan de resultaten van de Koninkrijkscommissie af te wachten. Maar zijn kabinet valt en eind 1972 vinden er opnieuw verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer. In de meeste verkiezingsprogramma's zijn de standpunten over de onafhankelijkheid nog verder aangescherpt. Voor de grote politieke partijen bestaat nu de reële mogelijkheid dat Nederland *actief* het Statuut opzegt. Daarvoor is brede steun, want uit een opiniepeiling blijkt dat het merendeel van de Nederlandse bevolking spoedige onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen wenselijk vindt.

Gedurende dit hele proces geeft Den Uyl blijk van een lage verbondenheid met het beleidsparadigma. Den Uyl is een van zijn eerste criticasters: al in 1963 pleit hij in een begrotingsdebat met minister Korthals voor de beëindiging van het Statuut. Voor hem is kolonialisme een vorm van geweld en onderdrukking. Een standpunt dat Den Uyl ook in de jaren veertig inzake Indonesië huldigt. Het ingrijpen van de mariniers tijdens de revolutie in Willemstad in 1969 confronteert hem met de ultieme consequentie van het Statuut. In het debat hierover herhaalt hij krachtig zijn standpunt uit 1963 en stelt dat Nederland zelf het initiatief kan en moet nemen. Ook binnenskamers toont Den Uyl zich voorstander van onafhankelijkheid, zoals onder andere blijkt uit het gesprek met Henck Arron in 1972.

'Alleen als zij dat willen, wij beginnen er niet over'

Wat is de situatie als het kabinet-Den Uyl aantreedt? Voorjaar 1973 verwacht Nederland op korte termijn het aantreden van een nieuw kabinet. De tijd lijkt rijp voor het aansturen op spoedige onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen. Maar nog voor het kabinet goed en wel is begonnen, steekt in het pre-constituerend beraad beoogd minister De Gaay Fortman een spaak in het wiel. Het initiatief voor onafhankelijkheid ligt niet bij Nederland maar bij de landen zelf, stelt hij. 'Alleen als zij dat willen, wij beginnen er niet over' luiden zijn gevleugelde woorden. We zagen in de casus dat deze manoeuvre al

direct zorgt voor een beperking van de mogelijkheden van Den Uyl om zich te positioneren voor hervormend leiderschap. Er ontstaat daarmee een verschil tussen de analyse van de politieke tijd en de mogelijkheden waarover Den Uyl daadwerkelijk beschikt als het kabinet op de trappen van Paleis Soestdijk staat. Zoals uit Laing en McCaffrie (2013) is af te leiden, kan dit samenhangen met het feit dat Den Uyl aan het roer staat van een in Nederland gebruikelijk breed coalitiekabinet. Niet alleen de minister-president maar ook de coalitiepartners bepalen de verbondenheid met het beleidsparadigma. Zij verwachten dan ook, dat het daadwerkelijk realiseren van een leiderschapspositie moeilijker is voor regeringsleiders in een consensuskabinet (Laing en McCaffrie, 2013; zie hoofdstuk 3). We moeten daarom terugkeren naar de formatie van het kabinet. Er is toen afgesproken dat in plaats van een regeerakkoord beide verkiezingsprogramma's als basis voor het kabinetsbeleid zouden dienen. Bij inhoudelijke verschillen diende het kabinetsberaad een compromis te vinden. Maar dat is hier niet aan de orde. Zoals we in de casus zagen, zijn er tussen het Gemeenschappelijk verkiezingsprogramma van de Confessionele partijen en Keerpunt '72 rond deze kwestie geen inhoudelijke verschillen. Het betreft hier een persoonlijke beleidsopvatting van de beoogd minister van Surinaamse en Antilliaanse Zaken.

Daarbij speelt een ander kenmerk van het Nederlandse politieke systeem ook een rol. In de Nederlandse context hebben ministers namelijk een institutioneel steviger positie ten opzichte van de minister-president dan hun Westminster- of Amerikaanse collega's ten opzichte van de regeringsleider (Helms 2005). In deze casus is de positie van De Gaay Fortman zelfs nog steviger, door zijn prominente rol in de totstandkoming van het kabinet. De mogelijkheden van Den Uyl voor hervormend leiderschap worden door de opstelling van De Gaay Fortman aanmerkelijk beperkt (Andeweg, 2014). Dat is daarmee dus een factor van betekenis in de analyse van het optreden van Den Uyl.

Den Uyl als hervormer

Op welke wijze geeft Den Uyl invulling aan hervormend leiderschap in deze casus en heeft hij - zoals verondersteld in hoofdstuk 6.4 - een goede fit met deze leiderschapspositie? In de komende paragrafen analyseer ik het optreden van Den Uyl aan de hand van Den Uyls LTA²² en in het licht van de theorie van hervormend leiderschap (zie conceptueel raamwerk hoofdstuk 3.4).

Tijdelijke radiostilte

Op 23 mei 1973, een kleine drie weken na het pre-constituerend beraad, leest Den Uyl in de Tweede Kamer de dertien pagina's tellende regeringsverklaring van zijn kabinet voor. Hij wijdt, bijna en passant, twee zinnen aan de onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen. De eerste zin luidt: 'Na ontvangst van het advies van de Koninkrijkscommissie zal de

22 Tabel 6.7 bevat de verschillende aspecten, persoonlijkheidskenmerken en bijbehorende gedragsaspecten van de LTA van Den Uyl.

Regering het overleg openen met de regeringen van Suriname en de Nederlandse Antillen, *ten einde* tot een eindbeslissing over het tijdstip van onafhankelijkheid van deze landen te geraken.' (HTK 28-5-1973, p. 1561-1618). De Gaay Fortman kan gerust zijn, eerst komt de Koninkrijkscommissie aan bod. Als voormalig voorzitter van de Koninkrijkscommissie vermoedt hij dat het lang kan duren voordat een advies het licht ziet. In het tweede deel van Den Uyls uitspraak ligt echter de verwachting opgesloten dat onafhankelijkheid de uitkomst zal zijn, waarmee de tekst de voorstanders van onafhankelijkheid tegemoet komt. Na mei 1973 breekt er een periode van radiostilte aan.

Den Uyl neemt in de regeringsverklaring weliswaar een voorschot op de gebeurtenissen na het advies van de Koninkrijkscommissie. Maar er is nu geen ruimte voor het over het voetlicht brengen van nut en noodzaak van de hervorming zoals Den Uyl die voor zich ziet. Hem staat niet veel anders te doen dan afwachten. Hij doet dat overigens in vol vertrouwen op een gunstige afloop: 'ze zullen komen' zegt hij verwijzend naar de beide landen, nadat De Gaay Fortman hem waarschuwt in het pre-constituerend beraad. De tijd zijn werk laten doen, is een gedragsaspect dat past bij Den Uyls grote *zelfvertrouwen*.

Een window of opportunity

De komst van het kabinet-Arron is voor Den Uyl een 'window of opportunity'. Hij weet dat Arron onafhankelijkheid nastreeft en hij houdt via vice-premier Van Genderen (partijgenoot van Arron) vinger aan de pols. Nog voor Arron de regeringsverklaring heeft afgelegd, voert Den Uyl begin 1974 de druk op door een bezoek aan Suriname aan te kondigen. Geheel in lijn met zijn eerder genoemde *zelfvertrouwen* positioneert Den Uyl zich als de aangewezen man om nu de leiding te nemen. Zijn *overtuiging van zijn mogelijkheden politieke gebeurtenissen te beïnvloeden* zien we terug in de wijze waarop hij direct invloed uitoefent op Arron en daarmee tevens de verantwoordelijke minister passeert.

Zoals ik in hoofdstuk 3 heb besproken, is het nemen van politieke risico's onlosmakelijk verbonden met hervormend leiderschap (vgl. 't Hart, 2000; Ten Hooven en 't Hart, 2004). Den Uyl neemt ten opzichte van De Gaay Fortman inderdaad een risico, zeker als hij ook nog eens diens kritische brief naast zich neerlegt. Dit *negeren van kritiek op zijn functioneren* is een regelmatig terugkerende reactie, die in de loop van de kabinetsperiode mede zal bijdragen aan de toenemende vervreemding tussen De Gaay Fortman en Den Uyl (Breedveld en Janssen van Gaalen, 1996; Bak, 2004).

Den Uyl weet zowel tijdens als kort na zijn bezoek in Suriname én in Nederland duidelijk te maken dat de onafhankelijkheid nu onvermijdelijk is en de gestelde termijn haalbaar. Overigens zal Den Uyl de door Arron gestelde termijn regelmatig gebruiken om druk op de ketel te houden. Daarmee zet Den Uyl in elk geval voor Suriname de eerste stappen in het realiseren van een hervorming.

Op weg naar de onafhankelijkheid

Voor Suriname kan nu de uitvoering van de hervorming beginnen. Den Uyl weet met de instelling van de MICOS en ISOS de besluitvorming en uitvoering centraal te organiseren.²³ Het verkrijgen van het ‘procedureel’ leiderschap is een belangrijke factor in het realiseren van een hervorming en Den Uyl weet dit te bemachtigen (’t Hart, 2000). In de MICOS vindt de feitelijke besluitvorming plaats, de ministerraad en het parlement zijn in de praktijk volgend. Het past bij zijn *overtuiging van zijn mogelijkheden politieke gebeurtenissen te beïnvloeden*. Hij kan de zaken in eigen hand houden en zo de context zoveel mogelijk inrichten zoals het hem past, in plaats van deze te accepteren. Met raadgever Merckelbach en directeur Elzerman van het Kabinet voor Surinaamse en Antilliaanse Zaken voorziet Den Uyl zich van twee loyale topambtenaren, die ook fungeren als zijn persoonlijk adviseurs. Zo ontstaat er een politiek-ambtelijke coalitie, waarmee Den Uyl het grootste deel van de ambtelijke en politieke ‘hindermacht’ zal kunnen pareren (’t Hart, 2000).

De wijze waarop Den Uyl in deze ministeriële commissie optreedt, biedt het volgende beeld. Den Uyl bepaalt de agenda, zit de vergadering voor en bewaakt de voortgang. Bij verschil van mening is hij degene die een compromis bedenkt en voor consensus zorgt. Den Uyl heeft in de MICOS een pragmatische wijze van communiceren, getuige bijvoorbeeld het migratievraagstuk. Hij geeft aan zich geen zorgen te maken over de explosieve migratie. Volgens hem zal het wel goed komen, zoals bij de Indische Nederlanders die na de onafhankelijkheid naar Nederland kwamen. Het op deze wijze bagatelliseren van een probleem kan, zoals we zagen in hoofdstuk 3, behulpzaam zijn bij het wegnemen van weerstand (Ten Hooven en ’t Hart, 2004).

Bij een debat in de Tweede Kamer over hetzelfde onderwerp laat Den Uyl zijn pragmatisme echter varen. Hij kiest een ideologische insteek en bepleit de noodzaak van tolerantie van mensen, bevolking en groepen ten opzichte van elkaar. Dit patroon lijkt toch wel typerend voor Den Uyl: intern vooral pragmatisch in het realiseren van de hervorming en in de Kamer juist zijn ‘messianistische’ stijl hanteren (Te Velde, 2002). De flexibele wijze waarop hij ‘zijn’ - met voor de gelegenheid gekozen argumentatie - politieke werkelijkheid presenteert in verschillende situaties, is kenmerkend voor zijn score gemiddeld op *conceptuele complexiteit*. Welk (princiepelijk) standpunt Den Uyl nu daadwerkelijk inneemt bij dit vraagstuk blijft overigens onduidelijk.

De wijze waarop Den Uyl zich opstelt in de communicatie en onderhandelingen met Suriname verschilt op een aantal punten van zijn optreden in de MICOS. Het zijn met name Pronk, De Gaay Fortman en de vakministers die de onderhandelingen voeren met de Surinaamse ministers. Den Uyl neemt alleen op cruciale momenten deel aan de onderhandelingen.

23 Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid Suriname en de Interdepartementale Stuurgroep Onafhankelijkheid Suriname

Maar ook bij het mitigeren van het grootste struikelblok in de eindfase blijft Den Uyl voornamelijk buiten beeld. Het zijn De Gaay Fortman en Den Uyls partijgenoot en Kamervoorzitter Vondeling die de Surinaamse ‘hindermacht’, ditmaal in de persoon van VHP leider Lachmon, moeten overtuigen. Den Uyl beperkt zich voornamelijk tot een aantal telefoongesprekken met Arron. De verklaring voor dit deel van zijn optreden vind ik echter niet op basis van Den Uyls LTA. Ik zou namelijk op basis daarvan mogen verwachten dat hij actief en direct betrokken is en in direct contact staat met de andere spelers met als doel de problemen op te lossen en daarbij de doorslag te kunnen geven. Een verklaring vanuit de context kan zijn dat Arron zich onttrekt aan de onderhandelingen en alleen met Den Uyl wil spreken, als regeringsleiders onder elkaar. Den Uyl lijkt hem daarin inderdaad tegemoet te komen. Een andere verklaring kan zijn dat Den Uyl Arron in de laatste spannende fase in positie wil houden, nu Den Uyl vreest dat diens regering zal vallen. Hij wil Lachmon niet de indruk geven dat hij bij hem, Den Uyl, een platform krijgt om zijn bezwaren te uiten.

‘Een zoethoudertje voor Nederland’

Hoe vergaat het Den Uyl met de hervorming op de Antillen? Februari 1974, terwijl Den Uyl in Suriname de regeringsverklaring van Arron ‘bevrijdend en verhelderend’ noemt, reist De Gaay Fortman af naar de Antillen. Tijdens dit bezoek zal hij de onafhankelijkheid niet aan de orde stellen, indachtig zijn adagium ‘wij beginnen er niet over’. Dat hoeft ook niet. De Gaay Fortman weet dat hij met de Antilliaanse minister-president Evertsz op een lijn zit. Voor Den Uyl blijken de luiken op de Antillen gesloten.

De verschillende pogingen van Den Uyl ook de Antillen te betrekken in het proces naar onafhankelijkheid blijven dan ook zonder resultaat. Een persoonlijk bezoek van Den Uyl aan de Antillen in augustus 1974 brengt geen wijziging in het standpunt van de Antillen. Dat bezoek en aandringen roepen blijkbaar zoveel weerstand op dat gouverneur Leito zich genoodzaakt voelt Den Uyl duidelijk te maken dat Nederland daarmee moet stoppen .

De vraag is in hoeverre Den Uyl zich hier voldoende realiseert dat hij van doen heeft met andere actoren dan een reguliere collega uit het kabinet, zoals De Gaay Fortman. Het ligt voor de hand dat hij Leito en ook minister-president Evertsz beschouwt als actoren zoals hij die ook bij andere landen of binnen de EEG of NAVO tegenkomt (De Vries, ‘t Hart en Onstein, 2012). Maar de kern van Leito’s boodschap komt niet over, of, beter gezegd, Den Uyl *negeert kritiek op zijn functioneren* . Want nog geen maand later staat in de Troonrede een passage waarin de regering rept over ‘de wens tot onafhankelijkheid van Antilliaanse zijde’.²⁴ Pas na de afronding van de besprekingen met Suriname in juni 1975 spreken Den Uyl en minister-president Evertsz weer met elkaar. Met de afspraak tot de instelling van een commissie van deskundigen legt Den Uyl zich neer bij het feit dat het op de Antillen niet zal lukken. In het theoretisch hoofdstuk heb ik opgemerkt dat het *coûte que coûte* doorzetten

24 Parlement.com: Toonrede 1974

van een onhaalbare hervorming zinloos is. Uiteindelijk schikt ook Den Uyl zich daarmee in het onvermijdelijke van de context op de Antillen.

Vergelijken we de situatie in Suriname en Antillen dan is er een aantal elementen in het optreden van Den Uyl dat een rol speelt bij deze afloop op de Antillen. Den Uyl maakt in het geval van de Antillen namelijk een vergissing (Magliocca, 2009). Hij veronderstelt dat de verkregen mogelijkheden voor hervormend leiderschap in Suriname ook voor de Antillen gelden. Maar de Antillen wensen geen onafhankelijkheid. Daarnaast valt op, dat Den Uyl zijn 'succesvolle' aanpak in Suriname ook op de Antillen wil toepassen. De druk opvoeren, zoals in Suriname, werkt echter op de Antillen juist contraproductief. Dit optreden komt voort uit de overtuiging dat een succesvolle aanpak universeel toepasbaar is. Een fenomeen dat met name optreedt bij regeringsleiders met een hoge score voor *zelfvertrouwen* (Barber, 1977; Hermann, 2008; Dyson, zie ook hoofdstuk 6). Tot slot blijkt uit de casus dat Den Uyl weinig oog heeft voor de inhoudelijke argumenten en persoonlijke gevoeligheden van minister-president Evertsz. Den Uyl ziet geen kans, gehinderd door gebrek aan relatiegerichtheid, een band van betekenis met de Antilliaanse premier op te bouwen. Tegelijkertijd speelt Evertsz het politiek handig en schroomt niet om Den Uyl met een 'zoethoudertje' af te serveren.

'Als er problemen zijn, kijken de mensen naar Nederland. En als 'Den Haag' vervolgens te hulp schiet, klinkt al heel snel het verwijt van kolonialisme. Het is een soort catch 22. Ik noem dit het knellend verband van het koninkrijk.'. Dit is geen citaat uit de jaren zestig of zeventig, maar van Kamerlid Ronald van Raak (SP). In 2021 verscheen een interview met hem en zijn collega Tweede Kamerlid André Bosman in het dagblad Trouw (Zuidervaat, 2021). Zij hebben beiden al meer dan tien jaar 'de Antillen' in hun portefeuille. Dit interview markeert hun afscheid als Kamerlid. Het citaat geeft in een notendop aan wat er aan de hand is met het beleidsparadigma, toen en nu. Namelijk dat Nederland in het Koninkrijksverband steeds opnieuw in debat raakt en zal raken over de grenzen van de landelijke autonomie en de wederzijdse rechten en plichten (Oostindie & Klinkers, deel 1, 2001).

In het licht van deze constatering wil ik hier vanuit de politieke tijd nog kort stil staan bij het optreden van Den Uyl. In de loop van 1974 maar zeker medio 1975 is duidelijk dat de hervorming zoals Den Uyl die formuleert, namelijk onafhankelijkheid, op de Antillen niet zal slagen. Het probleemoplossend vermogen van het beleidsparadigma is evenwel nog steeds laag. Deze situatie is zelfs tot op de dag van vandaag actueel. Hervormend leiderschap houdt ondermeer in het formuleren van een alternatief beleidsparadigma. Nu dit alternatief (onafhankelijkheid) voor Suriname wel en voor de Antillen niet haalbaar is, ligt het voor de hand dat Den Uyl een ander alternatief formuleert (Skowronek, 1993; 't Hart, 2014). Wellicht een alternatief waarbij de Nederlandse regering bepaalde eisen zou kunnen stellen aan het handhaven van de Koninkrijksrelaties. Hoewel speculatief, wellicht had Den Uyl dan ook De Gaay Fortman aan zijn kant gevonden. Maar Den Uyl lijkt overtuigd dat zijn alternatief (onafhankelijkheid) en zijn succesvolle 'Surinaamse' aanpak ook voor de Antillen gelden. Hij kan (of wil) zich daarvan niet losmaken.

Reflectie

De constatering dat in een parlementair systeem beleidsveranderingen over het algemeen geleidelijk plaatsvinden, kunnen we op basis van deze case studie zeker bevestigen (Theakston, 2002; 't Hart, 2014; Azzi, 2017). Een min of meer abrupte wisseling van beleidsparadigma's (regimes) zoals de oorspronkelijke typologie beschrijft, zien we ook in deze casus niet. Maar er zijn in deze ontwikkeling wel cruciale momenten te onderscheiden, die de richting en (soms) het tempo van hervormingen beïnvloeden (zie ook hoofdstuk 3 en 5). In deze casus is bijvoorbeeld het militair ingrijpen op Curaçao in 1969 zo'n cruciaal moment. Verder blijkt in de casus dat niet alleen de verbondenheid van de coalitiepartijen van invloed is (Azzi, 2017). Ook de opvatting van een individuele minister in combinatie met haar of zijn institutionele positie kan van (doorslaggevende) betekenis zijn, omdat deze positie de minister de macht geeft om te blokkeren (Peters, 2012; Andeweg, 2014).

Volgens de lens van de LTA is de leiderschapsstijl van Den Uyl expansionistisch (Hermann, 2008). Dat wil zeggen dat zijn focus ligt op vergroten van de 'span of control' van hemzelf, de regering en het land. Deze casus geeft geen aanleiding deze algemene typering in twijfel te trekken. Ook de kenmerken van zijn LTA-profiel zijn herkenbaar in het optreden van Den Uyl, niet alleen als het tot succes leidt, maar ook als het optreden contraproductief is. Het LTA-profiel van Den Uyl biedt in deze casus over het algemeen een bruikbaar instrument om zijn optreden in kaart te brengen en inzichtelijk te maken.

In deze casus is de context bepalend voor de mogelijkheden die Den Uyl heeft om zijn ambitie te realiseren. Ondanks het feit dat hij zich kan profileren met hervormend leiderschap, zijn er andere spelers en factoren die zijn mogelijkheden bepalen. Zo vormt de institutionele en politieke positie van De Gaay Fortman in eerste instantie een beperking. De uitslag van de Surinaamse verkiezingen biedt hem daarentegen een 'window of opportunity'. De Nederlandse Antillen 'blokkeren' met het Statuut in de hand de gehele periode zijn pogingen. Toch weet Den Uyl zijn stempel te drukken op de gebeurtenissen en uitkomsten – wat wij daarvan 'in hindsight' ook vinden - en daarmee een deel van zijn ambities te realiseren. Hoewel de Nederlandse minister-president een zwakkere staatsrechtelijk positie heeft in vergelijking met ander regeringsleiders biedt een leiderschapspositie hervormen als deze dus ruimte voor dit type leiderschap. Den Uyl benut in het geval van Suriname deze ruimte ook (vgl. Andeweg, 1990 en 1991, Van den Berg, 1990). Meest in het oog springend daarbij is het 'centraliseren' van de hervorming door het instellen van de MICOS en vervolgens door zowel de besluitvorming als de uitvoering op strakke wijze te leiden.

8

Hoofdstuk 8

Den Uyl en de abortuskwestie

'Beste Joop,

Het is me bekend, Joop, dat je dit soort zaken zoals abortus, echtscheiding, wegloopkinderen, enz. beschouwt als te behoren tot de weke sector.

Het is mij in elk geval niet gelukt in zes jaar je tot andere opvattingen te brengen.'

(Brief van Madzy Rood-de Boer aan Den Uyl, IISG, Archief Den Uyl, 786-2)

8.1 INLEIDING

Op 17 oktober 1974 sommeert het openbaar ministerie te Haarlem de abortuskliniek Bloemenhove binnen een week haar activiteiten te beëindigen. De eerste Bloemenhovekwestie is een feit.

Dezelfde dag schrijft hoogleraar familie- en jeugdrecht en prominent lid van de PvdA Madzy Rood-de Boer een wat zonder twijfel ‘brief op hoge poten’ mag heten naar Den Uyl. Ze probeert hem, naast bovenstaand verwijt, in deze brief te overtuigen van de noodzaak abortus te legaliseren.¹ Het betreft een van de pogingen van partijgenoten Den Uyl te winnen voor dit standpunt. De brief illustreert tevens de behoudende positie die Den Uyl inneemt als het gaat om de abortuskwestie.

Uit de verkiezingsprogramma's van 1972 valt op te maken dat de beoogde regeringspartijen bijna diametraal tegenover elkaar staan over abortus. De progressieven zijn voorstander, terwijl de confessionelen tegenstander van legalisering van abortus zijn. Niet alleen in de formatie, maar ook tijdens de kabinetsperiode levert dit dossier de betrokkenen de nodige hoofdbreken op. Dat geldt met name voor de twee sleutelfiguren in deze casus: minister-president Den Uyl en minister van Justitie Van Agt, tevens vice-premier.

In hoofdstuk 5 heb ik de stand van zaken van een aantal macro-beleidsterreinen bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl geanalyseerd door de lens van de politieke tijd. In deze casus spits ik de analyse toe op de abortuskwestie met als doel inzicht te verkrijgen in het optreden van Den Uyl in deze casus met behulp van de typologie van de politieke tijd en de uitkomsten van zijn LTA. Ik start met een schets van de ontwikkeling van het beleidspadigma en de verbondenheid van Den Uyl daarmee, voorafgaand aan het kabinet-Den Uyl. Daarmee kan ik vervolgens, net als in hoofdstuk 5, Den Uyls leiderschapspositie in dit dossier typeren. In dit hoofdstuk komt een aantal aanvullingen op de typologie van de politieke tijd aan de orde. Met name bij het bepalen van de leiderschapspositie in een coalitiekabinet is het van belang de verbondenheid van de coalitiegenoten te betrekken in de analyse (McCaffrie, 2017). Aangezien KVP-minister van Justitie Van Agt een prominente rol speelt in de kwestie, beschrijf ik eveneens zijn leiderschapspositie. Vervolgens beschrijf ik de gebeurtenissen tijdens het kabinet-Den Uyl met de nadruk op de twee Bloemenhovekwesties. Daarna zal ik het optreden van Den Uyl analyseren aan de hand van de wisselwerking tussen zijn leiderschapspositie en zijn leiderschapstijl. Tevens interpreteer ik Van Agts optreden tijdens de gebeurtenissen. Het hoofdstuk eindigt met een korte theoretische reflectie.

1 Zowel in het archief van Den Uyl bij het IISG als in het persoonlijk archief van Rood-de Boer dat berust bij het Instituut voor Emancipatie en vrouwengeschiedenis is geen aanvullende correspondentie aanwezig. Een voorbeeld van de neiging van Den Uyl om kritiek op zijn functioneren te negeren (tabel 6.7; 17).

8.2 VAN ILLEGALE PRAKTIJK TOT MAATSCHAPPELIJKE KWESTIE

Korte voorgeschiedenis

Tot de 19^e eeuw is abortus nauwelijks een onderwerp van politieke, juridische of maatschappelijke discussie. In zijn studie van de geschiedenis van abortus in Nederland toont De Bruijn (1979) aan dat abortus in die tijd een veel voorkomend en aanvaard verschijnsel is. Vanaf de Franse tijd geldt 'afdrijving of verderving van een vrucht' echter als een misdaad tegen het leven. De strafbaarheid geldt zowel de vrouw als degene die de abortus uitvoert. Waarbij 'genees- en heelmeesters en artsenijsbereiders' een zwaardere straf wacht dan anderen. De strengere wetgeving leidt er in elk geval toe dat er een omvangrijke illegale abortuspraktijk ontstaat.

Handhaving van de nieuwe wetgeving is uitermate lastig. Om tot vervolging te kunnen overgaan, moet Justitie namelijk aantonen dat de vrucht nog in leven was tijdens de abortus. Dat lukt in bijna geen enkel geval. Veel politieke of maatschappelijke belangstelling voor abortus bestaat er in deze periode overigens niet: zelfs als de Tweede Kamer in 1886 het nieuwe Wetboek van Strafrecht behandelt, komen de wetsartikelen over abortus maar terloops ter sprake. (De Bruijn, 1979)

Begin 20^e eeuw verandert deze status quo. Abortus wordt een maatschappelijke kwestie. Door de toegenomen medische kennis, de verbetering van de zuigelingenverzorging en de afnemende armoede neemt de kindersterfte sterk af. Tegen de verwachting in leidt dit niet tot een sterke stijging van de bevolkingsgroei, het geboortecijfer daalt namelijk in dezelfde mate. Zowel het gebruik van rond die tijd geïntroduceerde voorbehoedsmiddelen als het stijgend aantal (illegale) abortussen ligt daaraan ten grondslag. Dit laatste gaat gepaard met de opkomst van zogenaamde beroepsaborteurs. Deze hanteren niet de gebruikelijke huis-tuin-en-keuken-methoden en middeltjes. Zij passen nieuwe mechanische methoden toe, waarbij de aborteur met behulp van scherpe voorwerpen in de baarmoeder de vrucht afdrijft. Maar deze abortuspraktijk kent ook een schaduwzijde. Bij onkundig gebruik leidt het instrumentarium regelmatig tot gezondheidsschade. Artsen treffen op hun spreekuur dan ook vaker vrouwen aan die soms zelfs ernstige kwetsuren als gevolg van een onkundig uitgevoerde abortus hebben opgelopen. Hoewel de meeste vrouwen een abortus niet (durven) toegeven, onderkennen de artsen meestal de oorzaak van de gezondheidsschade wel. De illegale abortuspraktijk onttrekt zich daarmee niet langer aan hun zicht. Enigszins ontzet constateren ze ook dat het niet alleen gaat om vrouwen uit lagere sociale klassen, maar ook om vrouwen uit hun eigen sociale omgeving.

Artsen treden naar buiten met hun zorgen. Volgens hen werkt de bestaande wetgeving aan de ene kant illegale abortussen en de daarmee gepaard gaande gezondheidsschade in de hand, terwijl deze vanwege de strafbaarstelling artsen tegelijkertijd hindert in het verrichten van een medische noodzakelijke abortus - wanneer de fysieke gezondheid van de vrouw ernstig gevaar loopt. Om hun argument extra kracht bij te zetten, introduceren

artsen ook een nieuw moreel onderscheid tussen de medische noodsituatie waarin abortus door een arts toelaatbaar is en de niet-medische noodsituatie waarin 'slechts' sprake is van een ongewenste zwangerschap en abortus in dat geval 'door-en-door slecht' is. (Van Praag, 1976; De Bruijn, 1979)

'Het zedelijk peil der natie'

Al spoedig krijgen de medici steun, om te beginnen uit zowel rooms-katholieke als protestantse kring. Abortus is niets meer dan een uitvlucht na mislukte anticonceptie en tegen dit laatste verzetten de kerken zich op dat moment ook nog. Tegelijkertijd hekelen juristen die zich in het debat mengen het ontbreken van mogelijkheden de wetgeving op het gebied van abortus te handhaven.

Nieuwe wetgeving blijft niet lang uit. Tijdens het kabinet-Heemskerk realiseert minister van Justitie Regout een nieuwe zedelijkheidswet.² Naast een verbod op onder andere pornografie, prostitutie en geboortebeperving is in deze wet ook abortus opgenomen (Outshoorn, 1981, p. 89, 90; De Bruijn, 1979, p. 37-38, 88). Dat abortus nu in een zedelijkheidswet terecht komt, illustreert hoe men zich met name in confessionele kring zorgen maakt over het zedelijk peil der natie. Belangrijk nieuw onderdeel van deze wet is artikel 251 bis, dat nog lang onderwerp van debat en strijd zal worden. Het begin van dit artikel luidt als volgt: *Hij die opzettelijk eene vrouw in behandeling neemt of eene behandeling doet ondergaan, te kennen gevende of de verwachting opwekkende dat daardoor de zwangerschap kan worden verstoord, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of een geldboete van ten hoogste drie duizend gulden* (Staatsblad, nr. 132, 1922).

Het artikel voegt een nieuw element toe ten opzichte van de oude wet: de intentie van de aborteur is reeds strafbaar, ongeacht de uitkomst. Tot ongenoegen van de medici bevat de wet geen uitzondering voor medisch noodzakelijk ingrijpen. De wetgever acht zo'n uitzondering niet nodig, omdat de arts dient te handelen naar het medisch beroepsrecht, dat boven artikel 251 bis gaat. Als de arts handelt naar 'de regelen van zijn kunst', volgt er geen strafrechtelijke vervolging. De vraag naar wat die 'regelen' dan concreet inhouden, zal in toenemende mate voor onrust en conflicten zorgen.

De invoering van de wet leidt tot een dubbele werkelijkheid. In de ene werkelijkheid bevinden zich medici, juristen en ethici die zich in hun eigen kring en vakpers bezighouden met abortus. Bij de medici gaat de discussie daarbij meestal over wat nu wel en niet als medische exceptie geldt.³ In de andere werkelijkheid ontstaat een praktijk van 'onder-de-toonbank' verkoop

2 Dit kabinet (feb 1908 – aug 1913) bestaat uit ministers van katholieke en protestantse huize en enkele partijloze ministers (parlement.com).

3 Het criterium is de beveiliging van de fysieke gezondheid van de vrouw. In 1949 zal de rechtbank in Amsterdam in een strafzaak tegen een arts de medische indicatie verruimen met de geestelijke gezondheid van de vrouw.

van anticonceptiemiddelen en het heimelijk verrichten van illegale abortussen (Outshoorn, 1981, p. 95).

Een bevroren kwestie

In de jaren erna verandert er weinig op het gebied van abortus. Als er al discussie is, betreft deze een herhaling van oude standpunten. Zo twijfelen juristen over de strafbaarheid van abortus, maar hebben zij tevens moeite met de feitelijke onmogelijkheid de wet te handhaven. De meeste artsen vinden abortus in strijd met hun medische eed: gezondheid bevorderen en het leven behouden (Outshoorn, 1981, p. 100). Als zij minder negatief tegenover abortus staan, blijven ze huiverig, vanuit de vooronderstelling dat in bijna alle gevallen abortus tot strafvervolgning leidt. Maar ook ten opzichte van anticonceptie staat het grootste deel van de beroepsgroep negatief (Treffers, 2006). Dat blijkt bijvoorbeeld uit de kritische reacties van artsen op een publicatie in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde in 1949. Het betreft de weergave van een voordracht over voorbehoedsmiddelen van de vrouwelijke artsen Scheltema-Joustra en Wijnberg. De twee artsen lopen blijkbaar te ver voor de geneeskundige troepen uit, want tot 1963 verschijnen er geen artikelen meer over anticonceptie in het betreffende tijdschrift (Treffers, 2006).

De sterke bevolkingsgroei in de naoorlogse jaren zorgt ervoor dat het onderwerp geboorteregeling, hoewel schoorvoetend, niet langer onbespreekbaar blijft. Zo publiceert in 1952 de hervormde kerk een zogenaamd 'herderlijk schrijven' waarin het gebruik van geboorteregeling wordt toegestaan, maar abortus nog steeds sterk wordt afgewezen (De Bruijn, 1979, p. 150). De rooms-katholieke kerk zal ruim tien jaar later volgen, bij monde van de progressieve bisschop Bekkers, die geboorteregeling als een zaak van het echtpaar beschouwt (in weerwil van het officiële standpunt van het Vaticaan), maar abortus eveneens onbespreekbaar acht (De Bruijn 1979, p. 161). Van bijzondere betekenis is het werk van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) die haar leden de mogelijkheid biedt voorbehoedsmiddelen aan te schaffen. De vereniging telt in 1946 ruim zeventienduizend leden en dat aantal groeit in de jaren zestig uit tot ruim tweehonderdduizend. Tot ver in de jaren zestig is de NVSH echter een tegenstander van abortus. Dat komt met name voort uit vrees voor de koppeling die veel mensen leggen tussen anticonceptie en abortus. De NVSH propageert zelfs enige tijd anticonceptie als 'middel' om abortus te vermijden (Treffers, 2006).

Ook in de politiek groeit de belangstelling voor het bevolkingsvraagstuk, in eerste instantie vooral ter linkerzijde. Zo publiceert De Wiardi Beckman Stichting in 1955 het rapport *Bevolkingsgroei en maatschappelijke verantwoordelijkheid*. Hierin staat onder andere een pleidooi voor de afschaffing van het verbod op anticonceptie. Over abortus rept het rapport niet, hierover houdt de PvdA vast aan het vooroorlogse standpunt. In feite wijken de zedelijke idealen van de socialisten daarmee niet af van de christelijke moraal (WBS, 1955; De Bruijn, 1979, p. 159-161).

Doorbreken van het stilzwijgen

De meeste auteurs over abortus stellen dat in de jaren zestig nieuwe denkwijzen over de positie van de vrouw, seksualiteit, het huwelijk en gezin zorgen voor een kentering in de publieke opinie over abortus (vergelijk Veenhoven, 1968). Enkele specifieke gebeurtenissen versterken dit proces, om te beginnen de introductie van de anticonceptiepil in 1962. Dat Organon het uitblijven van conceptie als bijwerking van het middel Lyndiol noemt, geeft wel aan hoe gevoelig geboortebeperving in de medische wereld nog ligt. Dat er inmiddels in de samenleving ook andere opvattingen leven, blijkt als de NVSH 500 vrijwilligers zoekt om de anticonceptiepil te testen: binnen drie dagen melden zich maar liefst 5.000 vrouwen (Treffers, 2006). In de volgende jaren neemt de acceptatie van anticonceptie in hoog tempo toe. In 1966 reageert het kabinet-Cals op deze ontwikkeling met een voorstel tot wetswijziging dat het betreffende verbod opheft (Van der Heiden en Van Kessel, 2010, p. 211-212).

Nieuwe anticonceptiepraktijken slaan een bres in de tot dan toe heersende seksuele moraal, waarmee ook ruimte ontstaat om abortus bespreekbaar te maken. De eerste die met deze ontwikkeling te maken krijgen zijn de huisartsen. ⁴In de praktijk blijft de begeleiding door de huisarts niet beperkt tot anticonceptie; ook ongewenste zwangerschap komt nu vaker ter sprake. Onder medici leidt deze ontwikkeling tot een ethische discussie over abortus. In de medische vakbladen zijn drie richtingen zichtbaar in deze discussie. Een kleine groep vindt abortus toelaatbaar als de vrouw dit wenst. Daarnaast is er een groep die abortus in alle gevallen afwijst, al dan niet uit religieuze overwegingen. In de grootste groep spitst de discussie zich echter toe op de vraag bij welke indicaties een abortus wel of niet toelaatbaar is. Die vraag speelt ook reeds bij de invoering van de zedelijkheidswetgeving aan het begin van de eeuw. Tegelijkertijd blijft op de achtergrond de strafbaarheid van abortus voor de meeste artsen een heikel punt (Outshoorn, 1981, p.123 e.v.; Treffers, 2006). Op dit punt komt de prominente hoogleraar strafrecht Christiaan Enschedé de medici enigszins te hulp. Hij acht een arts niet strafbaar, onder voorwaarde dat deze twee te goeder naam en faam bekend staande collega's kan vinden die bereid zijn te getuigen dat er sprake is van een medische indicatie (Enschedé, 1966).

Een andere ontwikkeling is de introductie van het slaapmiddel Softenon. Dit middel leidt bij zwangerschappen tot ernstige afwijkingen. Als een van de vrouwen die Softenon gebruikt een abortus laat plegen uit angst voor een misvormd kind, volgt een discussie over de vraag of abortus op eugenetische gronden mogelijk is. De meeste artsen achten de kans op een misvormd kind een bedreiging voor de geestelijke en fysieke gezondheid van de vrouw en daarmee abortus geoorloofd (Treffers, 2006).

Bepalend voor deze maatschappelijke discussie zijn net als eind 19^e eeuw in eerste instantie deskundigen zoals artsen en juristen die het debat voeren. Dat verandert echter midden

4 Met de introductie van de anticonceptiepil krijgt de huisarts er een nieuwe taak bij, aangezien het medicijn op recept is.

jaren zestig als journalisten en andere niet-deskundigen het debat openbreken. Een treffend voorbeeld is een ingezonden brief in de Nieuwe Stem.⁵ Met als titel *Met u, over u, zonder u* typeert Joke Kool-Smit het debat als volgt: ‘*Het is namelijk frappant te constateren dat in verreweg de meeste discussies over deze materie alle standpunten aan bod komen behalve de meningen van de vrouwen in kwestie.*’ (Kool-Smit, 1966).⁶ In de dagbladen verschijnen dan veelvuldig artikelen over de legalisering van abortus in het Verenigd Koninkrijk en over Nederlandse vrouwen die naar Zweden en Engeland reizen voor een abortus. Abortus is in die periode ook steeds vaker onderwerp van opiniërende bijdragen en hoofdredactionele commentaren.⁷

Het kanteljaar 1967

Op 15 februari 1967 vinden verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer. Voor het eerst vinden we bij de meeste grote politieke partijen het onderwerp geboortebeperving terug in het verkiezingsprogramma.⁸ De PvdA streeft naar ‘een actieve en openhartige bevolkingspolitiek’, maar abortus vermeldt het programma niet. Dat is opmerkelijk want in de eerder tot stand gekomen grondslagen van het verkiezingsprogramma, ‘Socialistisch Bestek’, wordt het juist wel opgevoerd. De daarin vermelde passage - ‘het grote euvel van de tienduizenden gevallen van abortus provocatus die per jaar plaatsvinden vormen een ernstig sociaal-medisch probleem; studie hieromtrent en van de wetgeving ter zake is dringend gewenst’ - ging de op ethisch vlak grotendeels conservatieve leden te ver. De VVD ruimt een voor haar doen lange passage in onder het kopje ‘bevolkingspolitiek’. Behalve de verkrijgbaarstelling van anticonceptie, pleit de VVD voor het opheffen van strafbepalingen. Het in 1965 ingediende wetsvoorstel van het kabinet-Cals ligt namelijk nog steeds ter behandeling in de Eerste Kamer (Van der Heiden en Van Kessel, 2010, p. 211-212).

Nieuwkomer D’66 vindt de bevolkingsgroei zeer verontrustend en het realiseren van mogelijkheden voor een ‘rationele gezinsplanning’ een taak van de overheid. Als enige partij roert D’66 het onderwerp abortus aan: ‘de partij zal al het mogelijke doen om te komen tot een verantwoorde meningsvorming omtrent de kwestie van het al of niet toestaan van vrijwillige vruchtafdrijving’. De KVP streeft naar erkenning van de eigen verantwoordelijkheid van de ouders bij de bepaling van de gezinsgrootte, de overheid heeft hierbij een voorlichtende taak.

In de regeringsverklaring van het na de verkiezingen gevormde centrumrechtse kabinet-De Jong (KVP)⁹ komt bevolkingspolitiek of abortus niet aan de orde. Maar in de loop van 1967

5 De Nieuwe Stem, maandblad voor cultuur en politiek, 1966, pp. 720-721.

6 Journalist en feminist Joke Kool-Smit zal een jaar later in De Gids met het artikel *Onbehagen van de vrouw* een belangrijke bijdrage leveren aan de totstandkoming van de tweede feministische golf.

7 Met behulp van de website Delpher heb ik met de zoekterm ‘abortus’ de titels van artikelen in de landelijke dagbladen tussen 1960 en 1970 bestudeerd op zoek naar deze trendverandering.

8 Uitzondering vormt de ARP.

9 Parlement.com: Regeringsverklaring De Jong

zorgen twee gebeurtenissen ervoor dat abortus zich definitief tot een publieke kwestie ontwikkelt. De eerste gebeurtenis betreft een uitzending op 9 mei 1967 van het VARA-programma *Achter het Nieuws*. Onder leiding van Herman Wigbold discussiëren hoogleraar verloskunde en gynaecologie Gerrit-Jan Kloosterman en hoogleraar seksuologie Coen van Emde Boas over abortus. Als Kloosterman vertelt dat hij onder bepaalde omstandigheden bereid is abortus te verrichten, resulteert dat de volgende dag in een volle wachtkamer in het Wilhelmina Gasthuis. Maar vooral bijzonder is de aanwezigheid van vier vrouwen die in de uitzending openlijk vertellen over hun persoonlijke ervaring met een abortus (Outshoorn, 1981, p. 115; Treffers, 2006). Tegelijkertijd komt het bij de NVSH tot een radicale ommezwaai in het abortusstandpunt. Tijdens het najaarscongres stelt voorzitter Mary Zeldenrust in haar rede dat de vrouw beslist of zij een abortus wenst en dat die wens voldoende indicatie is. Haar toespraak zal later een van de aanjagers blijken voor de verdere ontwikkeling van vrouwengroepen en de zogeheten tweede feministische golf.¹⁰ De legalisering van abortus zal daarbij als belangrijk symbool dienen. Abortus is zo niet langer een medisch-ethische en juridische kwestie met discussie onder deskundigen, maar onderwerp van een breed maatschappelijk debat (Outshoorn, 1981, 149).

In de politiek dringt de thematiek nu ook langzaam door tot de agenda. PvdA-kamerlid Hannie Singer-Dekker stelt, overigens nog als enige, abortus aan de orde met een aantal vragen aan VVD-minister van Justitie Polak (HTK, 1967-1968, 19 oktober 1967). Voor een wetwijziging vindt zij het nog te vroeg, wel verzoekt ze hem een commissie in te stellen die een rapport moet uitbrengen over de problematiek. Polak vindt abortus een medische kwestie en verwijst, met steun van de coalitiepartijen, de zaak door naar staatssecretaris Kruisinga van Volksgezondheid (HTK, 1967-1968, 19 oktober 1967). Deze stuurt vervolgens in december een brief naar de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) met een verzoek een advies uit te brengen over de medische indicatiestelling van abortus. Het mag gelet op het voorafgaande geen verbazing wekken dat de artsen door hun onderlinge verdeeldheid moeite hebben tot een eensluidend standpunt te komen.

Als in februari 1969 abortus opnieuw aan orde komt in een Kamerdebat over de begroting van Sociale Zaken en Volksgezondheid, hebben inmiddels meerdere partijen onvrede met de huidige situatie rond abortus (HTK, 1968-1969, 19 februari 1969). Kamerlid Els Veder-Smit (VVD) beschrijft de situatie als volgt: 'Er wordt door onbevoegden geaborteerd, een aantal artsen durft het niet te doen en veel vrouwen durven door de strafwet niet naar een arts.' De woordvoerder van de PvdA, de Rotterdamse huisarts Jan Lamberts wijst net als Veder-Smit op de onwenselijkheid van de huidige situatie; hij gaat zelfs nog een stap verder. Abortus ziet hij als een gewone medische ingreep, die thuishoort in het ziekenfonds. Verder bepleit hij opheffing van de strafbaarheid van artsen. Maar bovenal wil hij als eerste parlementariër

¹⁰ De eerste feministische golf vond plaats aan het begin van de 20^e eeuw en spitte zich in politieke zin toe op de uitbreiding van het kiesrecht.

vrouwen betrekken in de besluitvorming: 'wij zullen het niet overlaten aan alleen oudere heren'. De verantwoordelijke staatssecretaris van Sociale Zaken, de arts Roelof Kruisinga (CHU), zegt na aandringen van de Kamer een commissie toe waarin ook vrouwen zitting zullen hebben. Overigens zal het nog duren tot januari 1970 voor deze commissie onder voorzitterschap van de gynaecoloog Gerrit- Jan Kloosterman aan de slag gaat (Outshoorn 1981, p. 185).

Intussen ontstaat er een breed pro-legaliseringsfront, waarin met name vrouwenorganisaties zoals Man-Vrouw-Maatschappij, Dolle Mina en het Vrouwencontact van de PvdA een prominente rol spelen.¹¹ Het Vrouwencontact dringt er bij de Tweede Kamerfractie van de PvdA op aan een initiatiefwet voor legalisering in te dienen. Voorzitter Ien van den Heuvel van het Vrouwencontact zegt daarover in een interview met NRC: 'Wij vinden dat de vrouw mondig genoeg is om zelf te beslissen of zij het kind wil hebben of niet. Vaak wordt nu nog over haar hoofd heen op nogal paternalistische wijze beslist. Een vrouw mag toch zeker zeggenschap hebben over haar lichaam.' (NRC, 29 november 1969).

In juni 1970 dient de PvdA, tegen de zin van Den Uyl, inderdaad een initiatiefwet in, uit onvrede met de samenstelling en opdracht van de commissie-Kloosterman en de onmacht van de KNMG om tot richtlijnen voor indicatiestelling te komen. Kern van het voorstel is dat de vrouw en haar arts samen beslissen. Daarnaast vinden zij abortus een normale medische ingreep, waarmee de strafbaarheid kan verdwijnen, met uitzondering voor onbevoegde aborteurs (Roethof, 1990, p. 151-155).

Het voorstel komt tijdens een aantal vergaderingen aan de orde in de PvdA-fractie, waarbij sommige leden hun twijfels uiten. Zo kunnen we lezen in het verslag van fractiesecretaris Van Thijn dat fractievoorzitter Den Uyl in de vergadering van januari 1970 pleit voor een drie maanden-termijn, waarna abortus verboden moet blijven. Hij vindt ook dat verruiming alleen kan met een scherpe wettelijke regeling. Delegatie aan de artsen zoals in het initiatiefvoorstel van de fractieleden Lamberts en Roethof staat, 'is geen regeling', zo betoogt hij (IISG, archief fractie PvdA, inventaris 1133-17).

Als in mei 1970 het definitieve voorstel in de fractie komt, neemt Den Uyl opnieuw een kritische positie in. Hij vindt het onjuist dat de overheid in het voorstel geen rol heeft, juist bij meningsverschillen over dit soort aangelegenheden dient volgens hem de overheid een rol te spelen. Ook pleit hij opnieuw voor een termijnstelling. Na indiening van het voorstel bespreekt de fractie in november nogmaals het voorstel. Den Uyl merkt op dat de initiatiefwet de verhouding met de KVP geen goed doet. Hij vraagt zich af: 'Moeten we de huidige weg van polarisatie jegens de drie confessionele partijen vervolgen?' (IISG, Archief Fractie PvdA, inventaris 1133-17).

11 Later zal het Vrouwencontact zijn naam wijzigen in Rooie Vrouwen.

De ‘vertragingscommissie’

Het kabinet-De Jong tracht met de instelling van de commissie Kloosterman tijd te winnen. In de wandelgangen spreekt men dan ook al snel van de ‘vertragingscommissie’. Om te beginnen heeft de samenstelling van de commissie nogal wat voeten in de aarde en daardoor gaat zij pas in de loop van 1970 van start (Roethof, 1971). Ook de onderlinge verdeeldheid in de commissie werkt vertragend. Het lukt dan ook niet om tot eensluidend advies te komen, zoals blijkt uit het Interimrapport Commissie Abortusvraagstuk van maart 1971 (Outshoorn, 1981, p. 186).

De verdeeldheid valt samen met de tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen in de commissie. Drie leden, onder andere voorzitter Kloosterman en VVD-kamerlid Veder-Smit willen nadere meningsvorming afwachten, maar streven wel naar het verdwijnen van de strafbaarstelling voor vrouw en arts. Zes leden willen de strafbaarheid afschaffen en vinden nadere meningsvorming niet nodig. Tot deze zes behoort ook hoogleraar Jeugdrecht en prominent PvdA-lid Madzy Rood-De Boer. Vijf leden, met name uit confessionele kring, erkennen dat de huidige wetgeving niet toereikend is, maar menen dat het ongeboren leven bescherming verdient. Er moeten alleen uitzonderingen kunnen worden gemaakt voor noodgevallen.

In deze laatste groep bevindt zich de jonge Nijmeegse hoogleraar strafrecht Dries van Agt. Van Agt doet in mei 1971 tijdens een congres in Nijmegen opnieuw van zich spreken met een lezing getiteld ‘Het ziekenhuis en de eerbied voor het menselijk leven’. Inzake abortus komt hij terug op de aloude vraag ‘wanneer begint het menselijk leven?’. Volgens Van Agt is dat het geval bij de innesteling van de bevruchte eicel, een standpunt dat hij gedurende het verdere verloop van de abortuskwestie zal handhaven. Hij herhaalt ook zijn standpunt over de strafbaarheid. De huidige wet fungeert volgens Van Agt ‘als een baken’. Hij toont zich in zijn lezing dan ook een tegenstander van het door Lamberts en Roethof ingediende initiatief wetsvoorstel (Van Agt, 1971).

Terwijl het advies van de commissie-Kloosterman door het ontbreken van consensus min of meer onbruikbaar is, een indicatiestelling door de KNMG uitblijft en de behandeling van het initiatief wetsvoorstel Lamberts-Roethof op behandeling door het parlement wacht, blijft de vraag naar abortus sterk toenemen. De ziekenhuizen kunnen en willen in sommige gevallen niet aan de vraag voldoen. Daarom opent medio 1971 een aantal artsen en medewerkers van de NVSH onder de naam Stichting voor medisch verantwoorde zwangerschapsonderbreking (Stimezo) een eerste abortuskliniek in Rotterdam.

De introductie van een nieuwe medische techniek vacuüm aspiratie maakt het mogelijk tot ongeveer twaalf weken poliklinisch een abortus te ondergaan (Treffers, 2006). De ontwikkelingen komen daarmee in een stroomversnelling. Dat blijkt uit het feit dat er in 1971 zeven klinieken verspreid over het land zijn en dat in 1972 het aantal abortussen 21.000 bedraagt. Daarbij is geen sprake van enig justitieel ingrijpen. Het toezicht vindt plaats door

de Inspectie Volksgezondheid, die zich louter richt op de kwaliteit van het medisch handelen (Outshoorn, 1981, p.173).

Electoraal strijdpunt in 1971 en 1972

In tegenstelling tot de verkiezingen van 1967 besteden de grote partijen, met uitzondering van de ARP, in hun verkiezingsprogramma's wel aandacht aan de abortusproblematiek. De KVP wil de huidige status quo handhaven: 'abortus provocatus blijft - zoals ook het huidige recht inhoudt - alleen aanvaardbaar wanneer naar medisch-sociale indicatie het lichamelijk of geestelijk welzijn van de moeder ernstig wordt bedreigd'. D'66 wil dat 'de strafbaarstelling van zwangerschapsonderbreking door artsen wordt opgeheven'. De PvdA zit op dezelfde lijn en noemt expliciet de vrouw en haar wens: 'voor de vrouw die haar zwangerschap als ongewenst ervaart, moet de gelegenheid bestaan deze zwangerschap te laten beëindigen'. En: 'Hiervoor gelden dezelfde regels en waarborgen als voor iedere andere medische ingreep.' De VVD erkent 'het recht van gehuwden en ongehuwden op het desgewenst verkrijgen van elke medische ingreep door daartoe bevoegden, gericht op het voorkomen en/of onderbreken van zwangerschap'. De VVD gaat ook in op het persoonlijke karakter van de keuze, waarin voor de overheid geen rol is weggelegd. De overheid dient 'religieuze, levensbeschouwelijke en/of ethische motieven' te respecteren, ongeacht of iemand abortus of sterilisatie toelaatbaar of ontoelaatbaar acht. Dat geldt volgens de VVD ook voor de arts, die mag 'een dergelijke ingreep op grond van andere dan medische motieven weigeren'. Deze laatste toevoegingen lijken behalve uit liberale overwegingen volgens sommige auteurs ook voort te komen uit de wens de groeiende groep (potentiële) VVD-kiezers uit het katholieke zuiden niet voor het hoofd te stoten.

Na de verkiezingen treedt in juli 1971 het kabinet-Biesheuvel (ARP) aan, dat bestaat uit de zittende coalitie aangevuld met nieuwkomer DS'70. Voormalig lid van de commissie-Kloosterman Van Agt treedt in het kabinet aan als minister van Justitie. In het regeerakkoord dat onder leiding van informateur Steenkamp tot stand komt, staat een uitgebreide passage over *Abortus provocatus*.¹² Maar in de regeringsverklaring rept minister-president Biesheuvel er niet over¹³. In eerste instantie lijkt het of legalisering aanstaande is. Volgens het regeerakkoord zijn de vrouw en arts niet meer strafbaar. Maar de voorwaarden voor de arts bevatten zoveel restricties, dat de regering de klok terugdraait ten opzichte van de heersende abortuspraktijk. Concreet betekent het dat abortus alleen mag plaatsvinden in een erkend ziekenhuis (dus niet in een abortuskliniek); vrouw en arts beslissen niet samen, maar er komt een multidisciplinair team aan te pas en de arts moet de abortus melden bij de inspectie. Als een arts deze voorwaarden niet naleeft, blijft deze strafbaar.

Met de vorming van deze coalitie bestaat er geen meerderheid voor het initiatief wetsvoorstel van Lamberts-Roethof in de Tweede Kamer. De VVD die in eerste instantie

12 Verslag formateur Steenkamp, p. 28.

13 Parlement.com: Regeringsverklaring Biesheuvel.

positief stond ten opzichte van dit voorstel, is nu door het regeerakkoord gebonden aan de afspraken in het regeerakkoord. Het duurt vervolgens tot april 1972 voor het in het regeerakkoord aangekondigd wetsvoorstel Stuyt-Van Agt tot stand komt.¹⁴ Overigens tot ongenoegen van de KVP fractievoorzitter Frans Andriessen, die met lede ogen moet aanzien dat de abortuspraktijk met name in de speciale klinieken zich zeer snel uitbreidt. Volgens Andriessen ontstaat er een juridisch vacuüm van ‘nagenoeg wetteloosheid waarin velen de kans zien en grijpen om een eigen weg te gaan.’ (Outshoorn, 1981, p. 193).

Tijdens de voorbereiding van dit wetsvoorstel komt de kern daarvan al naar buiten. De beslissing voor abortus ligt bij de arts en de vrouw, op basis van het advies van een multidisciplinair team en omgeven met allerlei voorwaarden. De ingreep mag alleen plaatvinden in een ziekenhuis, dus niet meer in een daartoe bestemde kliniek (HTK, 1971-1972, wetsontwerp 11890). Nog voor de ministers het voorstel indienen, klinkt er van twee kanten protest. Aan de ene kant van de voorstanders van legalisering, zoals de actiegroepen Dolle Mina en Man-Vrouw-Maatschappij. Zij richten zich primair op de vraag *wie* beslist, aldus de ‘Open brief aan alle vrouwen van Nederland’: ‘Worden wij baas in eigen buik???’ De echtgenote van Den Uyl, Liesbeth den Uyl-van Vessem, staat samen met onder andere D’66-kamerlid Anneke Goudsmit genoemd als een van de vrouwen die zich achter de eisen van Dolle Mina stelt (IISG, archief Liesbeth den Uyl, inv. 69).

Van de andere zijde trekt de conservatieve Limburgse bisschop Gijsen tegen het voorstel ten strijde. Zo noemt hij in een interview in dagblad De Limburger abortus ‘zonder meer’ moord (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 136). Maar ook anderen laten van zich horen. Zo verenigt een aantal artsen en juristen zich in de Stichting voor het ongebooren kind. Het doel van de stichting is de eerbied voor het menselijk leven en het recht van leven voor de menselijke vrucht te verdedigen (Outshoorn, 1981, p. 204).

Voordat de Tweede Kamer toekomt aan de behandeling van het wetsvoorstel Stuyt-Van Agt, struikelt het kabinet-Biesheuvel (zie ook hoofdstuk 5) en begint na de verkiezingen van november 1972 de langdurige formatie van het kabinet-Den Uyl. De progressieven nemen in hun gezamenlijke verkiezingsprogramma Keerpunt ‘72 geen ander standpunt in ten opzichte van de vorige verkiezingen. De confessionelen schrijven in hun Gemeenschappelijk Urgentieprogramma dat ‘abortus provocatus in beginsel alleen aanvaardbaar blijft, wanneer naar medisch-sociale indicatie het lichamenlijk en geestelijk welzijn van de vrouw ernstig wordt bedreigd’. De VVD vindt dat abortus een persoonlijke beslissing is en de overheid zich dus dient te onthouden van een algemeen geldend verbod.

14 Louis Stuyt is namens de KVP minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Stuyt is internist en kort voor zijn benoeming lid geworden van de KVP. Behalve door het ontwerp van een nieuwe wettelijke regeling inzake abortus, verwerft hij bekendheid door de Urgentienota Milieuhygiëne. Hij is de eerste minister met dit onderwerp in portefeuille .

Wegstrepen en inbreken in de formatie van het kabinet-Den Uyl

In de kabinetsformatie van 1972-1973 speelt het thema abortus echter nauwelijks een rol (Vis, 1973). Tegelijkertijd is de wijze waarop de diverse sleutelfiguren zich tijdens deze formatie opstellen bepalend voor de verwickelingen die tijdens het kabinet-Den Uyl zullen plaatsvinden. Ik sta daarom hier wat uitgebreider stil bij de verkiezingsuitslag en het daarop volgende formatieproces.

Na de verkiezingen van november 1972 behouden de vijf coalitiepartijen die het kabinet-Biesheuvel vormden 76 van de oorspronkelijke 82 zetels. De confessionelen gaan terug van 58 naar 48 zetels, terwijl de progressieven een kleine winst boeken en stijgen van 52 naar 56 zetels. In onderstaande tabel staat de zetelverdeling na de verkiezingen van 1972 en ter vergelijking de twee voorafgaande verkiezingen in 1967 en 1971 (Maas, 1983).

	1967	1971	1972
PvdA	37	39	43
D'66	7	11	6
PPR	-	2	7
VVD	17	16	22
DS'70	-	8	6
KVP	42	35	27
ARP	15	13	14
CHU	12	10	7

Tabel 8.1 Zetelverdeling na de verkiezingen van 1967, 1971 en 1972

Bij de KVP zet de eerder ingezette daling van het aantal Kamerzetels door, de partij is voor de tweede maal op rij niet meer de grootste partij. Uit de analyse van de uitslag blijkt dat de verloren zetels met name naar de VVD en de PPR gaan. De ARP blijft met demissionair minister-president Barend Biesheuvel als lijsttrekker min of meer stabiel. Maar de CHU kan net als de KVP de dalende trend niet keren. Deze uitslag zal in de hierop volgende jaren de totstandkoming van het CDA verder versnellen. Na de verkiezingen van 1977 zal het CDA met zijn lijsttrekker Van Agt abortus tot een strijdpunt maken. De voorbode daarvan zullen we in het vervolg van deze casus al zien. De nieuwe politiek leider van de VVD, Hans Wiegel, weet met zijn anti-socialistische campagne zes zetels winst te boeken (Maas, 1983). DS'70 moet het verlaten van het kabinet-Biesheuvel bekopen met twee zetels verlies. Aan de progressieve zijde winnen de PvdA en de PPR, vooral ten koste van D'66.

In aanloop naar de formatie laat lijsttrekker en fractievoorzitter van de KVP Frans Andriessen merken weinig te voelen voor een voortzetting van de huidige coalitie. Den Uyl laat zich in het gesprek met de Koningin tijdens de consultatie van de fractievoorzitters uiteraard in dezelfde richting uit. Biesheuvel en Wiegel menen echter dat er wel degelijk een meerderheidskabinet

van de huidige regeringspartijen kan en moet komen. Na de consultaties benoemt de Koningin vice-president van de Raad van State Marinus Ruppert tot informateur. De voormalig CNV-vakbondsman en oud-senator is lid van de ARP. Hij behoort samen met Jaap Boersma en Willem Aantjes tot de zogenaamde linkervleugel en is voorstander van regeringssamenwerking met de progressieven (Vis, 1973).

Politiek historicus Peter Maas vat in zijn beschrijving van deze kabinetsformatie de werkzaamheden van de informateur treffend samen met de paragraaftitel *Ruppert gaat wegstrepen* (Maas, 1983, p. 327). Ruppert onderzoekt verschillende coalities en concludeert na enkele weken ‘wegstrepen’ dat alleen een combinatie van progressieven en confessionelen kans van slagen heeft. In zijn advies aan de Koningin stelt hij voor een formateur van PvdA-huize te benoemen en daarbij valt tevens de naam van Staatsraad Jaap Burger. Den Uyl draagt overigens actief bij aan het verkrijgen van draagvlak voor een PvdA-formateur. Al in een vroeg stadium van de informatie meldt hij in een gesprek met Ruppert dat hij bereid is af te zien van een formateurschap. Den Uyl heeft geconcludeerd dat zijn persoon de instemming van de confessionelen met een PvdA-formateur in de weg staat (Maas, 1983), een inzicht waaraan Ed van Thijn hem direct na de verkiezingsoverwinning van 1977 tevergeefs zal herinneren (Merriënboer, 2016).

De Koningin benoemt inderdaad Jaap Burger, voormalig Engelandvaarder en minister in het kabinet-Gerbrandy. In de jaren vijftig leidt hij als fractievoorzitter de PvdA in de Tweede Kamer en treedt op als informateur bij de formatie van de laatste twee kabinetten-Drees (Vis, 1973; Maas, 1983). Burger komt met een gedetailleerde vergelijking van de progressieve en de confessionele verkiezingsprogramma's. Hij concludeert dat het met de verschillen tussen confessionelen en progressieven wel meevalt. Op 19 februari 1973 verschijnen deze ‘programmatische conclusies’. Deze zullen onder de noemer ‘de conclusies van Burger’ mede de basis vormen voor het kabinet-Den Uyl. Toch moet Burger na diverse pogingen concluderen dat een *meerderheids* kabinet van progressieven en confessionelen niet tot de mogelijkheden behoort. Daarom probeert hij zogenaamde gedogers te werven binnen de confessionele partijen. Al spoedig weet hij twee vooraanstaande ARP-prominenten, demissionair minister Boersma en senator De Gaay Fortman te strikken voor een ministerpost. De laatste merkt in het gesprek met Burger op, dat wat hem betreft ‘abortus in de ijskast moet’ (Vis, 1973). Het benaderen door Burger van deze twee veroorzaakt onrust bij de confessionelen en men spreekt zelfs over een heuse ‘inbraak’. Dat lijkt wel wat zwaar aangezet. Boersma en De Gaay Fortman hebben namelijk al jegens informateur Ruppert hun voorkeur voor een samenwerking met de progressieven uitgesproken (Maas, 1983). Nu de confessionele achterdeur al van het slot is, kunnen we wellicht spreken van insluiping maar niet van inbraak. De komst van De Gaay Fortman, die wil aantreden op voorwaarde dat hij Binnenlandse Zaken krijgt, betekent het einde van de ambities van Hans van Mierlo, politiek leider van D'66. Hij is als een van de voorvechters van dit kabinet beoogd vice-premier en bewindspersoon voor Binnenlandse Zaken (net als in het schaduwkabinet). Maar hij berust in zijn lot: ‘Okay, laat De Gaay komen, dan ga ik het parlement doen.’ (Smeets, 2021, p. 148). Daarna nodigt Burger de demissionaire KVP-minister Van Agt uit voor een gesprek. Deze raadpleegt zijn

politiek leider Andriessen en draait vervolgens voorafgaand aan het gesprek met de formateur de KVP-achterdeur op slot (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 111). Zo loopt Burger uiteindelijk toch vast en moet hij zijn opdracht teruggeven.

Na een nieuwe consultatieronde wijst de koningin op voorstel van D'66-leider Van Mierlo demissionair minister Van Agt en fractievoorzitter van de ARP in de Eerste Kamer Albeda aan als informateurs. Medio april presenteren deze twee informateurs een werkdocument. De strekking van het document vertoont veel overkomst met de 'programmatische conclusies' van Burger na zijn analyse van de verkiezingsprogramma's.¹⁵ Dat is niet verwonderlijk, aangezien de informateurs het document in nauwe samenspraak met Ruppert en Burger opstellen. Wel bevat het werkdocument een voor de confessionelen doorslaggevend verschil. Terwijl Burger uitging van Keerpunt '72 als basis voor het kabinetsbeleid, zullen voor het nieuwe informateurskoppel beide programma's dienen als grondslag voor het kabinetsbeleid. Daar waar deze programma's echter met elkaar in strijd zijn, zullen de desbetreffende punten behandeld worden 'bij het licht van de conclusies van Burger' (Maas, 1983, p. 353).

Een van de punten waar de programma's op voorhand met elkaar in strijd zijn, is abortus. Volgens Burger zijn de principiële verschillen bij dit onderwerp zo groot, dat hij in zijn 'programmatische conclusies' adviseert het parlement hier uiteindelijk de beslissing te laten nemen. Saillant detail is dat Burger eraan toevoegt, dat hij zich kan vinden in het confessionele standpunt. Den Uyl besteedt er in zijn schriftelijk reactie op de 'conclusies van Burger' nauwelijks aandacht aan. Hij beperkt zich tot een kritiek op een enkele zinsnede, namelijk dat 'niet iedere medische ingreep als gelijkwaardig kan worden beschouwd' (Esterik en Van Tijn, 1984, p. 235). Deze reactie wekt achteraf overigens geen verbazing. Reeds aan het begin van de formatiepoging van Burger heeft Den Uyl hem laten weten dat hij geen bezwaar heeft tegen het confessionele standpunt inzake abortus.

De informateurs Albeda en Van Agt werken het advies van Burger om van abortus een 'vrije kwestie' te maken nader uit in hun werkdocument. Het parlement kan een keuze maken tussen het initiatiefwetsvoorstel Lamberts-Roethof en een nog te ontwikkelen confessioneel initiatiefwetsvoorstel. Dit idee kan rekenen op steun van zowel progressieven als confessionelen. Een uitzondering daarop vormt beoogd D'66-staatssecretaris van Justitie Anneke Goudsmit. Als na de geslaagde informatie door Van Agt en Albeda de weer aangestelde formateurs Ruppert en Burger haar benaderen, bedankt zij voor de aangeboden positie. Zij is het op voorhand zo oneens met het abortusstandpunt van beoogd minister Van Agt, dat zij niet met hem wil samenwerken (Maas, 1983).

De formatieafspraken over abortus bevat twee minder goed uitgewerkte elementen, die op dat moment weinig aandacht krijgen. Zo spreken de partijen geen termijn af waarbinnen de confessionelen hun initiatiefwetsvoorstel moeten indienen. Het ontbreken daarvan speelt de confessionelen, waarvan de meesten de bestaande wetgeving willen handhaven, in de kaart. Tevens staan de partijen niet stil bij het vervolgingsbeleid. De partijen lijken er stilzwijgend vanuit

15 De informateurs krijgen om die reden de bijnaam het 'duo Albedagt'.

te gaan, dat het openbaar ministerie het huidige beleid - niet vervolgen, tenzij - zal voortzetten (Outshoorn, 1981, p. 201).

Als op 3 mei het pre-constituerend beraad plaatsvindt, neemt de bespreking van abortus weinig tijd in beslag. Minister van Binnenlandse Zaken De Gaay Fortman (ARP) maakt evenwel een voorbehoud bij een eventueel door het parlement aangenomen initiatiefwetsvoorstel. Hij betoogt dat de minister van Justitie niet geacht kan worden zo'n voorstel zonder meer van een contraseign te voorzien (Maas, 1983). In de loop van de tijd zal blijken dat de opmerking van De Gaay Fortman niet tot iedereen doordringt. Met uitzondering van in elk geval beoogd minister van Justitie Van Agt. Hij neemt van dit mogelijke voorbehoud nauwkeurig nota.

8.3 DE ABORTUSKWES­TIE IN HET KABINET-DEN UYL

Tijdens de regeringsverklaring op 28 mei 1973 wijdt de nieuw aangetreden minister-president precies één zin aan abortus. 'Wat betreft een wettelijke regeling ter zake van zwangerschapsverbreking wacht de intrekking van het thans aanhangige regeringsontwerp door het kabinet op de indiening van een eigen initiatief-ontwerp van christen-democratische zijde.'¹⁶ De tekst van de regeringsverklaring geeft een adequate weergave van de afspraken die op basis van het werkdocument zijn gemaakt tijdens het pre-constituerend beraad. De confessionele partijen in de Tweede Kamer zullen een initiatiefwetsvoorstel opstellen. Zodra zij hun voorstel indienen, zal de regering het wetsvoorstel Stuyt-Van Agt intrekken. Vervolgens kan het parlement dit initiatiefwetsvoorstel tegelijk met het voorstel-Lamberts-Roethof behandelen en in stemming brengen.

Het valt op dat de regering hier de term zwangerschaps *ver* breking hanteert, met name omdat op dat moment de voorstanders van legalisering de term zwangerschaps *onder* breking hanteren. We kunnen aannemen dat hier niet alleen de hand van Van Agt zichtbaar is. Van Agt ergert zich dan al langer aan die laatste term: 'Het is geen onderbreking. Het is *ve* rbreking.' (Bootsma & Breedveld, p. 168). Den Uyl vindt deze formulering kennelijk ook passend; hij verzet zich er althans niet tegen. Na minister Polak en de commissie Kloosterman maakt de politiek dus opnieuw een pas op de plaats. Tegelijkertijd neemt het aantal abortussen in Nederland sterk toe, zoals blijkt uit onderstaande tabel.

Jaar	Vrouwen afkomstig uit		Instelling		Totaal
	<i>Nederland</i>	<i>Buitenland</i>	<i>Ziekenhuis</i>	<i>Kliniek</i>	
1971	14.000	6.000	8.000	12.000	20.000
1973	21.000	45.000	6.000	60.000	66.000

Tabel 8.2 Ontwikkeling abortussen in Nederland (1971-1973). Samengesteld op basis van de gegevens in Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, 2008, p. 138.

¹⁶ Het wetsvoorstel Stuyt-Van Agt was vanwege demissionaire status van het kabinet Biesheuvel niet meer in behandeling genomen.

Deze tabel laat niet alleen een toename zien bij Nederlandse vrouwen, maar met name een explosieve groei bij vrouwen afkomstig van buiten Nederland. In twee jaar tijd komen bijna zeven keer zoveel vrouwen naar Nederland voor een abortus. Ook valt de verschuiving van algemene ziekenhuizen naar abortusklinieken op.

Het vervolgingsbeleid kenmerkt zich nog steeds door grote terughoudendheid. De Inspectie van de Volksgezondheid beperkt het toezicht tot de medisch-technische kant van de ingreep en die geeft geen aanleiding tot ingrijpen. Het openbaar ministerie neemt al sinds minister Polak een afwachtende houding aan, temeer daar medici onderling van mening verschillen over de indicaties die een verantwoorde abortus mogelijk maken. Een rechtszaak met elkaar tegensprekende deskundigen biedt volgens het openbaar ministerie nauwelijks kans van slagen (Roethof, 1990; De Bruijn, 1979). In het eerste jaar van het kabinet-Den Uyl treedt in deze politieke en maatschappelijke status quo geen verandering op. Maar langzaam maar zeker acht minister van Justitie Van Agt deze situatie niet meer te verdedigen.

De Bloemhovekwestie, eerste bedrijf

‘Ik nam het mezelf kwalijk dat ik als minister van Justitie de bestaande wetgeving zo slecht had weten te handhaven. Abortus mocht volgens de bestaande wetgeving niet, maar niettemin kwamen geleidelijk aan abortusklinieken naar boven en de minister van Justitie heeft dat im grossen und ganzen toch maar laten gebeuren. Dát zat de jonge minister niet lekker. Eigenlijk vond ik dat falen. En misschien nog niet eens in de eerste plaats in morele of ethische zin, maar als wetshandhaver.’

(Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, 2008, p. 138)

Aldus de reflectie van voormalig minister van Justitie Van Agt in een interview met zijn biografen (oktober 2005). Gelet op zijn bijdrage in de commissie Kloosterman en de congresrede in Nijmegen mag het geen verbazing wekken dat de heersende abortuspraktijk de ‘jonge minister’ tegen de borst stuit. In de loop van 1974 zal Van Agt dan ook een poging doen het tij te keren.

Een belangrijke rol speelt hierbij een briefwisseling van Van Agt met bisschop Gijssen.¹⁷ In het voorjaar van 1974 schrijft de bisschop de minister naar aanleiding van plannen voor de vestiging van een abortuskliniek in Maastricht. Van Agt reageert in een uitgebreide brief waarin hij een analyse geeft van de ontstane situatie. Hij betoogt dat het hier niet om onwil gaat maar om onmacht de vigerende wet te handhaven. Hij eindigt zijn brief met de volgende conclusie: *‘De mogelijkheden van de Justitie - ik meen dat te hebben duidelijk gemaakt - zijn uiterst beperkt: de herbezinning, het ethisch reveil, dient uit artsen te komen en eigenlijk uit de ganse samenleving, waarin zij functioneren en van welker geestelijk klimaat zij de invloed ondergaan.’* (KDC, Archief Van Agt, 1049-596).

17 Beide brieven bevinden zich in het archief van Van Agt dat berust bij het Katholiek Documentatie Centrum, inventaris archiefvolgnummer 1049.

Het zal echter niet lang duren voor zich twee mogelijkheden voordoen om handhavend op te treden. Allereerst dient de Stichting voor het ongeboren kind een artikel-12-klacht in bij de procureur-generaal van het arrondissement 's-Hertogenbosch over de werkzaamheden van de abortuskliniek in Maastricht. De kliniek weigert met een beroep op het medisch beroepsgeheim medewerking aan het gerechtelijk onderzoek. Rechercheurs weten echter aan de hand van de nummerborden de identiteit van een aantal behandelde vrouwen te achterhalen. De recherche verhoort enkele van deze vrouwen in een poging een beeld te krijgen van de wijze waarop de indicatie in de kliniek verloopt (Outshoorn, 1981, 208; HTK 1974-1975, brief minister van Justitie 28 oktober 1974).

Niet lang daarna doet zich de tweede mogelijkheid voor. Het ministerie van Justitie verneemt van de Hoofdinspectie voor de Volksgezondheid dat in de Bloemenhovekliniek in Heemstede vrouwen terecht kunnen met een zwangerschap in het tweede trimester. Een abortus na drie maanden ligt gevoelig. Niet alleen vanwege de vraag wanneer er sprake is van leven, maar ook vanwege de gebruikte methode-Finks. Na ongeveer drie maanden is de eerder genoemde vacuüm-aspiratiemethode niet meer bruikbaar. De vrucht en met name het hoofd zijn te groot om op deze wijze de baarmoeder te verlaten. De ingreep volgens de methode-Finks vindt plaats onder volledige narcose. Na toediening van specifieke medicatie rekt de arts de baarmoedermond op. Waarna deze met een speciale abortustang de ledematen, romp en hoofd afzonderlijk uit de baarmoeder verwijdert (Van den Bergh, 1977). Volgens de inspectie gaat men 'duidelijk over de schreef'. Secretaris-generaal Mulder adviseert Van Agt het openbaar ministerie in Haarlem in te schakelen. Dit leidt ertoe dat de Officier van Justitie te Haarlem in juni 1974 de Bloemenhovekliniek verzoekt haar activiteiten vrijwillig te beëindigen. De kliniek weigert en het Openbaar Minister staat vervolgens met lege handen.

Na de zomer besluit de minister van Justitie Van Agt het er niet bij te laten zitten. Dat blijkt als hij in oktober aankondigt opnieuw een poging te doen de kliniek te sluiten, overigens zonder zijn collega Vorrink van Volksgezondheid daarin te kennen. Met de nodige tegenzin maar op aandringen van de minister van Justitie geeft de hoofdofficier van Justitie in Haarlem op 17 oktober de kliniek een week de tijd haar activiteiten te beëindigen. Indien de kliniek weigert zal het openbaar ministerie de apparatuur in beslag nemen (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008).

Onmiddellijk ontstaat er commotie in politiek Den Haag. D'66-Tweede Kamerlid Anneke Goudsmit eist een interpellatiedebat. Den Uyl verzoekt partijgenoten Lamberts en Roethof met Van Agt te praten en hem tot andere gedachten te brengen en zo een interpellatie te voorkomen. Goudsmit houdt haar verzoek op aandringen van Den Uyl nog even aan (Bleich, 2008). Maar het gesprek tussen Lamberts, Roethof en Van Agt op 18 oktober levert niets op. (Roethof, 1990; Merrienboer, Bootsma, Van Griensven, 2008).

Nog dezelfde avond komt de kwestie op initiatief van minister Vorrink van Volksgezondheid als ingevoegd agendapunt aan de orde in de ministerraad (MR Notulen 19 oktober 1974).¹⁸

Minister Vorrink signaleert een verscherping van de tegenstellingen over de abortusproblematiek en wijst erop dat Stimezo een persconferentie wil geven naar aanleiding van de ontwikkelingen rond de Bloemenhovekliniek. Den Uyl meent dat de regering nu geen standpunt hoeft in te nemen, behalve als er mondelinge vragen komen vanuit de Kamer. Vervolgens licht Van Agt de ontwikkelingen toe. Er lijkt volgens hem sprake van onderbreking van vergevorderde zwangerschappen zonder voldoende indicatie. Het is noodzakelijk het openbaar ministerie direct te laten ingrijpen, omdat strafvervolgning via de rechtbank jaren kan duren, met als gevolg dat intussen de kliniek haar activiteiten kan voortzetten. Na enkele informatieve vragen van minister Boersma neemt Den Uyl opnieuw het woord. Hij refereert aan de afspraken uit het pre-constituerend beraad. Hij wijst allereerst op het uitblijven van het initiatiefvoorstel van de confessionelen. Daarnaast meent hij dat is afgesproken het vervolgingsbeleid niet te veranderen. Van Agt vindt het onderbreken van zwangerschappen na drie maanden in de Bloemenhovekliniek een nieuw fenomeen. Wat hem betreft geldt deze afspraak niet. Maar hij geeft toe dat er nu een ‘politiek gevaarlijke situatie’ ontstaat. Dat vormt echter naar zijn opvatting geen reden van ingrijpen af te zien.

Den Uyl verwijst opnieuw naar de kabinetsformatie. Abortuswetgeving is een gedeelde verantwoordelijkheid van de ministers van Volksgezondheid en Justitie. Hij geeft aan dat dit een zaak van het hele kabinet is: ‘Voorts meent hij (Den Uyl) dat minister Van Agt vrij ver gaat en dat daarover in de raad overeenstemming moet bestaan.’ (MR, notulen van 18 oktober 1974, p. 61). Vervolgens ontstaat een uitwisseling van vragen en standpunten. Van Agt riposteert dat het openbaar ministerie zijn wettelijke taak uitvoert en dat alleen de minister van Justitie daarvoor verantwoordelijkheid draagt. Vorrink betoogt dat het hier gaat om het beoordelen van de medische indicatie, dat is aan de Inspectie voor de Volksgezondheid en niet aan het openbaar ministerie. Volgens Van Agt zijn er echter ook ethische vragen aan de orde bij de indicatiestelling, ‘daarin kan de stem van de medicus niet beslissend zijn’.

Den Uyl geeft opnieuw aan dat de ministerraad zich zal moeten uitspreken voordat Van Agt tijdens een interpellatie vragen beantwoordt. Hij pleit opnieuw voor het spoedig behandelen van de initiatiefvoorstellen als uitweg. Den Uyl waarschuwt Van Agt dat als hij de sluiting doorzet hij zich zal moeten verantwoorden in de Kamer. In dat geval zal de ministerraad het onderwerp opnieuw behandelen. De ministerraad gaat vervolgens akkoord met de volgende conclusie: ‘...de minister van Justitie zal zich baseren op de afspraken over het abortusbeleid, die zijn gemaakt bij de totstandkoming van het kabinet en voorts rekening houden met de functionele band van dit deel van de staatsbemoediging met de bewindslieden van

18 Irene Vorrink (1918-1996) was jurist. Zij was griffier en vanaf 1969 ondervoorzitter bij de Raad van Beroep en Ambtenarengerecht. Binnen de PvdA was zij actief lid van de Vrouwenbond, afdelingsvoorzitter van Amsterdam-Zuid en maakte deel uit van Nieuw Links. Zij was een van de twee vrouwelijke ondertekenaars van *Tien over rood*.

Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Dit onderwerp zal in de volgende vergadering opnieuw aan de orde komen; indien nodig zal minister Van Agt met de minister-president en de betrokken bewindslieden tussentijds overleg plegen.' (MR, notulen van 18 oktober 1974).

Voordat de volgende ministerraad plaatsvindt, onderneemt Den Uyl op zijn kenmerkende wijze actie om bij de volgende vergadering goed beslagen ten ijs te komen. Hij verzoekt zijn raadadviseur op Algemene Zaken, Herman Tjeenk Willink, om diens aantekeningen van het constituerend beraad er nog eens op na te slaan over de vraag wat er nu precies is besproken.¹⁹ Op 21 oktober stuurt Tjeenk Willink op basis van zijn persoonlijke aantekeningen aan Den Uyl een memo over de discussie in het pre-constituerend beraad over abortus (IISG, Archief Den Uyl, 786-2, memo 228). Hierin komt formateur Burger als eerste aan het woord en volgens hem kan het lang duren voor er een voorstel van KVP/ARP is en het kan ook afwijken van het voorstel-Stuyt-Van Agt.

Vorrink geeft in de volgende ministerraad aan dat de minister van Justitie niet alleen kan opereren. Zij wil een wettelijke regeling. Het gaat niet alleen om wel of niet vervolgen maar ook om de waardigheid van de vrouw. Van Agt begrijpt haar bezorgdheid en bewogenheid. Volgens hem is de situatie formeel ellendig, maar feitelijk is de strafbaarheid vervallen bij een medische indicatie, ook na drie maanden. Hij geeft aan dat de confessionele fracties in de Tweede Kamer een serieus wetsontwerp zullen indienen.

Om zich verder te informeren spreekt Den Uyl met Roethof over zijn gesprek met Van Agt (IISG, Archief Den Uyl, inv. 782-2). Ook raadpleegt Den Uyl, zo blijkt uit zijn aantekeningen, secretaris-generaal Mulder van Justitie (Idem). Volgens de laatste gebruikt Van Agt in dit geval bevoegdheden die hij niet heeft. Daarnaast geeft Mulder aan dat Van Agt niet met Volksgezondheid heeft afgestemd. Over de medische kanten laat Den Uyl zich informeren door een vertegenwoordiging van het Sint Elisabeth Gasthuis uit Haarlem, dat toezicht houdt op de Bloemenhovekliniek (volgens MR, Notulen 25 oktober 1974).

Op 23 oktober stuurt Van Agt aan Den Uyl een 'Amice' brief' (IISG, Archief den Uyl, inv. 785-2). Hij kondigt daarin aan opnieuw actie te ondernemen. Er verschijnt dezelfde middag een communiqué waarin de kliniek een week uitstel krijgt. Het is de buitenwereld nu ook duidelijk dat Van Agt doorzet en zich dus niet voegt naar het besluit van de ministerraad van 18 oktober. Hij overlegt namelijk niet met de minister van Volksgezondheid, noch met Den Uyl en informeert deze slechts te elfder ure. Volgens een persoonlijke aantekening van Den Uyl die hij maakt tijdens een gesprek met Roethof dreigt een crisis omdat een groot deel van de PvdA-fractie bereid lijkt een mogelijke motie van wantrouwen te steunen (IISG, Archief den Uyl, inv. 785-2).

Op 25 oktober vergadert de ministerraad opnieuw over de kwestie. Den Uyl blijkt inmiddels goed geïnformeerd. Behalve op de procedurele aspecten gaat hij in deze vergadering dan ook uitgebreid inhoudelijk in op de kwestie. Den Uyl tracht aan te tonen dat er geen wezenlijke

¹⁹ Tjeenk Willink was tijdens de kabinetsformatie secretaris van de (in)formateurs.

veranderingen zijn die het niet nakomen van de afspraken uit de formatie kunnen billijken. Hij hanteert tijdens de ministerraad zijn bekende werkwijze bij lastige kwesties: pauzes inlassen voor overleg in kleine kring, een ander agendapunt behandelen en later weer terug naar de lastige kwestie. Tijdens de dinerpauze van deze vergadering geeft hij zelfs een korte persconferentie. Hij kan weinig inhoudelijks melden, behalve dan dat er discussie is en dat hij niet verwacht dat het kabinet vanavond al met een standpunt komt (MR, Notulen, 25 oktober 1974). Vervolgens geeft hij ook nog een interview aan Ad Langebent van de actualiteitenrubriek Brandpunt van de KRO. Hij geeft aan dat het een vraagstuk is 'dat de mensen ontzettend beroert en emotioneert. Mijzelf ook thuis. Ik heb gisteravond nog vrij hevig erover gepraat met mijn vrouw en dat ligt ook in de ministerraad zo.' (KDC, archief Van Agt, transcriptie interview Den Uyl-Langebent voor KRO Brandpunt).

Terug in de ministerraad geeft Den Uyl aan dat het vervolgingsbeleid in deze zaak niet onaantastbaar is 'nu het verbonden is met de totstandkoming van het kabinet en ook juist op dit punt mevrouw Goudsmit heeft geweigerd staatssecretaris te worden'. Hij noemt haar niet voor niets, want hij heeft grote druk op haar uitgeoefend opnieuw van haar interpellatie af te zien. Den Uyl wijst erop dat Van Agt in tegenstelling tot de gemaakte afspraken in de ministerraad van 18 oktober met niemand overleg heeft gepleegd, ook niet met Den Uyl. Hij stelt vast dat de mededeling is ingeslagen als een bom. 'Politiek is thans een bijzonder gevaarlijke situatie ontstaan.' Hij vraagt vervolgens aan Van Agt welke procedure deze nu voorstelt. Hij eindigt zijn betoog met de mededeling dat hij grote moeite heeft met het beleid van Van Agt en meent dat 'een nader oordeel van de raad noodzakelijk is'.

Opvallend is dat voordat de andere betrokken minister haar visie kan geven Den Uyl een groot aantal andere ministers aan het woord laat komen. Minister Boersma (ARP) van Sociale Zaken valt op vanwege zijn kritiek op de individualistische handelswijze van Van Agt en de traagheid van de twee confessionele fracties bij het opstellen van het initiatiefwetsvoorstel. De Gaay Fortman kiest niet geheel verrassend de kant van Van Agt en twijfelt over de bevoegdheid van de Kamer een minister te interpelleren over een individuele strafzaak. Vervolgens blijkt uit de discussie dat de afspraken uit de formatie voor meerdere uitleg vatbaar zijn en dat staat de standpuntbepaling danig in de weg. Vorrink geeft opnieuw aan dat zij het onjuist vindt dat er een wijziging van beleid zonder haar medeweten plaatsvindt. Den Uyl concludeert samenvattend nogmaals dat vervolging niet past en leidt tot politieke escalatie. Van Agt houdt echter vast aan het standpunt dat Bloemenhove uitsluitend is opgericht om dit type abortus (methode-Finks) te verrichten en dat daarover een uitspraak van de rechter nodig is. De discussie gaat voort en loopt feitelijk vast. Uiteindelijk besluit men in klein comité verder te spreken. Daaruit zal een compromisvoorstel tevoorschijn komen. (MR, notulen 25 oktober 1974).

Aan het begin van de volgende Ministerraad deelt Den Uyl een notitie uit met daarin het compromis in de vorm van conclusies. Ook komt een brief die Stimezo heeft opgesteld aan de orde. Daaruit blijkt dat er een sterke groei is van abortus na drie maanden en zelfs tussen

de 17^e en 18^e week. Den Uyl vindt dat de minister van Justitie gelet op deze informatie de rechter om een oordeel kan vragen, maar dat dit niet via de route kan die Van Agt nu voor ogen staat. Na een schorsing blijkt dat de progressieve ministers akkoord willen gaan met de volgende route: het instellen van een gerechtelijk vooronderzoek via de rechter-commissaris en dus niet via het openbaar ministerie. Van Agt stribbelt tegen, maar gaat uiteindelijk overstag. Van Agt schrijft samen met Den Uyl een brief aan de Kamer met de uitkomst van het overleg (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 143).

Op 5 november vindt alsnog het debat plaats met de Tweede Kamer. Geen interpellatie, maar een debat over de brief van 28 oktober, aangevraagd door D'66-kamerlid Goudsmit. Ondanks kritiek van verschillende kanten komt Van Agt zonder kleerscheuren uit het debat tevoorschijn. Uit angst voor een mogelijke kabinetscrisis steunen D'66 en PvdA geen moties tegen van Agt. Om deze reden zal Goudsmit niet lang na dit debat haar zetel opgeven. Namens de VVD deelt Els Veder-Smit in het debat mee met een eigen initiatiefwetsvoorstel te komen, dat meer recht doet aan de positie van de vrouw en past bij de uitgangspunten van de VVD. De KVP en de ARP zeggen toe nog voor de kerst met een voorstel te komen. De bijdrage van Agt is op een drietal punten spraakmakend. Allereerst vanwege zijn volgens sommigen plastische, maar overigens correcte, beschrijving van de methode- Finks: 'Dat wil zeggen dat, terwijl de patiënte onder narcose is, de vrucht in delen met instrumenten wordt verwijderd, waarbij het hoofd wordt stuk gekraakt.' (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 144). En vervolgens door over het voorstel Lamberts-Roethof op te merken: 'mijn prognose is dat zulk een wetgeving het Staatsblad niet zal bereiken.' Van Agt dreigt daarmee een eventueel aangenomen wetsvoorstel van een contraseign te onthouden. Fractievoorzitter Van Thijn van de PvdA betreurt de uitspraak, maar laat het er verder bij. (HTK, 1974-1975, 996, 5 november 1974; Outshoorn, 1981, p. 209 e.v.)

Van Agt noemt ook het ontbreken van een houvast voor medici bij de indicatiestelling van abortus. Hij eindigt dat deel van zijn betoog met een opmerking die aan de basis zal staan van het politieke evangelie van het CDA: 'Naar mijn overtuiging zal er een ethisch reveil moeten komen, in de gehele samenleving en niet uitsluitend in de sector van medici.' (Idem) Volgens zijn biografen maakt dat Van Agt in een klap tot een politicus om rekening mee te houden. Gelet op de grote hoeveelheid steunbetuigingen die hij krijgt, spreekt zijn oproep tot een ethisch reveil veel kiezers aan, ook buiten de confessionele kring (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 147).

Nadat eerder al de rechter-commissaris geen verder onderzoek wil doen, ziet ook het openbaar ministerie uiteindelijk eind 1975 af van verdere vervolging van de hoofdarts en directeur van de Bloemenhovekliniek. De secretaris-generaal van het ministerie van Justitie Albert Mulder adviseert zijn minister het er verder bij te laten. Maar Van Agt blijft strijdbaar en schrijft Mulder: 'Ik kan mij met het staken van de vervolging *niet* verenigen.' (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, p. 149).

Op dat moment daalt voor het tweede achtereenvolgende jaar het aantal abortussen bij Nederlandse vrouwen, van 20.000 in 1973 naar 15.000 in 1975. De onderzoekscoördinator van Stimezo Schnabel vindt het opvallend dat gescheiden vrouwen, vrouwen uit Suriname en wat dan nog heet gastarbeidersvrouwen relatief gezien oververtegenwoordigd zijn. Van alle abortussen vindt ongeveer 6% plaats na 13 weken, met behulp van de methode-Finks. De bredere toepassing van anticonceptie, met name het gebruik van ‘de pil’, draagt bij aan de genoemde daling (Schnabel, 1976, 581-587). Vreemd genoeg maakt Schnabel geen melding van het aantal buitenlandse vrouwen dat in Nederland een abortus ondergaat, waardoor de publieke opinie en ook het kabinet een vertekend beeld krijgt van de werkelijke omvang van de abortuspraktijk in Nederland.²⁰

De strijd om Bloemenhove, tweede bedrijf

Op 6 mei 1976 melden de VVD en de PvdA dat zij samen een initiatiefwetsvoorstel zullen indienen. Voor de confessionelen betekent dit een tegenvaller, zij vrezen nauwelijks invloed te kunnen uitoefenen bij de behandeling ervan in het parlement (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 149; Roethof, 1990). Maar nog geen dag na de mededeling van de VVD en de PvdA dient zich voor Van Agt een nieuwe mogelijkheid aan tegen Bloemenhove in het geweer te komen. Een Duits echtpaar doet op 7 mei aangifte bij de politie in Heemstede wegens een onzorgvuldige medische behandeling. Na een behandeling in de kliniek heeft zich bij thuiskomst een tweede, spontane abortus voorgedaan. Blijkbaar is het de behandelend arts ontgaan dat er sprake was van een tweede vrucht.

Het openbaar ministerie en Mulder zien met deze aangifte mogelijkheden tot onmiddellijke sluiting van de kliniek op basis van artikel 551 van het Wetboek van Strafvordering. Van Agt geeft daarvoor toestemming. Op 18 mei beveelt de hoofdofficier van Justitie in Haarlem de Bloemenhovekliniek de kliniek te sluiten voor 20:00 uur. Op dat tijdstip verschijnen agenten en een parketmedewerker bij de kliniek. Ze treffen daar een groep actievoerende vrouwen aan die de sluiting willen voorkomen. Niet verrassend weigert het bestuur van de kliniek de vrouwen weg te sturen. Aan het eind van de avond neemt Mulder contact op met Van Agt. Op dat moment vergadert de ministerraad over een precaire kwestie, namelijk het verstrekken van een exportvergunning voor de levering van reactorvaten aan Zuid-Afrika. De meningen zijn daarover verdeeld en de emoties lopen hoog op (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 149 e.v.; Outshoorn, 1981, p. 221 e.v.).

Na afronding van het agendapunt Zuid-Afrika vraagt Den Uyl of ‘minister van Agt een mededeling wil doen over hetgeen zich rond de abortuskliniek Bloemenhove heeft afgespeeld’ (MR, notulen, 18 mei 1976). Overigens weet Den Uyl dan al wat er aan de hand is. Eerder die avond heeft hij een memo van Tjeenk Willink toegeschoven gekregen. Deze heeft voormalig D’66-kamerlid Anneke Goudsmit, inmiddels bestuursvoorzitter van Bloemenhove

²⁰ Veenhoven gaat voor 1975 nog uit van een aantal van rond de 45.000 buitenlandse vrouwen (Veenhoven, 1975).

en aanwezig bij de kliniek, aan de lijn gekregen. Zij wil graag Den Uyl spreken, maar hij meldt dat Den Uyl in vergadering zit en hij hem niet kan storen (Goudsmit belt vervolgens niet met Vorrink, wat voor het vervolg van de gebeurtenissen de komende dagen relevant is). Goudsmit meldt Tjeenk Willink dat om 20:15 de kliniek is verzegeld (IISG, Archief Den Uyl, inv. 786-1).

Van Agt geeft op verzoek van Den Uyl een korte toelichting op de gebeurtenissen en meldt dat hij geen informatie heeft over de feitelijke situatie van het moment. Minister Vorrink laat weten dat noch zij noch staatssecretaris Hendriks op de hoogte waren. Zij weet inmiddels wel meer over de actuele situatie. Volgens de notulen 'heeft zij inmiddels berichten ontvangen dat de aangebrachte verzegeling en beslaglegging zou zijn verbroken en opgeheven'. Zij vraagt minister Van Agt de komende morgen te overleggen vanwege een mogelijke interpellatie in de Tweede Kamer. PvdA-kamerlid Roethof, die ook contact houdt met Goudsmit bij de kliniek, heeft Vorrink laten weten een interpellatie voor de volgende dag aan te vragen (MR, notulen, 18 mei 1976).

De volgende dag vindt inderdaad een interpellatie in de Tweede Kamer plaats. Opvallend genoeg stelt Den Uyl deze keer geen poging in het werk deze te voorkomen, dit in tegenstelling tot zijn inspanningen van 1974. Het is een roerig debat waarin de VVD en de progressieve partijen Van Agt het vuur aan de schenen leggen. Roethof dient een motie in waarin hij verzoekt de beslissing voor te leggen aan de onafhankelijke rechter. De Kamer neemt de motie met 75 tegen 47 stemmen aan. Maar als Van Agt direct na de stemming de Kamer meedeelt deze niet uit te voeren, klinkt er applaus uit de hoek van de KVP-fractie. (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 150). PvdA-fractievoorzitter Van Thijn tekent nog wel protest aan: 'Ik mag veronderstellen dat deze verstreckende mededeling nog een onderwerp van beraadslaging in het kabinet zal uitmaken.' (HTK, 1975-1976, p. 4238).

Dezelfde avond komt de ministerraad nogmaals bijeen en vergadert opnieuw langdurig en in crisissfeer over de exportvergunning voor de Zuid-Afrikaanse order. Na een schorsing opent Den Uyl de vergadering 'Hij hoopt dat de raad snel tot enigerlei conclusie kan komen, omdat er uit telefonische berichten inmiddels is gebleken dat rondom de Bloemhovekliniek nieuwe moeilijkheden dreigen.' (Notulen MR 19 mei 1976, p. 20).

Den Uyl baseert zich op een toegeschoven briefje van minister van Volksgezondheid Vorrink. Zij staat in contact met Anneke Goudsmit die haar vraagt of de geruchten kloppen dat de kliniek opnieuw verzegeld wordt (IISG, Archief Den Uyl, nr. 696). Uit Ed van Thijns persoonlijke aantekeningen van die avond valt op te maken dat er ook tussen minister Pronk, Van Thijn en Goudsmit contacten zijn (IISG, Archief Van Thijn, nr. 17). Wellicht dat uit deze kring Goudsmit op de hoogte raakt van de voorgenomen verzegeling en dit verifieert bij Vorrink.

Als enige tijd later het agendapunt aan de orde komt, vermelden de notulen: 'De minister-president verwacht op korte termijn ter zake van de Bloemhovekliniek een zorgwekkende ontwikkeling, waarvan hij ook in politiek opzicht ernstige consequenties vreest. Hij vraagt

minister Van Agt in het kort toe te lichten wat de gebeurtenissen de afgelopen tijd zijn geweest.’ (Notulen MR, 19 mei 1976, p. 23). Van Agt vertelt over de aanleiding tot de inbeslagneming en verzegeling van de dag ervoor. Hij geeft aan dat een nieuwe actie, met zijn toestemming, binnen enkele uren zal plaatsvinden.

Den Uyl toont wel begrip voor de argumenten van Van Agt die tot de inbeslagneming hebben geleid. Zo onderschrijft hij de drie maanden-termijn die Van Agt voorstaat en keurt hij de methode-Finks af. Ook de rechtsstatelijke bezwaren van De Gaay Fortman en anderen over het verbreken van de verzegeling begrijpt hij. Maar Den Uyl vreest dat een nieuwe actie en dus het negeren van de motie van de Kamer ‘als een provocatie zal worden gevoeld’.

Vervolgens vervolgt het beraad met bijdragen van de andere ministers die vragen stellen en opmerkingen plaatsen van zowel juridische (met name De Gaay Fortman en PPR-minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk Harry van Doorn) als politieke aard. Maar Van Agt houdt voet bij stuk en wil de voorgenomen actie niet afgelasten. Den Uyl schorst de vergadering en trekt zich terug voor overleg met Vorrink en Van Agt. Na de betreffende schorsing deelt Den Uyl mee dat Vorrink ‘geen medeverantwoordelijkheid kan nemen voor de voorgenomen actie’. Hij doet nogmaals een beroep op Van Agt de voorgenomen actie niet uit te voeren. Hij stelt voor de volgende dag de balans op te maken en verwacht ook spoedig een Kamerdebat indien de actie doorgaat.

Er doen verschillende lezingen de ronde van hetgeen er tijdens de schorsing en het beëindigen van de ministerraad plaatsvindt. Zo vertelt Vorrink tegen de journalisten Paul Witteman en Jan Tromp dat ‘Van Agt voor de pressie van Den Uyl door de bocht is gegaan’. Later neemt Vorrink contact op met Goudsmit en vertelt haar dat de actie niet doorgaat (Tromp en Witteman, 1980, pp. 33-34). Van Agt heeft een andere lezing. Naar zijn zeggen besluit hij pas nadat het bericht van Goudsmit in de publiciteit is gekomen de actie af te gelasten. Van Agt vertelt zijn biografen ‘dat er wellicht camera’s zouden zijn. Hoe zou het wegslepen van demonstrerende vrouwen in de huiskamer overkomen?’ (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 152).

Daar heeft Van Agt een punt. Het politieke en maatschappelijke tumult na de vergelijkbare ontruiming van de Dennendalkliniek staat iedereen nog vers in het geheugen (Rosenthal, 1984, p. 342). Den Uyl sprak toen in het NOS-journaal: ‘Ik ervaar de ontwikkeling rond Dennendal als een nederlaag’ en even daarna: ‘Ik vind geweld afschuwelijk’ (idem, p. 345). We mogen aannemen dat Van Agt deze uitspraken kent, en wellicht weet Van Agt ook dat twee dochters van Den Uyl op het terrein van Bloemenhove aanwezig zijn (Bleich, 2008, p. 367).

Uit persoonlijke aantekeningen van Vorrink komt weer een ander beeld naar voren, met name over de rol van Den Uyl. Volgens haar aantekeningen belt rond half drie ‘s nachts Anneke Goudsmit vanuit Heemstede naar Den Uyl. Goudsmit wil weten of Justitie nog naar de Bloemenhovekliniek komt. Den Uyl wil zelf niet bellen. Vorrink schrijft: ‘Den Uyl wilde

dat ik antwoord gaf. Ik vond dat lastig.’ Maar volgens haar aantekeningen belt ze een uur later uiteindelijk wel. ‘3:30 Hoor dat Justitie niet om 4 uur komt. Bel met Goudsmit, maar adviseer dat bezetters blijven.’ Achteraf blijkt dat de afgelasting was vanwege bezetters.²¹(IISG, Archief Vorrink, nr. 71).

De mededeling van Vorrink aan Goudsmit dat Van Agt afziet van de voorgenomen verzegeling, lijkt dus op initiatief van Den Uyl te zijn. Vorrink vermeldt dat later niet. Zij houdt zowel in de Tweede Kamer als in het interview met Tromp en Witteman Den Uyl uit beeld. Daarmee blijft het misnoegen dat Vorrink ten deel valt Den Uyl bespaard. Van Agt tegen zijn biografen: ‘Het deed mij bovendien besluiten mijn sympathie voor mevrouw Vorrink terug te schroeven tot kort bij het nulpunt.’ (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 152). Den Uyl ontvangt naar aanleiding van deze gebeurtenis wel een handgeschreven brief van Van Agt van 21 mei. Hij is boos dat er contacten waren vanuit het kabinet. Het pijnpunt blijkt uit de volgende passage: ‘...hebben alom in het land de indruk en de overtuiging gewekt dat het afgelasten van de justitiële actie voorkomt uit een uiteraard politieke beslissing van het kabinet’ (IISG, Archief Den Uyl, inv. 786-1).

De volgende dag, 20 mei, komt de ministerraad opnieuw bijeen. Den Uyl spreekt voorafgaand met fractieleider Van Thijn. Uit diens persoonlijke aantekeningen blijkt dat de PvdA-fractie een motie van wantrouwen overweegt, mocht Van Agt toch weer tot actie overgaan. Den Uyl stelt hem gerust: ‘Zal in het kabinet Van Agt terug zien te halen.’ (IISG, Archief Van Thijn, inventaris 17). Aan het begin van de ministerraad geeft Den Uyl een resumé van het voorafgaande en hoopt ‘dat er wegen kunnen worden gevonden om het overleg te hervatten en verdere polarisatie te voorkomen’. Hij voegt daaraan nog toe dat ‘hij inmiddels heeft kunnen voorkomen dat het deze dag opnieuw in de Tweede Kamer aan de orde zou komen’ (MR, notulen, 20 mei 1976).

De verschillende ministers die aan het woord komen, maken zich zorgen over het voortbestaan van het kabinet. Maar ook over de juridische kant, zowel wat betreft de status van de inbeslagname, de bevoegdheden van het openbaar ministerie als de onwenselijkheid van het belemmeren van de inbeslagname waardoor de rechtsorde in het geding is. Den Uyl toont opnieuw consideratie met het inhoudelijke standpunt van Van Agt: ‘Ook als minister Van Agt voor 100% gelijk heeft, hetgeen spreker (Den Uyl) niet uitsluit, blijft er het feit dat deze de Kamer niet heeft weten te overtuigen van de innerlijke rechtvaardiging van de toegepaste middelen en blijft er een ernstig meningsverschil.’ Er liggen echter zoveel vragen en opmerkingen, dat Van Agt verzoekt zich te mogen beraden op een reactie. In de volgende vergadering, zal de ministerraad ook weer over Bloemenhove spreken (MR, notulen, 20 mei 1976).

21 We mogen aannemen dat dit afstel de uitkomst is geweest van het gesprek tussen Den Uyl, Van Agt en Vorrink.

Minister Vorrink ziet het somber in, zo blijkt uit haar aantekeningen. 'Het lijkt mij zinloos weer urenlang in juridische formules vastlopend gesprek te gaan voeren met Van Agt.' (IISG, Archief Vorrink, nr. 71).

Ook buiten de ministerraad zijn er zorgen over het voortbestaan van het kabinet. Van Thijns persoonlijke aantekeningen doen verslag van een gesprek met voormalig formateur Jaap Burger op 24 mei. Volgens deze heeft Van Agt zich in de loop van de tijd overschreeuwd. Als het fout loopt, is dat volgens Burger een combinatie van de kwestie over Zuid-Afrika en de abortuskwestie. 'Dan komt er een rompkabinet.' (IISG, Archief Van Thijn, inventaris 17).

Maar zover komt het niet. In de ministerraad vertelt minister Van Agt dat de procureur-generaal morgen zal spreken met de directie van de kliniek. Inzet is te komen tot effectivering van de inbeslagname. De procureur-generaal zal tevens toezeggen een eventuele klacht daartegen van de kliniek met de grootste spoed door de rechtbank te laten behandelen. Er volgt na zijn exposé een schorsing waarin de progressieve en confessionele ministers los van elkaar overleggen. Hierna deelt Den Uyl namens de progressieve ministers mee dat zij vinden dat Van Agt de motie van de Kamer moet uitvoeren of in elk geval de inbeslagname zo moet beperken dat de kliniek de werkzaamheden kan voortzetten. Van Agt meldt namens zijn 'christen-democratische ambtgenoten' in reactie hierop, dat zij geen andere mogelijkheid zien dan dat de minister-president de directie van de kliniek beweegt mee te werken aan zo'n inbeslagname. Volgens Van Agt is de rechtbank bereid een eventuele klacht van de kliniek reeds op 28 mei in behandeling te nemen.

Na een schorsing vervolgt het beraad. Er vindt een herhaling van zetten plaats. Bij de confessionele ministers leeft de angst voor lange gerechtelijke procedures, terwijl de kliniek intussen voort kan gaan. Bij de progressieven zit de pijn vooral bij het niet nakomen van de afspraken uit 1974, dat wil zeggen geen voorafgaand overleg met de minister-president en de minister van Volksgezondheid, maar bovenal bij het negeren van de motie van 19 mei. Uiteindelijk probeert Den Uyl de impasse te doorbreken met de volgende formulering:

1. De raad spreekt uit de activiteiten tot verhindering van de ingezette justitiële actie inzake de sluiting van de Bloemenhovekliniek te veroordelen.
2. De raad spreekt voorts uit dat inzake de Bloemenhovekliniek een juridische weg zal moeten worden gevonden zonder een beslaglegging met als doel de sluiting van de kliniek na een daartoe strekkende gerechtelijke uitspraak.

Van Agt kan zich vinden in de eerste maar niet in de tweede zin, die voor hem gelijkstaat aan de kern van de motie van 19 mei. Vervolgens ontstaat een discussie of de ministerraad wel een uitspraak zoals onder 2 mag doen. Volgens Den Uyl mag dat wel, want het betreft hier algemeen regeringsbeleid. Van Agt vraagt zich vervolgens af 'of hij als een lid van de raad, dat een aanwijzing van de meerderheid van de raad krijgt zijn ontslag moet vragen dan wel kan afwachten of dit ontslag hem eventueel ongevraagd wordt verleend'. Van Agt zelf is van mening dat hij dan gerust kan aanblijven (MR, notulen, 24 mei 1976).

Het beraad lijkt vervolgens volkomen vast te lopen, tot plotseling Van Agt meedeelt dat hij zojuist verneemt dat de Bloemenhovekliniek een klacht heeft ingediend inzake het beslag en dat de rechtbank daarover op korte termijn uitspraak zal doen. Hiermee is plots een uitweg beschikbaar uit de impasse. De raad gaat akkoord met het verzoek van minister Van Agt de volgende dag te overleggen met het openbaar ministerie en ‘zijnerzijds de balans op te maken’. Hij zal voordat hij de Kamer te woord zal staan nog in contact treden met de minister-president (MR, notulen, 24 mei 1976). Dat genoemde overleg levert echter niet de duidelijkheid op waar Den Uyl naar op zoek is. De volgende dag is er opnieuw een ministerraad.

Van Agt geeft aan dat het openbaar ministerie zal eisen dat de Bloemenhovekliniek het eerder ingestelde beslag zal respecteren. Dat wil zeggen, de kliniek moet meewerken aan het opnieuw verzegelen van de ruimtes waarvan de zegels eerder verbroken waren. Concreet betekent dit dat twee van de vier behandelruimtes dicht zullen moeten. De discussie sleept zich voort en wel zodanig dat Van Agt op een gegeven moment de vergadering meedeelt dat hij de discussie niet verder wil continueren, omdat hij het fysiek noch mentaal aan kan. Den Uyl schorst vervolgens de vergadering om zich te beraden of hij medeverantwoordelijkheid kan dragen in deze zaak. Hij dreigt hier in feite met een kabinetscrisis. Na enige tijd keert Den Uyl terug. Van Agt heeft hem intussen zijn gedragslijn uitgelegd en Den Uyl deelt de vergadering mee dat hij daarvoor verantwoordelijkheid kan dragen (MR, notulen, 25 mei 1976).

Volgens zijn biografen kan Van Agt zich van de inhoud van het betreffende gesprek niets herinneren (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 154). Het lijkt erop dat er sprake is van een stilzwijgende verstandhouding. In zijn persoonlijke aantekeningen schrijft Van Thijn namelijk dat er een *understanding* is tussen Van Agt en Den Uyl. En dat Den Uyl hem de volgende dag meldt ‘dat Van Agt inmiddels de hele raad tegen zich had en eieren voor z’n geld heeft gekozen’. Met daaronder de aantekening: ‘als er iets nieuws in de strijd gebeurt dan is dat einde Van Agt’ (IISG, Archief Van Thijn, inventaris 17).

Op dezelfde dag rondt de Inspectie voor de Volksgezondheid het onderzoek af naar de aangifte van het Duitse echtpaar inzake onzorgvuldig medisch handelen. Uit het inspectierapport blijkt dat er geen sprake is van onzorgvuldig handelen door de arts of de kliniek. Een van de betrokken deskundigen, hoogleraar gynaecologie en voormalig voorzitter van de abortuscommissie Kloosterman schrijft: ‘Het is een vergissing die denkbaar is. Verder, als we voor een eenmalig gebeuren zouden sluiten, dan kunnen alle verloskundige afdelingen wel dicht.’ Een andere arts, Van Os, spreekt na een uitgebreide analyse van de toedracht over ‘een begrijpelijke schoonheidsfout’. De hoofdinspecteur voor de Volksgezondheid laat dan ook aan de hoofdofficier van Justitie weten geen aanleiding te zien voor het deponeren van een aanklacht bij het openbaar ministerie of tot het nemen van tuchtrechtelijke maatregelen (IISG, Archief Vorrink, nr. 71). In tegenstelling tot de politieke perikelen eindigt hiermee de medische en juridische inbreng bij de tweede Bloemenhovekwes­tie.

Op 22 juni 1976 schrijft Van Agt een brief aan de Tweede Kamer over het doen en laten van de minister van Justitie en het openbaar ministerie in 'de zaak Bloemenhove'. De brief bevat weinig nieuwe feiten, maar eindigt met een *cliffhanger* als Van Agt moet concluderen dat Bloemenhove open kan blijven (HTK 1975-1976, bijlage 13 964) : *'Hoe kunt u dat met uw verantwoordelijkheid in overeenstemming brengen, vragen bezorgde mensen in brieven, telegrammen en gesprekken. Ik heb die vraag ook aan mijzelf gesteld. Tot een conclusie of ik onder deze omstandigheden minister van Justitie mag blijven ben ik nog niet gekomen.'*

Van Agt stuurt de brief zonder afstemming met Den Uyl naar de Tweede Kamer. In de ministerraad geeft Van Agt toe dat dit een 'zeer merkwaardige procedure is' (Notulen MR van 25 juni 1976). Den Uyl denkt er het zijne van en acht de gevolgde procedure 'staatsrechtelijk, staatkundig en politiek gezien een onmogelijkheid' (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 156). In de wekelijkse persconferentie licht Den Uyl het als volgt toe: 'Het is natuurlijk zeer ongewoon dat een minister meedeelt niet te weten of hij in functie zal blijven, maar het gaat hier om een zeer uitzonderlijk geval waarbij het geweten van de minister een grote rol speelt.' (Ibid., p. 156).

Uiteindelijk geeft Van Agt op 30 juli in een nieuwe brief aan de Tweede Kamer uitsluitsel (HTK 1975-1976, bijlage 13 964). Hij schrijft te willen aanblijven als minister van Justitie. Aftreden levert geen tastbaar resultaat op - de kliniek blijft open - en ontnemt hem tevens de mogelijkheid invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van abortuswetgeving.

De weg lijkt nu vrij voor de behandeling van de twee initiatiefwetsvoorstellen. Eind september behandelt de Tweede Kamer in een langdurig debat beide voorstellen. De Kamer neemt het voorstel van de VVD en de progressieve partijen aan met 83 voor en 58 stemmen tegen (HTK 1976-1977, p. 214-215). Op 14 december debatteert de Eerste Kamer over het voorstel. De VVD-fractie in de Eerste Kamer blijkt minder eensgezind dan de collega's aan de overkant van het Binnenhof. De kans dat niet alle VVD-senatoren voor het voorstel zullen stemmen, lijkt niet ondenkbeeldig. Politiek leider Wiegel ziet af van ingrijpen. Hij vindt dat de senatoren een persoonlijke afweging moeten maken, 'daar ben je liberaal voor' (Sijpersma, 2020, p. 376). Fractie leider Haya van Someren-Downer van de VVD legt namens haar fractie een stemverklaring af. De fractie is verdeeld en zij spreekt over een gewetenszaak. Niemand weet van elkaar hoe men zal stemmen: 'Als vrije mensen zullen wij in geweten stemmen.' (HEK, 1976-1977, p. 194). De Eerste Kamer verwerpt met een hoofdelijke stemming het voorstel met 41 tegen 34 stemmen.

Epiloog

Daarmee verdwijnt althans voor de korte termijn de politieke kou uit de lucht. De mogelijkheid dat minister Van Agt een wetsvoorstel niet van een contraseign zou voorzien, hing immers als een donkere wolk boven deze stemming. De bestaande status quo zet zich voort. Tot de formatie van 1977, als abortus opnieuw als struikelblok op de agenda verschijnt. Hoewel er met veel hangen en wurgen een compromis mogelijk lijkt, mislukt

de formatiepoging om te komen tot een tweede kabinet-Den Uyl (Andeweg, Dittrich, Van der Tak, 1977, p. 48 e.v.; Merriënboer, 2016). Uiteindelijk zullen in het eerste kabinet-Van Agt minister van Justitie Job de Ruit­er en minister Leendert Ginjaar van Volksgezondheid met succes een wets­voorstel indienen. Abortus blijft weliswaar strafbaar bij een nog niet levensvatbare vrucht, maar alleen als de procedure is geschonden. Kort gezegd bestaat de procedure uit een vijf-dagen-bedenktijd tussen het verzoek en de ingreep. Waarmee het wets­voorstel in feite de kern van het oorspronkelijke VVD-PvdA voorstel bevat, met de vijf-dagen-bedenktijd als handreiking naar het CDA. Van Agt zegt later tegenover zijn biografen: 'I was fighting a losing battle.' (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, p. 161).

8.4 DE BEPERKTE RUIJTE VOOR CONSERVEREND LEIDERSCHAP

In deze paragraaf presenteer ik mijn analyse van de hiervoor beschreven abortus­casus aan de hand van de volgende vragen. Voor welke leiderschapspositie ziet Den Uyl zich gesteld volgens de typologie van de politieke tijd? Omdat minister van Justitie Van Agt een belangrijke rol speelt in deze casus, ga ik ook nader in op zijn positie ten aanzien van deze leiderschapspositie. Vervolgens kom ik toe aan de vraag over de situatie die Den Uyl als minister-president aantreft. Hoe geeft Den Uyl invulling aan de leiderschapspositie? En in het licht van deze laatste vraag: welk inzicht biedt de LTA in het optreden van Den Uyl? Welke andere spelers en factoren vervullen daarbij een bepalende rol, in het bijzonder ook het 'parallele' leiderschap van minister van Justitie Van Agt? Tot slot van deze paragraaf volgt een reflectie op de typologie van de politieke tijd in deze casus.

Een beleidsparadigma onder druk

In de aanloop naar het kabinet-Den Uyl kunnen we spreken van een confrontatie tussen diverse politieke en maatschappelijke stromingen. De status quo van het abortus-beleidsparadigma staat sterk onder druk. Volgens de typologie van de politieke tijd heeft het een laag *probleemoplossend vermogen*. Abortus is voor Den Uyl een kwestie waar hij het liefst ver vandaan blijft. Inhoudelijk gezien kan Den Uyl zich vinden in het confessionele standpunt. We zullen dan ook zien dat uit zijn houding *verbondenheid* spreekt met het bestaande beleidsparadigma. Daaruit volgt volgens de typologie de leiderschapspositie conserveren (Skowronek, 1993; 't Hart, 2014). Aan de hand van een aantal episodes uit de casus zal ik deze conclusie nader onderbouwen.

Vanaf begin 19^e eeuw geldt volgens het Wetboek van Strafrecht abortus als een misdrijf tegen het leven. Het beleidsparadigma heeft daarmee een wettelijk grondslag. Aan het eind van de 19^e eeuw wijzen juristen en medici al op de onmogelijkheid de wetgeving te handhaven. Byrne en anderen noemen wetshandhaving een belangrijk instrument bij het versterken van een kwetsbaar beleidsparadigma (Byrne, Randall, Theakston, 2017). Het zal niet lang duren voor een reconstructie plaatsvindt van de bestaande wetgeving. Het kabinet-

Heemskerk voert een nieuwe Zedelijkheidswetgeving in. Met de introductie van artikel 251 bis verruimt het kabinet de mogelijkheden tot strafvervolgung.²² Het heeft tot gevolg dat artsen zich terughoudend opstellen inzake abortus, terwijl de praktijk van illegale abortussen blijft bestaan. Voor abortus kunnen we vanaf de invoering van de Zedelijkheidswetgeving (1911) tot midden jaren zestig spreken van een status quo. Politici houden zich afzijdig en het debat vindt uitsluitend plaats tussen medici, juristen en betrokken ambtenaren. We zagen in hoofdstuk 3 dat zo'n beperkte groep van deskundigen volgens Hall een belangrijke indicatie is voor een veerkrachtig beleidsparadigma (Hall, 1993, p. 283). Daarentegen beschouwt hij de deelname van politici, andere publieke figuren en niet in de laatste plaats de media in een debat als een belangrijke indicatie voor een kwetsbaar beleidsparadigma. Daarvan is dan nog geen sprake. Als abortus al ter sprake komt in de media, betreft het berichtgeving over de strafrechtelijke vervolging van illegale aborteurs of, meer uitzonderlijk, een medicus. Politici en andere publieke figuren nemen op dat moment in het geheel niet deel aan het debat (Hall, 1999, p. 287, 288).

In de loop van de jaren zestig verliest het beleidsparadigma steeds meer van zijn probleemoplossend vermogen. Belangrijke katalysator van dit proces is de introductie van de anticonceptiepil. De sterke bevolkingsgroei in de naoorlogse jaren heeft geboorteregeling bespreekbaar gemaakt en de introductie van de pil verloopt dan ook soepel en voortvarend. Daarnaast speelt nog een aantal andere zaken een rol, zoals de kwestie rond het middel Softenon, de in jaren zestig wijzigende seksuele moraal en de legalisering van abortus in Engeland en Zweden.

Net als in de vorige casus zien we in de media de eerste belangrijke signalen van wijzigingen in het *probleemoplossend vermogen* van het beleidsparadigma (Skowronek, 1993; Byrne, Randall en Theakston, 2017). Een cruciaal mediamoment is de uitzending van *Achter het nieuws* in 1967. Daarin vertellen vrouwen en medici openlijk over hun ervaringen met abortus.

Ook de toespraak van Mary Zeldenrust, voorzitter van de NVSH, in hetzelfde jaar is een signaal dat de 'tijden veranderen'. De NVSH, een belangrijke opiniemaker op dit gebied, neemt met haar toespraak een heuse U-turn. Zij verandert van fervent tegenstander naar voorstander of meer nog voorvechter van legalisering.

De politiek volgt niet in deze ontwikkeling. Op enkele vragen over abortus van PvdA-kamerlid Hannie Singer-Dekker verwijst minister Polak van Justitie naar de collega's van Volksgezondheid. Hij vindt abortus een medische kwestie. Zo herdefinieert hij deze ingewikkelde juridische, en inmiddels ook maatschappelijke kwestie tot een medisch-technisch, procedureel probleem. Laing wijst erop dat toepassing van deze strategie kenmerkend is bij pogingen een kwetsbaar beleidsparadigma te 'verdedigen' (Laing, 2012).

22 Het artikel voegt een nieuw element toe ten opzichte van de oude wet: de intentie van de aborteur is reeds strafbaar, ongeacht de uitkomst van een eventuele ingreep.

Maar tijdens de begroting van Volksgezondheid in 1969 stelt de Tweede Kamer onder aanvoering van VVD en PvdA abortus opnieuw en nu kritisch aan de orde. Het resulteert in de instelling van de commissie-Kloosterman, waarmee het kabinet-De Jong tijd probeert te winnen en zo de status quo probeert te behouden – ook dat is een bekende politieke verdedigingsstrategie (vgl. Byrne, Randall, Theakston, 2017).

Een deel van de PvdA fractie wil echter niet op de ‘vertragingscommissie’ wachten. In juni 1970 lanceren Lamberts en Roethof hun initiatiefwetsvoorstel. Het kan op steun rekenen van een steeds breder legaliseringsfront in de samenleving, waaronder Dolle Mina en het Vrouwencontact van de PvdA. Als uiteindelijk de Tussenrapportage van de commissie-Kloosterman verschijnt, vormt de verdeeldheid in de commissie een goede afspiegeling van de opinies in de samenleving.

Al deze ontwikkelingen hebben hun weerslag in de verkiezingsprogramma’s – een cruciale bron bij het bepalen van de status van het beleidsparadigma (Magliocca, 2009) – voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Komt in de verkiezingsprogramma’s van 1969 het onderwerp abortus in het geheel niet aan de orde, in 1971 geven veruit de meeste politieke partijen in hun programma hun visie op abortus. De confessionelen stellen enige aanpassing voor, maar blijven duidelijk principieel tegen abortus. De liberalen en progressieven willen legalisering van abortus. Kort samengevat: ‘Nee, tenzij’ versus ‘Ja, mits’.

De toenemende intensiteit van het maatschappelijke en politieke debat over abortus in de periode 1970-1972 laat zien dat het beleidsparadigma zowel in praktische als in politiek-maatschappelijke zin zijn probleemoplossend vermogen is kwijtgeraakt. Wat de voorstanders van legalisering betreft, is het achterhaald. De tegenstanders van abortus wensen juist aanscherping en handhaving. Dat brengt ons bij de vraag hoe Den Uyl als aankomend minister-president en Van Agt als vice-premier en opnieuw minister van Justitie zich verhouden tot deze standpunten en de strijd om het beleidsparadigma die daarmee aan de gang is.

Den Uyl, Van Agt en het beleidsparadigma

De eerste signalen dat Den Uyl bedenkingen heeft tegen legalisering van abortus treffen we aan in de notulen van de PvdA fractie. In 1970 vergadert de fractie enkele keren over het beoogde voorstel van Lamberts en Roethof. Hoewel Den Uyl wel begrip lijkt te hebben voor de nood van de betrokken vrouwen, pleit hij consequent tegen legalisering. Hij wenst een beperkte verruiming van het verbod, met daaraan verbonden een scherpe wettelijke regeling. In tegenstelling tot Lamberts en Roethof vindt hij dat de overheid een duidelijk regulerende rol dient te spelen.

Pas bij de formatie van 1972-1973 komt Den Uyl weer in beeld. In een van de eerste gesprekken met Burger geeft hij aan geen bezwaar te hebben tegen het confessionele abortusstandpunt. Ook later in de formatie als Burger zijn ‘programmatische conclusies’ trekt en Van Agt en Albeda hun werkdocument presenteren, voegt Den Uyl zich in de

voorgestelde arrangementen. Ook een andere bron geeft inzicht in de houding van Den Uyl in de abortuskwestie. In 1974 brengen de Rooms-katholieke bisschoppen een verklaring uit over *Abortus Provocatus*. Den Uyl neemt goed kennis van deze verklaring - het exemplaar in zijn archief bevat een aantal onderstrepingen. Ervan uitgaand dat deze onderstrepingen tonen wat hem bezighoudt, vermeld ik hier twee van de onderstreepte citaten.

‘Wij hebben de plicht om het ongeborn menselijk leven te aanvaarden en het te laten ontvouwen.’ (Bisschoppelijke Verklaring, 1974, p. 117)

*‘Daar Abortus provocatus het doden van menselijk leven is, kan deze niet beschouwd worden als een rechtmatige daad die in bepaalde gevallen van iemand geëist kan worden.’
(idem, 120-121)*

Uit alles blijkt dat Den Uyl abortus een lastige kwestie vindt. Voor hem blijft eerbied voor het leven, zoals we dat ook al eerder zagen, een belangrijk element in zijn standpuntbepaling. Hoewel zijn vrouw Liesbeth en hun twee oudste dochters actief zijn in de vrouwenbeweging, zijn er bij de start van het kabinet geen aanwijzingen dat Den Uyl twijfelt aan zijn standpunt. (Bleich, 2008). Later licht Den Uyl in een interview tijdens de eerste Bloemenhovekwestie het verschil in standpunt met zijn gezin toe. (KDC, Archief Van Agt, transcriptie interview Den Uyl-Langebent voor KRO Brandpunt).

Den Uyl toont zich in alles verbonden met het bestaande beleidsparadigma. In samenhang met de eerder geconstateerde kwetsbaarheid van het beleidsparadigma biedt deze verbondenheid Den Uyl volgens de typologie van de politieke tijd een mogelijkheid voor conserverend leiderschap (Skowronek, 1993; 't Hart en Tummers, 2019).

De vraag is nu hoe Van Agt, die zich tegen wil en dank als co-leider in het dossier ontpopt, zich tot het beleidsparadigma verhoudt. Wat is zijn verbondenheid daarmee? Het eerste aanknopingspunt om deze vraag te beantwoorden, biedt Van Agts bijdrage aan de commissie-Kloosterman. Hij behoort tot de kleine groep commissieleden die het ‘nee, tenzij’-standpunt vertegenwoordigt. Het ‘tenzij’ duidt op een ernstige bedreiging van het fysiek of geestelijk welzijn van de vrouw.²³Zijn congresrede in Nijmegen biedt een volgend aanknopingspunt. Hij wijst het voorstel van Lamberts-Roethof af. In dezelfde rede bepleit hij het standpunt dat er sprake is van leven direct na de conceptie. Als minister van Justitie in het kabinet-Biesheuvel dient hij met collega Stuyt van Volksgezondheid een wetsvoorstel in waarin bovenstaande standpunten tot uiting komen. In het voorstel blijft de strafbaarheid, maar zijn er in noodgevallen uitzonderingen mogelijk. Daarnaast mag abortus alleen in een algemeen ziekenhuis plaatsvinden. Vanuit de typologie van de politieke tijd kunnen we

23 Ter illustratie kan het volgende voorval dienen. Bisschop Gijssen zegt in een interview: ‘als een meisje van vijftien verkracht wordt, dan zeg ik nog: geen abortus’. Van Agt zegt daarover: ‘...dan moet de mogelijkheid van abortus in zo’n noodgeval openstaan’. (Merrienboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 136)

spreken van een op papier ‘geslaagde’ poging tot reconstructie van het beleidsparadigma. Van Agts verbondenheid met het bestaande paradigma blijkt hieruit.

Ondanks de pogingen van Ruppert en Burger om de verschillen tussen progressieven en confessionelen als overbrugbaar te karakteriseren, blijkt abortus toch een lastige kwestie. Door de lens van de politieke tijd zien we twee richtingen. Het wetsvoorstel Stuyt-Van Agt kunnen we in termen van Skowronek interpreteren als een poging tot reconstructie van het beleidsparadigma, en daarmee als een daad van conserverend leiderschap. Het wil de uit het gareel gelopen situatie terugbrengen naar de status quo van begin jaren zestig (met aangescherpte normen voor mogelijke uitzonderingen). Daartegenover staat de initiatiefwet van Lamberts-Roethof die legalisering van abortus inhoudt, en daarmee een prototypisch ‘hervormend’ voorstel is.

Al snel concludeert Burger dat de progressieven (en ook de liberalen) het wetsvoorstel Stuyt-Van Agt zullen wegstemmen, maar ook dat de confessionelen op hun beurt nooit het voorstel Lamberts-Roethof zullen steunen. Dan lanceert Burger in overleg met de onderhandelaars een alternatief. De nieuwe regering zal volgens het idee van Burger de abortuswetgeving als vrije kwestie overlaten aan de Tweede Kamer. Het levert Burger de nodige kritiek op. Volgens velen is hier het principe ‘de regering regeert en de Kamer controleert’ in het geding. Maar dit politieke experiment biedt een uitweg in deze kwestie en in het pre-constituerend beraad omarmt het beoogde kabinet de vondst van Burger.

Den Uyl en de leiderschapspositie: ‘Een vraagstuk dat de mensen beroert en emotioneert’

Den Uyl vertoont in deze casus een zekere ambivalentie ten opzichte van de leiderschapspositie. Terwijl minister van Justitie Van Agt de leiderschapspositie aanvaardt, ongeacht de persoonlijke en politieke consequenties, geeft Den Uyl er geen invulling aan. Pas als door de gebeurtenissen rond Bloemenhove het voortbestaan van het kabinet op het spel staat, treedt Den Uyl op de voorgrond. Hij richt zich dan op het wegnemen van het politieke tumult.

De LTA van Den Uyl biedt een bruikbaar kader voor de duiding van diens optreden tijdens deze gebeurtenissen. Op de vraag wat nu precies de achtergronden zijn van Den Uyls afhoudende houding ten opzichte van de leiderschapspositie geeft zijn LTA echter geen inzicht. Daarom zal ik ook stilstaan bij de mogelijke oorzaken van het beperkte commitment van Den Uyl bij deze leiderschapspositie.

Op 23 mei 1973 wijdt Den Uyl in zijn regeringsverklaring slecht één zin aan abortus (HTK 28-5-1973, p. 1561-1618). De confessionelen, waaronder Van Agt, maar ook Den Uyl kunnen met het ‘arrangement van Burger’ uit de voeten. Als in de loop van het eerste jaar blijkt dat de confessionelen geen aanstalten maken met een wetsontwerp te komen, laat Den Uyl dat passeren. Hij heeft graag de tijd aan zijn kant, zoals past bij zijn hoge score op *zelfvertrouwen*. Hij heeft dus geen enkele moeite om deze, volgens de literatuur geschikte, ‘conserverende’

strategie toe te passen (Byrne, Randall, Theakston, 2017). Maar zoals we in het vervolg zullen zien, laat hij evenwel na een vinger aan de pols te houden op dit lastige dossier.

Want in de loop van 1974 neemt de minister van Justitie ‘het zichzelf kwalijk dat hij de bestaande wetgeving zo slecht weet te handhaven’ (Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, 2008, p. 138). Het openbaar ministerie doet vervolgens op aanwijzing van de minister een poging tot sluiting van de Bloemenhovekliniek. Deze uiterste inspanning het beleidsparadigma te ‘redden’ leidt tot wat Laing en McCaffrie in hun studie over conserverend leiderschap, politiek en maatschappelijk tumult noemen (Laing & McCaffrie, 2017). De eerste Bloemenhovekwesitie is een feit. Omdat Van Agt zonder ruggenspraak met de minister van Volksgezondheid besluit tot ingrijpen, ontstaan er eveneens wrevel en onbegrip in de ministerraad.

De minister-president draagt als eerste verantwoordelijkheid voor de stabiliteit van het kabinet. Een taak die Den Uyl niet licht opneemt. Den Uyl zal behalve de ministerraad ook de eigen achterban proberen te managen. Partijmanagement vormt een belangrijke sleutel tot betekenisvol politiek leiderschap en in hoge mate bij deze specifieke leiderschapspositie. (Byrne, Randall, Theakston, 2017). In het eerste jaar van het kabinet gaat het partij- en coalitiemanagement Den Uyl nog redelijk af. D’66-kamerlid Goudsmit ziet door een interventie van zijn kant af van een interpellatiedebat.

Den Uyl kiest vervolgens in de ministerraad van 18 oktober vooral voor een procedurele werkwijze bij de bespreking van de kwestie. Hij verwijst naar de kabinetsformatie en de daar gemaakte afspraak, maar ook naar de taakverdeling tussen de ministers van Justitie en van Volksgezondheid. Hij vindt tevens dat het een kwestie betreft waarin de beide programma’s verschillen en dus volgens afspraak onderwerp van kabinetsberaad dienen te zijn. Den Uyl houdt vast aan de gemaakte afspraken en genomen beslissingen. En conform zijn sterke *taakgerichtheid* trekt Den Uyl het initiatief in de verdere discussie naar zich toe. Hij passeert daarmee verantwoordelijk minister voor Volksgezondheid Vorrink.

Aan het eind van het beraad formuleert Den Uyl de conclusie dat de minister van Justitie zich zal baseren op de afspraken over het abortusbeleid tijdens de kabinetsformatie en verder dat minister Van Agt, indien nodig, overleg pleegt met de betrokken bewindslieden en de minister-president. Al snel zal blijken dat de zinsnede ‘indien nodig’ voor meerdere uitleg vatbaar is. Dat vooral Den Uyl het proces controleert en oplossingen aandraagt, past bij zijn sterke *overtuigdheid van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen*.

Na de vergadering stelt Den Uyl alles in het werk volledig geïnformeerd te raken voor de volgende ministerraad. Dat past bij zijn behoefte aan een rijke informatieomgeving en een palet van adviezen, die zo kenmerkend is voor Den Uyls score op *conceptuele complexiteit*. Maar nog voordat de volgende ministerraad plaatsvindt, ‘verrast’ Van Agt Den Uyl met een amice-briefje waarin hij een nieuwe actie bij Bloemenhove aankondigt. Van Agt is die dag het directe contact met Den Uyl opzettelijk uit de weg gegaan en verschoont zich te

elfder ure met dit briefje. Hij doet dat overigens niet voor niets, want in lijn met zijn sterke *zelfvertrouwen* heeft Den Uyl namelijk de neiging net zolang op iemand in te praten tot deze bakzeil haalt. Als Den Uyl het briefje onder ogen krijgt, heeft de pers er al lucht van gekregen. Tijdens de volgende ministerraad ontstaat opnieuw een procedurele maar nu ook inhoudelijke discussie. Den Uyl is nu wel toegerust om dat deel op zich te nemen. Hij is verreweg het meest aan het woord, in lijn met zijn hoge scores voor *zelfvertrouwen* en *overtuiging van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen*. Tijdens de dinerpauze maakt Den Uyl tijd vrij voor de wekelijkse persconferentie. Daarna interviewt Ad Langebent de minister-president. Den Uyl vertelt daarin open over de verschillen van inzicht in het kabinet en zelfs over een meningsverschil met zijn vrouw. Hij herformuleert de strafrechtelijke aangelegenheid tot een vraagstuk 'dat de mensen beroert en emotioneert', waarover de ministerraad in alle rust nog eens van gedachten moet wisselen. Waarmee Den Uyl laat zien dat hij in lijn met zijn LTA-score op *conceptuele complexiteit* flexibel is in het presenteren van 'zijn' politieke werkelijkheid.

Na hervatting van de ministerraad blijkt een oplossing ver weg en besluit men tot een overleg in kleine kring. Het is een aanpak die Den Uyls voorkeur heeft: direct invloed uitoefenen en consensus zoeken, passend bij zijn score op *machtsstreven*. De volgende vergadering voert de ministerraad de druk zo op dat Van Agt kiest voor een route via de rechter-commissaris. Dat houdt in dat de minister van Justitie niet meer direct betrokken is bij de mogelijke strafvervolgning. Van Agt zal 'zijn' besluit per brief aan de Tweede Kamer meedelen. Sportief vertelt Van Agt zijn biografen dat Den Uyl erin slaagt de brief naar zijn hand te zetten. Daaruit blijkt de hoge score van Den Uyl op *zelfvertrouwen en overtuiging van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen*. Er volgt nog een debat met Van Agt over de brief in de Tweede Kamer, maar nu de stabiliteit van het kabinet is gewaarborgd, verdwijnt Den Uyl wat betreft abortus uit het zicht.

Als in 1976 een Duits echtpaar aangifte doet tegen de Bloemenhovekliniek, zien secretaris-generaal Mulder en ook Van Agt een nieuwe mogelijkheid Bloemenhove een halt toe te roepen. Het gegeven dat Mulder als eminent jurist en zeer ervaren topambtenaar Van Agt attendeert op deze mogelijkheid moet hem zonder twijfel de indruk geven dat een succesvolle afloop mogelijk is. Dat verklaart voor een deel de vasthoudendheid die Van Agt vervolgens in de ministerraad en Tweede Kamer ten toon spreidt. De politieke situatie verschilt echter zodanig van die van 1974, dat deze van invloed is op het optreden van Den Uyl in deze tweede kwestie.

Boven de politieke markt hangt namelijk het onderzoek naar de mogelijke omkoping van Prins Bernhard door vliegtuigfabrikant Lockheed (Bleich, 2008). De constitutionele crisis die daaruit voort kan komen zal zonder twijfel tot een regeringscrisis leiden en wellicht de val van het kabinet inluiden. Verder worstelt het kabinet met de exportgarantie voor de levering van vaten voor nucleair afval aan Zuid-Afrika.

Het is daarom begrijpelijk dat Den Uyl in de ministerraad, zowel bij de discussie over Zuid-Afrika als bij de tweede Bloemhovekwestie, voortdurend op het gevaar en de onwenselijkheid van een kabinetscrisis wijst. Overigens steunt ook De Gaay Fortman, die Van Agt in het dossier voortdurend bijvalt, Den Uyl daarin steeds zeer loyaal.

Zoals we in de casus zagen, mislukken de pogingen van het openbaar ministerie de Bloemhovekliniek te verzegelen. Allereerst valt op dat Den Uyl in tegenstelling tot 1974 een interpellatie door de Tweede Kamer niet tracht tegen te houden. Gelet op zijn relatie met de aanvrager, Hein Roethof, lijkt dit geen onmogelijke opgave. Hij kiest ervoor de druk vanuit de Tweede Kamer op Van Agt te (laten) verhogen. Verder toont Den Uyl net als in 1974 opvallend veel begrip voor de inhoudelijke bezwaren die Van Agt naar voren brengt. Hij onderschrijft de drie maanden-termijn die Van Agt voorstaat en hij lijkt eveneens aangedaan door de toepassing van de methode-Finks. Maar ook de rechtsstatelijke bezwaren van De Gaay Fortman en Van Agt inzake het verbreken van de verzegeling kunnen rekenen op zijn instemming. Maar Den Uyl verbindt daaraan verder geen enkele consequentie.

In haar biografie over Den Uyl vermoedt Bleich dat Den Uyl inmiddels een ander oordeel heeft over burgerlijke ongehoorzaamheid dan ten tijde van de bezetting van het Maagdenhuis. Hij keurde die bezetting toen in stevige bewoordingen af. (Bleich, 2008, p. 367) Uit bovenstaande blijkt evenwel het tegendeel, ook nu keurt hij deze burgerlijke ongehoorzaamheid af. Maar nu is hij geen oppositieleider, zoals in 1969, maar minister-president en trekt hij een andere politieke conclusie.

Den Uyl toont dus weliswaar begrip, niet zo vreemd gelet op de met Van Agt gedeelde verbondenheid met het beleidsparadigma, maar wat betreft de leiderschapspositie blijft het daar dan ook bij. Want ook tijdens deze ministerraad blijft Den Uyl aandacht vragen voor de gemaakte procedurele afspraken en de mogelijke politieke consequenties, namelijk een kabinetscrisis. Net als tijdens de eerste Bloemhovekwestie, kenmerkt het optreden van Den Uyl zich door zijn hoge *taakgerichtheid* bij het oplossen van de acute politieke kwestie. De dominante rol die hij daarbij inneemt, bevestigt de hoge score van Den Uyl op *zelfvertrouwen en overtuiging van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen*.

Den Uyl speelt, zoals we hebben gezien, een prominentere rol bij de mislukte tweede poging Bloemhove te verzegelen dan tot nu toe is opgemerkt (Tromp en Witteman, 1981; Outshoorn, 1981; Bootsma en Breedveld, 1999; Bleich, 2008) Uit de persoonlijke aantekeningen van minister Vorrink blijkt dat Den Uyl haar verzoekt een telefoontje van Goudsmit vanuit de kliniek te beantwoorden. Den Uyl kan weten dat Vorrink op de hand van bezetters is en kan dus verwachten dat zij ontijdig uit de school zal klappen. Den Uyl draagt daarmee direct bij aan het mislukken van de tweede verzegeling. Daarbij 'offert' hij dan wel minister Vorrink: haar valt de toorn van de confessionele ministers en Kamerleden ten deel. Het opofferen van een politieke pion valt hem niet bijzonder moeilijk: met zijn hoge

taakgerichtheid heeft Den Uyl de neiging anderen te beschouwen als ‘instrumenten’ voor het bereiken van zijn doelen.

Op het handelen van Den Uyl is rechtsstatelijk nogal wat op af te dingen. Minister De Gaay Fortman spreekt er zelfs jaren later nog zijn ongenoegen over uit tegen Bootsma en Breedveld: ‘Irene (Vorrink) telefoneerde om de haverklap met lieden die de kliniek bezet hielden, een schandaal waar Joop geen einde aan wilde maken.’ (Bootsma en Breedveld, 1999, p. 173). Leiderschap in een collegiaal kabinet impliceert dat de minister-president niet alleen de discussie tussen de leden waarborgt. Ook het bewaken van de vertrouwelijkheid en zorgen dat het kabinet met één mond spreekt behoren daartoe (Elgie, 1995, p. 41-42). Den Uyl weigert niet alleen Vorrink te laten stoppen met telefoneren met de kliniek, het doorbreken van de vertrouwelijkheid van het kabinetsberaad gebeurt op zijn initiatief. En dat gaat nog verder dan waarvan De Gaay Fortman, overigens onwetend van de interventie van Den Uyl, schande spreekt.

De laatste episode waarin Den Uyl actief een rol speelt, doet zich voor in de ministerraad van 25 mei. Van Agt blijft vasthouden aan zijn standpunt dat de Bloemenhovekliniek het eerder ingestelde beslag moet respecteren en haar klacht daarover moet intrekken. Den Uyl, die voortdurend heeft gehamerd op het vermijden van een kabinetscrisis, maakt dan een draai en dreigt nu zelf Van Agt met een kabinetscrisis. Vervolgens trekken Van Agt en Den Uyl zich voor gezamenlijk beraad terug en komen ze er in de vertrouwelijkheid van het tête-à-tête alsnog uit. Waarmee Den Uyl opnieuw de een-op-een situatie realiseert waarin hij op z’n best is, in *direct contact* met de tegenspeler. Volgens zijn biografen herinnert Van Agt zich niets van dit gesprek. Den Uyl laat zich er in het openbaar niet over uit, maar hij laat zijn vertrouwen­g Van Thijn weten wat volgens hem de uitkomst van het gesprek is, en schroomt niet daarvoor het krediet te claimen (IISG, Archief Van Thijn, inventaris 17).

Nu een kabinetscrisis is bezworen, verdwijnt Den Uyl waar het abortus betreft opnieuw van het politieke toneel. Pas bij de mislukte formatie van het tweede kabinet-Den Uyl zal hij dit weer betreden, waarbij hij opnieuw zal trachten de kwestie uit de weg te gaan. Hieronder zal ik drie aspecten belichten die in samenhang inzicht kunnen bieden in de ambivalente houding die Den Uyl in dit dossier voortdurend ten toon heeft gespreid. Ik sta achtereenvolgens stil bij de persoon van Den Uyl, zijn vermogen de ‘tekenen des tijds’ te verstaan en de wijze waarop hij vormt geeft aan het partijmanagement.

Niet alleen uit de scherpe observatie van Madzy Rood-De Boer, waarmee dit hoofdstuk aanvangt, maar uit de gehele casusbeschrijving blijkt duidelijk dat Den Uyl persoonlijk ongemak ervaart bij de abortuskwes­tie. Den Uyls partijgenoot en feministe van het eerste uur Hedy d’Ancona biedt nog weer een ander perspectief. In een interview blikt zij terug op Den Uyls houding ten opzichte van het feminisme en in het verlengde daarvan de legalisering van abortus. Zij meent ‘... dat Den Uyl zich pas voor het feminisme ging interesseren toen het zijn eigen huis binnenkwam. Het heeft volgens mij bij hem meer gewoed als een persoonlijk probleem, dan als een maatschappelijke stroming’. Verder had Den Uyl volgens d’Ancona

grote moeite om ‘het ingewortelde solidariteitsidee van het socialisme te combineren met het sterk individualistische van de feministische maatschappijbeschouwing.’ (Jansen van Galen en Vuijsje, 1985, p. 256-257).

Volgens Hargrove is de sleutel naar effectief leiderschap in een ingewikkeld politiek proces (zoals hier abortus), het vermogen om zich aandienende kwesties tijdig te onderkennen (Hargrove, 1998, p. 68). Daarmee komt de vraag op tafel in hoeverre Den Uyl de ‘tekenen des tijds’ over abortus heeft verstaan. Den Uyl lijkt een aantal ontwikkelingen in elk geval niet te onderkennen. Hij onderschat het belang van de vrouwenbeweging als factor in het maatschappelijk debat, maar ook in toenemende mate in zijn eigen partij. Dat wringt des te meer als de vrouwenbeweging abortus tot een symbool van de emancipatie maakt, ook al zo’n lastig onderwerp voor Den Uyl (d’Ancona en Peper, 1972). Een tweede ontwikkeling die Den Uyl niet onderkent, betreft het uitblijven van het toegezegde wetsvoorstel door de confessionele partijen. Het komt hem wellicht goed uit; zijn strategie is immers tijd kopen. Maar bij de eerste Bloemenhovekwestie blijkt het ongenoegen, ook in zijn eigen partij, over het uitblijven van nieuwe wetgeving het politieke tumult alleen maar te vergroten. Een derde ontwikkeling vormt de enorme toename van het aantal abortussen in deze periode, die de maatschappelijke onrust bij de tegenstanders van deze praktijk sterk vergroot. Tegelijkertijd brengt deze onrust Van Agt, als beoogd leider van het CDA en ‘voorman’ van het Ethisch Reveil, in een gunstige positie. Den Uyl lijkt inderdaad de ‘tekenen des tijds’ niet geheel te verstaan. Want ook bij de tweede Bloemenhovekwestie lijkt hij opnieuw overvallen door de handelwijze van de minister van Justitie. Daarbij dient opgemerkt dat Van Agt aan zijn biografen toegeeft, dat er in 1976 bij de Bloemenhovekwestie ook enige opzet een rol speelt bij het ‘overvallen’ van Den Uyl. De betreffende paragraaf in de biografie heeft dan ook de veelzeggende titel ‘Bloemenhove II: revanche’ (Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, 2008, p. 148).

Een derde aspect betreft de houding van Den Uyl ten opzichte van zijn partij. In hoofdstuk 2 komen de mogelijk conflicterende rollen van minister-president en partijleider aan de orde (zie paragraaf 2.4 en vgl. Hargrove, 2009; Blick en Jones, 2010). In tegenstelling tot bijvoorbeeld Drees kiest Den Uyl als minister-president voor een dominante rol in de partij. Hij wil ook als premier een stempel blijven drukken op de koers van de PvdA, maar blijft daardoor te veel een partijman, waarmee hij zijn autoriteit als minister-president ondergraaft (Te Velde, 2022, p. 215). Veel coalitiegenoten en ook de eigen PvdA-ministers zullen hem tijdens en na de kabinetsperiode dit verwijt maken (Bootsma en Breedveld, 1999; Bleich, 2008; Verkuil, 2019). Minister Hans Gruijters (D’66) van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening blikt later op dit thema terug en concludeert dan: ‘Volgens mij zag hij het behouden van de eenheid (in de partij) als zijn eerste opdracht.’ (Jansen van Galen en Vuijsje, 1985, p. 180).

Tijdens de tweede Bloemenhovekwestie geldt dat nog sterker. In 1975 waarschuwt fractievoorzitter Van Thijn tijdens de algemene beschouwingen het kabinet dat het werk

moet maken van het hervormingsbeleid. Dat dreigement kan voor Den Uyl niet onbekend zijn, want Van Thijn waarschuwt in een artikel het jaar ervoor het kabinet ook al: 'Maar als zonneklaar mocht blijken dat maatschappelijke hervormingen van betekenis er in de verste verte niet inzitten, dan zullen de spanningen zonder twijfel oplopen.' (Van Thijn, 1974, p.51). Den Uyl staat gaandeweg steeds meer onder druk van een fractie die hij niet in zijn greep krijgt. Deze ingewikkelde verhouding met de PvdA fractie in de Tweede Kamer maakt het voor Den Uyl wel extra onaantrekkelijk deze door hem toch al niet gezochte leiderschapspositie aan te gaan. Zeker nu grote delen van de PvdA, deels onder aanvoering van zijn echtgenote en met steun van dochter Marion, strijden voor legalisering van abortus.

Duaal leiderschap: Van Agt met (en tegen) Den Uyl

Een van de merkwaardigste figuren in het dorp was meneer pastoor, die voornamelijk zichzelf de biecht afnam en daarna een fles wijn ontkurkte en opdrong, naar hij zei, om zich te beraden wat hem te doen stond. Dat op zichzelf maakte hem nog niet zo merkwaardig, nee... het merkwaardige aan hem was dat hij dat alles combineerde met de functie van veldwachter en tot wat voor vreemde verwikkeling dat kon leiden, laat zich raden. (Van Straaten, 1978, p. 10-11) ²⁴

Den Uyl is niet de enige die leiderschap uitoefent in het dossier. Vice-premier Van Agt speelt een prominente rol, of zoals in het citaat van Peter van Straaten twee rollen, in drie bepalende episodes in de ontwikkeling van het beleidsparadigma. Bij zijn aantreden in het kabinet-Biesheuvel heeft het een zekere kwetsbaarheid ontwikkeld, waaruit het wetsvoorstel Stuyt-Van Agt een uitweg moet bieden. In het kabinet-Den Uyl doet Van Agt een laatste poging de wet te handhaven, want 'Het zat de jonge minister niet lekker.' (Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, 2008, p. 138). In de laatste episode, als het parlement het wetsvoorstel van De Ruiter-Ginjaar aanvaardt, is Van Agt inmiddels minister-president. Daarom is er in deze casus sprake van duaal leiderschap en verdient ook Van Agts optreden een nadere analyse in het licht van de leiderschapspositie.

De notie van duaal leiderschap kan in de analyse van het optreden van Den Uyl en Van Agt aanvullend inzicht bieden. Vandaar dat ik hier kort stilsta bij deze vorm van leiderschap. Hoewel ik in de theoretische beschouwing aandacht besteed aan gedistribueerd leiderschap, komt duaal leiderschap daar niet expliciet aan de orde (zie paragraaf 2.3 en Kane, Patapan, en 't Hart, 2009). Gedistribueerd leiderschap houdt in dat de minister-president optreedt in een politieke en maatschappelijke context waarin voortdurend opposenten en critici met allerlei tegengestelde belangen, ideeën en intenties een bepalende rol spelen. Duaal leiderschap kan in die complexe context van doorslaggevende betekenis zijn in het realiseren van, in ons geval, de voorliggende leiderschapspositie ('t Hart, 1999).

²⁴ Peter van Straaten tekent en beschrijft in *Bij ons in het dorp* Van Agt de ene keer als pastoor en dan weer als veldwachter.

Bij duaal leiderschap werken twee politieke sleutelfiguren intensief samen, waardoor zij een hoger niveau van autoriteit genieten dan andere sleutelfiguren. Zijzelf en hun (politieke) omgeving beschouwen deze samenwerkingsrelatie als cruciaal voor de beleidsrichting en het politieke momentum (Strangio, 't Hart en Walter, 2015). Voor zo'n effectieve 'tandem' moet er wel sprake zijn van een mate van complementariteit. De twee sleutelfiguren brengen dan eigenschappen mee die aanvullend zijn, bijvoorbeeld idealisme-pragmatisme, vasthoudendheid-consensusgerichtheid of taakgerichtheid-relatiegerichtheid. Daarnaast is het van belang dat beiden de onderlinge afhankelijkheid begrijpen en nog belangrijker, respecteren, ondanks dat er onvermijdelijk verschillen zullen zijn in standpunten en belangen. Het duaal leiderschap kan dan effectiever zijn dan de vaak moeizame, tijdrovende en vaak compromisvolle besluitvorming in kabinet en parlement ('t Hart, 199; 't Hart en Walter, 2014). De vraag die hieronder dan ook naast de vraag naar het leiderschap van Van Agt aan de orde komt, is of we kunnen spreken van zo'n 'tandem'.

Van Agts optreden past in de abortuskwestie naadloos in het profiel van conserverend leiderschap. Zijn oproep tot een 'ethisch reveil' is daarvan een sprekend voorbeeld. In zijn brief aan bisschop Gijssen zijn twee elementen zichtbaar die volgens de theorie sterk verbonden zijn met deze leiderschapspositie. In zijn zorgvuldig geformuleerde brief maakt Van Agt aan Gijssen duidelijk dat hij lage verwachtingen dient te hebben, want er bestaat *geen* eenvoudige oplossing voor deze kwestie. Verder *herformuleert* hij de politieke kwestie (vergelijk Byrne, Randall, Theakston, 2017; Laing, 2012): het gaat eigenlijk niet om verkeerde wetgeving en gebrekkige handhaving, maar om medici met een slecht afgesteld moreel kompas. Ethisch reveil moet daarvoor een oplossing bieden. Waar minister Polak gemakshalve zonder positie te kiezen de kwestie afdeed met een verwijzing naar zijn collega van Volksgezondheid, legt Van Agt de vinger op de (wat hem betreft) zere plek.

Volgens Byrne e.a. dient een leider met een conserverende leiderschapspositie een poging te doen de wetgeving van een bepaald beleidsparadigma te handhaven. Anders loopt deze het risico dat zijn geloofwaardigheid afneemt. Van Agt doet inzake Bloemenhove twee pogingen de wet te handhaven.

Dat hij tamelijk opzichtig Den Uyl hierin niet meeneemt, compliceert de kwestie. De reden dat Van Agt de minister-president niet betreft, is vanuit zijn gezichtspunt wel begrijpelijk. Om te beginnen ontbreekt het aan positieve persoonlijke chemie tussen de twee hoofdrolspelers. Den Uyl heeft door zijn hoge taakgerichtheid weinig aandacht voor de persoonlijke relatie met Van Agt, terwijl voor Van Agt het met elkaar kunnen vinden juist een voorwaarde is voor een goede samenwerking. Den Uyl begrijpt daarom ook niet wat Van Agt beweegt. Niet voor niets typeert hij hem als 'een mysticus in de politiek. Je weet wel wat hem drijft, maar waarheen, weet ik niet.'²⁵ De fractievoorzitter van de PPR in de Tweede Kamer, Bas de Gaay Fortman, reflecteert daarover enkele jaren later in een interview: 'Hij heeft, denk ik, de heer Van Agt onvoldoende het idee gegeven van: er is nu een kabinet waarvan jij de vice-premier

25 'Joop den Uyl – Dromer en drammer', Andere tijden, NTR-VPRO 2012.

en ik de premier ben, we staan samen ergens voor en het is dan ook van groot belang dat we elkaar geregeld treffen, we hebben nu eenmaal samen dat karwei te klaren. Dat laatste zegt hij moeilijk tegen mensen buiten zijn partij.' (Kwant en Mathies, , 1981, p. 132).

Van Agt heeft inmiddels ervaren dat Den Uyl altijd weet wat er moet gebeuren en altijd de doorslag wil geven. Van Agt maakt zich dan ook in toenemende mate de kunst van het ontwijken van Den Uyl meester. Later zal Van Agt in een interview ²⁶met Sven Kockelman daarover zeggen: 'Ik had een immense bewondering voor zijn gaven van hoofd en hart. Het is een intellectuele gigant en ten dele en in samenhang daarmee, had je altijd het gevoel: oppassen geblazen. Hij overweldigde je heel gemakkelijk met z'n overactiviteit en z'n bemoeiing.' En als Kockelman vraagt of dat beklemmend was: 'Als je dat bang wilt noemen, angstig. In die zin moet ik zeggen: ja.' (KRO, februari 1996).

Een ander belangrijk element in het optreden betreft het verenigen van partijen met verschillende belangen voor zijn standpunt. Met name na de tweede Bloemenhovekwestie weet Van Agt zowel rooms-katholieken en orthodox-protestanten als andere bezorgde tegenstanders van legalisering achter zich te scharen. De dozen vol brieven, kaarten en telegrammen met adhesiebetuigingen in zijn archief, maar ook het grote enthousiasme waarmee orthodoxen hem als CDA-lijsttrekker tegemoet treden, spreken boekdelen.

Het laatste aspect handelt over zijn bereidheid tot wat leiderschapsonderzoeker Keller (2005) 'challenging constraints' noemt. In 1974 jaagt hij een groot deel van de Tweede Kamer tegen zich in het harnas door openlijk te twijfelen of hij een eventueel aangenomen wetsvoorstel wel van het contraseign wil voorzien. Tijdens de tweede Bloemenhovekwestie negeert hij de motie van 19 oktober en laat vervolgens in het midden of hij wel minister wil blijven. Met beide politieke troeven en een mogelijke kabinetscrisis 'gijzelt' hij Den Uyl en in zijn kielzog de PvdA-fractie in de Tweede Kamer. Van Agt speelt hoog spel, zowel binnen als buiten het kabinet, maar uiteindelijk overtroeft Den Uyl hem door aan het eind van de Tweede Bloemenhovekwestie zelf met een kabinetscrisis te dreigen.

We kunnen concluderen dat Den Uyl en Van Agt, die beiden optreden als conserverende leiders in deze kwestie, allesbehalve als leiderschapstandem opereren. Ze zijn geen echte politieke rivalen, in elk geval niet bij de abortuskwestie, maar ze werken eigenlijk langs elkaar heen. De diverse citaten geven een goed beeld waaraan het tussen beiden schort. Daarnaast heeft de kwestie voor beiden een heel andere betekenis. Voor Den Uyl behoort het tot de 'weke sector' en blijft hij er het liefst verre van. Voor Van Agt vormt het in toenemende mate een principekwestie, waarmee hij bovendien in eigen kring zich ook nog eens stevig kan profileren.

²⁶ 'Dries van Agt wordt 65', KRO februari 1996, interviewer Sven Kockelman

8.5 REFLECTIE: VAN REGIMEBEHOUD NAAR EEN NIEUW REGIME

Volgens de typologie van de politieke tijd volgt in de cyclus na een regimereconstructie vroeg of laat een politieke situatie waarin regimevervanging alsnog plaatsvindt. De vraag is of we deze overgang ook bij dit beleidsparadigma aantreffen. We zagen dat minister Polak na de eerste tekenen van kwetsbaarheid van het beleidsparadigma, abortus herformuleert tot een medische kwestie. Daarmee leidt hij de aandacht af van de juridische onmacht het wettelijk kader te handhaven. Vervolgens bieden zowel de commissie-Kloosterman als het voorstel Lamberts-Roethof geen soelaas om de toenemende kwetsbaarheid van het beleidsparadigma het hoofd te bieden of doorslaggevend uit te buiten. De toenemende maatschappelijke discussie en ophef als ook de praktijk van 60.000 abortussen in 1973 vormen daarvan tastbare tekenen.

Met name Van Agt onderneemt pogingen het beleidsparadigma overeind te houden. Den Uyl committeert zich niet aan de leiderschapspositie, maar door het optreden van Van Agt moet hij toch in dit dossier in actie komen. Tegelijkertijd dient Den Uyl het kabinet stabiel te houden en het langs deze en andere kwesties (Zuid-Afrika en Lockheed) te loodsen. Van Agt volgt een ‘streep in het zand’-strategie, maar na twee pogingen moet hij de strijd staken.

De uitkomst van het politieke experiment van Burger leidt voor velen niet tot een gewenste uitkomst. Geen enkel voorstel behaalt een meerderheid. In het volgende kabinet – nota bene onder leiding van Van Agt - weten twee nieuwe ministers die zowel binnen als buiten eigen kring groot politiek gezag genieten een nieuwe abortuswet door het parlement te loodsen. Goed beschouwd is dat het oorspronkelijke voorstel van de VVD en de PvdA, met als compromis met het CDA, de voorwaarde dat de arts en de vrouw vijf dagen bedenktijd nemen. De kool en de geit zijn alsnog gespaard – niet door typisch Nederlands polderen, maar als verdrag bijproduct van Van Agts ‘hardball politics’ en Den Uyls talmen. Zoals Van Agts biografen terecht concluderen: ‘Ironisch genoeg werd de zaak geregeld door het kabinet van de man die al die jaren had dwarsgelegen.’ (Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, 2008, p. 162).

In de oorspronkelijk theorie van Skowronek kent de leiderschapspositie conserveren voor de president meestal een tragische afloop. Conserverende presidenten delven het onderspit, en hun opvolgers voeren alsnog een hervorming door (Skowronek, 1997). In Westminster-democratieën blijkt het wel degelijk mogelijk om succesvol te zijn als conserverend leider ((Byrne, Randall en Theakston, 2017). Dat lijkt, zo wordt uit deze casus duidelijk, ook voor Nederland opgeld te doen. Zo voldoet het post-Bloemenhove leiderschap van Agt aan twee van de criteria die Byrne e.a. (2017) voor succesvol conserverend leiderschap formuleren: populariteit en electoraal resultaat. Als CDA-leider weet Van Agt de neergang van de confessionele partijen om te zetten in een, weliswaar kleine, verkiezingswinst en verovert hij de post van minister-president. Uit het kiezersonderzoek van 1977 blijkt dat het met name nieuwe kiezers op hem stemmen (Irwin, Verhoef en Wiebrens, 1977).

Ook Den Uyl behaalt een verkiezingsoverwinning, maar niet specifiek op dit onderwerp. Hij weet weliswaar het politieke tumult in dit dossier te reduceren, maar ziet door zijn ambivalente leiderschap geen kans het veranderend tij te keren. Voor hem heeft deze leiderschapspositie wel degelijk een tragische kant. Mede door zijn optreden in de abortuskwestie brengt hij Van Agt in positie als voorman van het Ethisch Reveil en van het in die periode tot stand komende CDA, dat zich tot de nagel aan Den Uyls politieke doodskist zal ontpoppen.

De abortuskwestie vormt een van de belangrijke struikelblokken in de mislukte formatie van 1977. Het is in die zin veelzeggend dat Den Uyl tijdens de formatie abortus helemaal onderaan de lijst van te bespreken onderwerpen zet, terwijl abortus bij Van Agt juist bovenaan staat (Andeweg, Dittrich, Van der Tak, 1977, p. 48 e.v.; Merriënboer, 2016). Het symboliseert de onontkoombare en onomkeerbaar gebleken politieke vervreemding die tussen beide leiders is opgetreden.

9

Hoofdstuk 9

Slotbeschouwing: nieuw licht op Den Uyls leiderschap?

'Wellicht valt er na al die jaren ook niet meer zoveel nieuws over de persoon Den Uyl te vertellen.' (Kranenburg, 2019)

9.1 INLEIDING

Op 9 augustus 2019 recenseert Mark Kranenburg in NRC de zojuist verschenen tweede Den Uyl-biografie, van de hand van Wim Verkuil. Kranenburg lijkt teleurgesteld - met name door het ontbreken van de maatschappelijke context waarin Den Uyl politicus was - en eindigt zijn recensie met bovenstaand citaat. Met de formulering *wellicht* houdt Kranenburg nog een slag om de arm, maar veel fiducia lijkt hij er, de gehele recensie overziend, niet in te hebben.¹

In dit slothoofdstuk van mijn studie naar Joop den Uyl als minister-president laat ik zien dat er wel degelijk 'nieuws te vertellen is', zowel over de politieke persoon Den Uyl en zijn ambt als over de context waarin het leiderschap van de minister-president vorm krijgt. Vertrekpunt van mijn onderzoek was de vraag 'Hoe bepaalt de interactie tussen context en persoon de invulling en impact van het politiek leiderschap van minister-president Den Uyl?'

In deze slotbeschouwing volgt als eerste een reflectie op deze zoektocht zelf, door stil te staan bij de merites van de twee toegepaste 'lenzen', de theorie van de politieke tijd en de LTA, en de antwoorden die deze lenzen hebben geboden op de centrale vraag. Ik kom daarbij tot de slotsom dat deze twee lenzen niet geheel toereikend zijn gebleken. Daarom introduceer ik in de volgende paragraaf een derde en in de analyse van politiek leiders tot nog toe beperkt toegepaste interpretatie: de notie van gedeeld leiderschap (zie met name Kane e.a., 2009; Versteegh, 2021). Ik beschrijf daartoe het optreden van vier sleutelfiguren die op cruciale momenten naast en in wisselwerking met Den Uyl een bepalende rol speelden in de besluitvorming over de beide onderzochte kwesties. Het blijkt een behulpzame lens die tot beter begrip leidt. Daarna doe ik op basis van deze reflecties twee suggesties voor nader onderzoek vanuit het perspectief van gedeeld leiderschap. Ik sluit dit hoofdstuk daarmee het boek af met een samenvattende duiding van de politieke persoon Den Uyl als minister-president en partijleider.

9.2 DEN UYLS LEIDERSCHAP OPNIEUW GEÏNTERPRETEERD

*Met theorieën is het precies als met het Evangelie:
men dient ze ernstig te nemen, maar niet al te letterlijk.*²

Ik heb er in het ontwerp van deze studie voor gekozen om twee in Nederland tot nog toe niet of nauwelijks gebruikte analysekaders als lenzen bij het onderzoek naar het politiek leiderschap van Den Uyl te gebruiken. Ik heb deze uit de Verenigde Staten – met zijn

- 1 In zijn recensie van een ander meer recent boek, *Grote idealen, smalle marges*. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig. (1971-1982) van Carla van Baalen en Anne Bos (red.), in NRC van 3 november 2022 schrijft hij: 'De geschiedenis van het kabinet-Den Uyl is al vaker onder de loep genomen. Misschien zelfs wel te vaak'.
- 2 Vrij naar Gerard Reve (1993, p. 29): 'Met wat ik schrijf is het precies als met het Evangelie: men dient het ernstig te nemen, maar niet al te letterlijk'. Brief aan mr. J.T. Stakenburg, 11 april 1963.

presidentiële politieke bestel - afkomstige kaders heuristisch toegepast, in de overtuiging dat de complexe politieke persoon die Den Uyl was en de complexe politieke situatie waarin hij leiding gaf aan een met grote moeite gevormde meerpartijencoalitie, niet volledig gereduceerd kunnen worden tot een positie in een kwadrant of typologie (Frissen, 2023, p. 162). Mijn doel was ook niet om de gebruikte theorieën op hun wetenschappelijke merites te beoordelen, maar om de wijze van kijken die ze representeren te gebruiken om nieuw en hopelijk betekenisvol inzicht te verkrijgen in een politiek leider die generaties waarnemers van de Nederlandse politiek is blijven intrigeren.

Wie leidt, doet ertoe: persoonlijkheid en leiderschap

Als eerste lens heb ik gebruik gemaakt van de LTA, die stamt uit het vakgebied van de politieke psychologie. Hoewel dit type analyse-instrument eigenlijk net als vele andere psychologische theorieën de complexe menselijke natuur en gedragspatronen reduceert tot een beperkt aantal meetbare persoonlijkheidskenmerken, heeft het in de Verenigde Staten zijn waarde bewezen als een systematisch meetbaar en inhoudelijk navolgbaar analyse-instrument van hoe aspecten van de persoonlijkheid van een leider diens politieke handelen kunnen sturen. De LTA verschaftte mij met andere woorden een 'psychologische grammatica' bij het duiden van zijn optreden. De crux bleek hierbij echter niet te zitten in het grammaticaal 'ontleden' maar vooral in het psychologisch duiden van bepaalde patronen in het optreden van Den Uyl. Dat leverde nieuwe inzichten en een enkele keer ook nieuwe 'Uylianse' puzzels op.

Zoals ik bij de bespreking van de resultaten in hoofdstuk 6 al beschreef, kunnen we op basis van Den Uyls LTA-scores spreken van een onderscheidend profiel en daarmee van een set scherp geformuleerde verwachtingen over zijn optreden, waarvan ik hieronder een aantal kenmerkende voorbeelden aan de hand van enkele nieuwe inzichten zal bespreken. De bronnenstudie leverde een bijna identiek beeld op, waardoor ik kon concluderen dat er een grote mate van overkomst bestaat tussen wat Den Uyl zelf zegt en wat anderen over hem zeggen. Deze triangulatie bood niet alleen extra zekerheid over de betrouwbaarheid en validiteit van de LTA-scores, maar bood ook een kwalitatieve verduidelijking van de gevonden LTA-scores.

Een nieuw inzicht vond ik in de dekolonisatiekwesie in Suriname, waar het optreden van Den Uyl een heel andere uitkomst kreeg dan op de Antillen. In deze casestudie bleek de hoge score op de persoonlijkheidskenmerken *overtuiging van zijn mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen* en *zelfvertrouwen* een verklaring voor Den Uyls keuze zichzelf te positioneren als de aangewezen man om leiding te nemen in dekolonisatiekwesie, terwijl staatsrechtelijk de minister van Surinaamse en Antilliaanse Zaken De Gaay Fortman de eerst verantwoordelijke bewindspersoon was. Zijn daadwerkelijke optreden bleek op de Antillen echter contra-productief uit te pakken. Den Uyl verkeek zich vanwege zijn grote - en door het succes in Suriname nog extra gevoede - *zelfvertrouwen* schromelijk op de mogelijkheden dekolonisatie op de agenda van de Antilliaanse regering te zetten.

Zijn beperkte aandacht voor relationele aspecten leidde daarbij tevens tot irritatie bij de Antiliaanse gesprekspartners.

Daarnaast kwam ik in het optreden van Den Uyl ook elementen op het spoor, die zijn LTA-profiel maar beperkt zichtbaar maakte en die daarom om een nadere zoektocht vroegen. Zonder twijfel het meest in het oog springend is Den Uyls ambivalente optreden in de abortuskwestie. Op de momenten dat er in deze kwestie een kabinetscrisis dreigde, trad hij handelend op. Maar in de tussentijd leek hij in deze kwestie stil te vallen. Voor deze houding bood zijn LTA-profiel geen uitsluitsel. Dat gold eveneens voor de tweede lens van de politieke tijd, waarop ik hierna zal ingaan. Uiteindelijk bleek er een complex aan factoren aan deze houding ten grondslag te liggen, waaronder zijn persoonlijke weerstand tegen abortus en de tegenovergestelde standpunten van zijn partij en zijn echtgenote en dochter.

Leiderschap bij politieke patstellingen

De tweede lens heb ik ontleend aan het werk van de Amerikaanse politiek historicus Stephen Skowronek (1993). Diens centrale notie is dat het politieke leiderschap van regeringsleiders wordt gericht en begrensd door twee factoren: de mate van politieke steun voor de institutionele en beleidsmatige status quo in de periode van hun optreden en hun eigen houding ten opzichte van die status quo. Krusing van die twee variabelen levert dan de inmiddels fameuze typologie van typen presidentschappen op die ik in hoofdstuk 3 heb besproken, evenals de aangepaste versie voor regeringsleiders in parlementaire stelsels. Die versie heb ik als tweede lens gebruikt voor het bestuderen van het optreden van Den Uyl in beide casestudies.

Beide kwesties bleken voor Den Uyl en zijn kabinet politiek uiterst ingewikkeld en abortus was dat in nog sterkere mate voor Den Uyl zelf. Overigens bleek deze laatste kwestie – en daar was ik me niet van bewust bij aanvang van de casestudie – niet alleen ingewikkeld in politieke maar ook in persoonlijke zin. Bij beide casestudies was bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl sprake van een vigerend beleidsparadigma dat niet tot werkbare oplossingen in staat was gebleken voor de oplopende maatschappelijke spanning in de abortuskwestie en de bijzonder moeizame koninkrijksrelaties. Met politieke patstellingen tot gevolg. Tegelijkertijd was Den Uyl in het geval van het abortusbeleid zelf persoonlijk verbonden met het oude, op zo groot mogelijke beperking van de abortuspraktijk gerichte, beleidsparadigma - een *conserverende* leiderschapspositie. Terwijl hij in het dekolonisatiebeleid juist doorbraken wilde forceren in het tot dan toe gevoerde ‘pappen en nathouden’ beleid: een *hervormende* leiderschapspositie.

In hoofdstuk 3 kwam al de vraag aan de orde of en in hoeverre het model van Skowronek in de Nederlandse politieke constellatie toepasbaar is. De casestudies bevestigen het vermoeden van Laing en McCaffrie (2013) dat voor democratieën met een consensussysteem en de onvermijdelijkheid van meerpartijencoalities er inherente beperkingen zitten aan

de verklarende kracht van de theorie. De (formele) positie van de Nederlandse minister-president is bovendien nog eens zwakker dan die van de meeste andere regeringsleiders (Laing, 2013; Van Dorp en Rhodes, 2022). Onderzoekers die met het politieke tijd-model werken doen overigens wel een aantal suggesties voor de toepassing van de typologie in zo'n consensussysteem. Zij pleiten er met name voor de standpunten van de diverse coalitiegenoten ten opzichte van het beleidsparadigma mee te nemen (Laing, 2013; Azzi, 2017). Vanuit mijn onderzoek is in aanvulling daarop een aantal bevindingen het vermelden waard.

In de abortuskwestie bleek Den Uyl een ander standpunt te huldigen dan zijn partij, hetgeen niet zonder consequenties bleef. Dat pleit ervoor ook de standpunten van de eigen politieke partij van de minister-president onderdeel van de analyse te laten zijn. Verder werd in beide casestudies duidelijk hoe de standpunten van sleutelfiguren zoals De Gaay Fortman, Arron, Evertsz en Van Agt van doorslaggevende betekenis waren voor het verloop van de gebeurtenissen. Het verdient aanbeveling ook de standpunten en houding van sleutelfiguren die als co-leiders in dossiers optreden – los van het standpunt van hun eigen politieke partij – in de analyse mee te nemen. Ik kom daar in de volgende paragraaf op terug.

Dat brengt mij bij de vraag of toepassing van de politieke tijd mij toereikend inzicht heeft gegeven in het onderzoek van Den Uyls optreden. In de reflectie daarop sta ik allereerst stil bij de analyse van de politieke tijd van het kabinet-Den Uyl, zoals ik deze in hoofdstuk 5 heb uitgevoerd.

Ik heb daar een beschrijving gegeven van de aard van de politieke tijd op het moment dat het kabinet-Den Uyl aantrad en welke (on)mogelijkheden Den Uyl had om als minister-president zijn ambities te realiseren. Aan de hand van deze analyse van de politieke tijd kon ik concluderen dat juist op de twee beleidsterreinen waar Den Uyl grootse plannen aankondigde, er bij aanvang van de kabinetsperiode weinig mogelijkheden waren om dat type hervormingsagenda te realiseren. De status quo van zowel het economisch als het sociaal-maatschappelijk beleidsparadigma en de houding van Den Uyl ten opzichte daarvan, veronderstelde in termen van de typologie juist eerder een *conserverende* leiderschapspositie. Het openingscitaat bij hoofdstuk 3.2 werd daarmee voor Den Uyl en zijn kabinet bewaarheid: *'Het zijn de tijden die heersen, niet de koningen.'* (Hiratischwili, 2017). De politieke tijd laat zien dat de minister-president 'media in res' aantreedt, of anders gezegd hij springt als nieuwe machinist op een rijdende beleidstrein. Of de wissels op de route al dan niet in de door hem gewenste stand staan, wordt - zeker in de Nederlandse context - niet bepaald door de retoriek van de regeringsverklaring.

In beide casestudies heb ik op microniveau een analyse uitgevoerd van de politieke tijd, die een aantal nieuwe gezichtspunten bracht over zowel de inhoudelijke kant van de beide kwesties als over de toepassing van de typologie in de Nederlandse context. Zo bleek in het dekolonisatiedossier dat de Antilliaanse regering en minister De Gaay Fortman niet positief stonden ten opzichte van onafhankelijkheid. Zoals ik hierboven al heb geconcludeerd, is

alleen het bepalen van de houding van de minister-president ten opzichte van de status quo in een beleidsdossier niet afdoende. Daarenboven bleek het eerder genoemde optreden van Den Uyl de afhoudende houding van de Antilliaanse regering nog eens te versterken. Bij het optreden van De Gaay Fortman in deze kwestie sta ik in de volgende paragraaf nog uitgebreid stil.

In de abortuskwestie bleek na analyse van de politieke tijd dat er ook voor minister van Justitie Van Agt een *conserverende* leiderschapspositie was. Dat gaf in het onderzoek aanleiding ook zijn optreden diepgaand te bestuderen. Daarmee kwam de nadruk niet alleen te liggen op hoe Den Uyl het gevaar van een kabinetscrisis wist te bezweren, wat zonder de analyse van de leiderschapspositie wellicht was gebeurd, maar werd ook de ambivalente houding van Den Uyl duidelijk. Waar Van Agt overduidelijk invulling gaf aan de *conserverende* leiderschapspositie, kenmerkte het optreden van Den Uyl zich vooral door inactiviteit.

De meerwaarde van deze gecombineerde lenzen

In de theoretische hoofdstukken sprak ik de verwachting uit dat de combinatie van de twee door mij gekozen lenzen veelbelovend was. Met name vanwege Den Uyls sterke overtuiging over de mogelijkheden en noodzaak van hervormend leiderschap en in zijn voor Nederlandse begrippen nogal uitgesproken leiderschapsstijl. De toepassing van de typologie van politieke tijd in combinatie met de LTA heeft deze belofte mijns inziens zeker ingelost, met name door een ander licht te laten schijnen op de politieke ruimte voor en de aard van het leiderschap van Den Uyl in de twee door mij onderzochte kwesties. Door de leiderschapspositie van Den Uyl in de casestudies te analyseren en vervolgens zijn concrete optreden te interpreteren aan de hand van de LTA heb ik nieuw inzicht op zijn leiderschap gekregen. Tegelijkertijd moet ik ook vaststellen dat in beide casestudies het optreden van een aantal sleutelfiguren doorslaggevend was voor het verloop van de gebeurtenissen en daarmee ook voor het leiderschap van Den Uyl. De inbreng van deze sleutelfiguren werd mij in de door mij gehanteerde onderzoeksopzet echter niet duidelijk met de blik door beide lenzen, maar juist door ‘ernaast’ te kijken. Dat brengt mij er dan ook toe in de volgende paragraaf een aanvullend perspectief te introduceren, dat van het gedeeld leiderschap. Daarin verschuift de focus van persoon en optreden van Den Uyl naar het optreden van andere sleutelfiguren in het kabinet en de ambtelijke dienst, en de relaties die zij met Den Uyl onderhielden.

9.3 DEN UYL EN HET (ON)GEDEELD LEIDERSCHAP

Een centrale bevinding in de beide casestudies was dat er allerm minst sprake was van dominant, ‘top down’ leiderschap van de minister-president. Integendeel, de politieke sturing die in en rond het kabinet in beide dossiers is uitgeoefend, kan beter worden begrepen door de lens van gedeeld leiderschap (vergelijk Kane e.a., 2009; Strangio et al., 2015). Den Uyl had te maken met ‘schaduwleiders’ (Versteegh, 2022) respectievelijk invloedrijke ‘concullega’s’ in

de ministerraad. Dat is op zich niet verrassend in de Nederlandse coalitieverbanden die van kabinetten complexe arena's maken, waarin de qua bevoegdheden 'zwakke' minister-president niet als vanzelfsprekend het onversneden leiderschap ten deel valt (Andeweg, 1990, 1994). Tegelijkertijd is er in de loop van de decennia een dominant narratief over het leiderschap van Den Uyl ontstaan dat al te licht over deze realiteit heen stapt: dat van Den Uyl als de politieke drammer die met tomeloze energie, overtuigingsdrift en uithoudingsvermogen de ministerraad tot uitputtingslagen maakte, waarin hij aan het eind van de rit meestal zijn zin wist door te drukken. Mijn casestudies ondersteunen dat beeld niet. Er waren (tenminste) vier sleutelfiguren - twee collega-ministers en twee topambtenaren – die op cruciale momenten en bij cruciale onderdelen naast Den Uyl een bepalende rol speelden, en daarmee de facto 'co-leiderschap' uitoefenden.

De eerste sleutelfiguur is de minister van Binnenlandse Zaken en voor Surinaamse en Antilliaanse Zaken De Gaay Fortman. Hij vervult een relativerende rol in het kabinet en haalt als bruggenbouwer menigmaal de scherpste kantjes van de gepolariseerde verhoudingen af (Bosmans, 2013). In beide cases drukt hij op enig moment zijn stempel op de ontwikkelingen en beïnvloedt zo het optreden van Den Uyl. Daarnaast spelen twee topambtenaren een niet te onderschatten rol. Aan de hand van het optreden van Albert Mulder, secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, en Joop Merckelbach, raadgever op het ministerie van Algemene Zaken, ga ik dieper in op de wijze waarop politiek-ambtelijke verhoudingen hun weerslag hebben op de gebeurtenissen. De twee casestudies vertonen op dit gebied opmerkelijke verschillen. De vierde en laatste sleutelfiguur, last but not least, is minister van Justitie Dries van Agt. De wijze van opereren van deze minister en de opstelling van Den Uyl in de abortuskwestie hebben een bredere politieke impact dan alleen op deze complexe kwestie zelf. In deze laatste paragraaf geef ik een nadere duiding van Van Agts credo *Ethisch Reveil* en welke gevolgen dat laat zien.

***'Ik had nooit gedacht dat het in galop zou gaan'* ³**

De Gaay Fortman is de oudste minister (63) die aantreedt in het kabinet. Formateur Burger heeft de prominente ARP-er en rector magnificus van de VU bereid gevonden een ministerpost te aanvaarden. Zij kennen elkaar goed vanwege hun voormalig lidmaatschap van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens (Breedveld, Jansen van Galen, 1996, p. 175). De Gaay Fortman heeft als jurist een sterke voorkeur voor het departement van Justitie. Maar Burger wil de zittende minister, Van Agt, niet passeren en zo belandt De Gaay Fortman op het ministerie van zijn tweede keuze, Binnenlandse Zaken ⁴. Overigens onder de voorwaarde dat hij daarnaast het ministerschap voor Surinaamse en Antilliaanse Zaken krijgt.

3 Uit een gesprek van De Gaay Fortman over de onafhankelijkheid van Suriname met zijn biografen (Breedveld en Jansen van Galen, 1996, p. 225).

4 Overigens ten koste van Hans van Mierlo, die besluit in de Tweede Kamer te blijven en ten faveure van De Gaay Fortman af te zien van het ministerschap (zie hoofdstuk 8).

Het kabinet moet feitelijk nog van start gaan als De Gaay Fortman van zich doet spreken in het pre-constituerend beraad. Hij plaatst bij zowel de eventuele onafhankelijkheid van Suriname en de Antillen als bij een mogelijke nieuwe abortuswet een kanttekening. Hij stelt dat Nederland geen initiatief mag nemen inzake de onafhankelijkheid van Suriname en de Antillen. In tegenstelling tot de partijprogramma's van de ARP en KVP ziet De Gaay Fortman niet veel in onafhankelijkheid, in elk geval niet op de korte termijn die anderen voor ogen staat. Daarnaast vindt hij dat het recht van secessie bij Suriname en de Antillen berust en dat Nederland zich daarbij afwachtend moet opstellen.

Als Den Uyl in februari 1974 een bezoek brengt aan Paramaribo, stuurt De Gaay Fortman hem een handgeschreven brief. Hij roept Den Uyl op zich niet met de wens tot onafhankelijkheid van Suriname te bemoeien en zich te beperken tot rol van arbiter bij mogelijke conflicten of belangentegenstellingen. Den Uyl negeert de brief, passeert De Gaay Fortman openlijk als verantwoordelijk minister en gaat als eerste gesprekken aan met de Surinaamse regering. Politiek wellicht handig om op deze wijze in Nederland en Suriname de druk op te voeren, maar niet collegiaal vanuit een coalitiestandpunt gezien en staatsrechtelijk weinig elegant. Tegelijkertijd valt, vanuit een andere invalshoek, de koloniale, paternalistische houding van De Gaay Fortman en Den Uyl op: zij weten - net als andere kolonisatoren - wat het beste is voor de bevolking van Suriname en de Antillen (zie ook Fatah-Black, 2021, p. 103). Voor De Gaay Fortman houdt het in dat Nederland nog een taak heeft in Suriname, terwijl Den Uyl juist onafhankelijkheid op afzienbare termijn voorstaat. En daarmee heeft hij 'haast' (Te Velde, 1998, p. 8).

Den Uyl lijkt zich overigens wel bewust van de risico's die aan de 'overhaaste' onafhankelijkheid verbonden zijn. Als journalist Jaap van Meekeren tijdens een verblijf in Suriname Den Uyl vraagt of 25 november 1975 haalbaar zal blijken, knikt en mompelt deze: 'Ja, ja, ja, maar er zal bloed vloeien.' (Wagenaar, 1988, p. 109). Begrijpelijkerwijs zal Den Uyl na de militaire coup in Suriname en de decembermoorden als minister van Sociale Zaken en voor Antilliaanse Zaken in het tweede kabinet-Van Agt geen enkele poging doen ook de Antillen tot onafhankelijkheid te bewegen. Zijn opmerking in 1978 dat de onafhankelijkheid van Suriname het 'grootste succes' van zijn kabinet is, moet hij ongetwijfeld nog lang betreurd hebben (Gortzak, 1978, pag. 12).

De tweede kanttekening plaatst De Gaay Fortman bij een nieuwe abortuswet. Hij acht de minister van Justitie niet gebonden zo'n wet van het benodigde contraseign te voorzien. Hiermee brengt hij niet alleen zijn eigen abortusstandpunt over het voetlicht, maar biedt de minister van Justitie alvast een opening voor een mogelijk 'veto' inzake een nieuwe abortuswet. In de abortuskwestie steunt De Gaay Fortman vooral tijdens de tweede Bloemenhovekwestie (1976) de inzet van Van Agt. Om te beginnen acht hij de bezetting van de kliniek op juridische gronden ontoelaatbaar. Maar zijn bezwaren tegen de mogelijkheid die de kliniek biedt ook na drie maanden een zwangerschap te verbreken, voeren de boventoon. Zo schrijft hij aan bevriend VU-historicus Puchinger: 'Er zijn in Bloemenhove walgelijke dingen

aan de gang. Je begrijpt niet dat de progressieven die smeerlapperij tot het uiterste willen dekken.’ (Bak, 2004 , p. 280).

Als tijdens de ministerraad rond de tweede Bloemenhovekwestie één maar waarschijnlijk meerdere bewindslieden bellen met de bezetters in de kliniek, roept De Gaay Fortman Den Uyl tot de orde. Hij maant hem minister Vorrink het telefoneren te beletten. Den Uyl geeft hem echter nul op het rekest. Zoals uit mijn onderzoek blijkt, is het Den Uyl zelf die aan Vorrink vraagt naar Goudsmit te telefoneren en haar te vertellen dat de politie afziet van een beëindiging van de bezetting. Daarmee handelt Den Uyl, als voorzitter van de ministerraad hoeder van de vertrouwelijkheid en arbiter bij conflicten tussen ministers, onrechtsstatelijk. Dit voorval zal de inmiddels moeizame samenwerking in het kabinet dan ook verder frustreren.

De IJzeren Kanselier en de Sfinx

In de abortuskwestie treffen we topambtenaar van de ‘oude stempel’, secretaris-generaal Albert Mulder. Hij is werkzaam op het ministerie van Justitie tot hij in 1961 een leerstoel Strafrecht aanvaardt in Leiden. In 1965 keert hij terug op Justitie als secretaris-generaal. Hij blijft in deze functie tot 1978 en staat in deze periode zeven ministers met raad en daad bij. Mulder houdt er een nogal autoritaire stijl op na en de ambtenaren op Justitie noemen hem dan ook de ‘IJzeren Kanselier’⁵. Hij heeft een opmerkelijke voorgeschiedenis met minister Van Agt. De laatste werkt aan het begin van zijn loopbaan als ambtenaar op Justitie, met Mulder als zijn leidinggevende. Mulder ziet voor Van Agt echter geen ambtelijke loopbaan weggelegd en overtuigt hem een academische functie in Nijmegen te aanvaarden. Bij de formatie van het kabinet-Biesheuvel valt de naam van Mulder, die inmiddels is overgestapt van de PvdA naar DS’70, als mogelijk minister van Justitie. Maar dan krijgt hun gezamenlijke historie een vervolg. Want zoals wel vaker tijdens een formatie krijgt een andere politieke partij (de KVP) het ministerie toebedeeld en komt de jonge, als progressief bekend staande jurist en Nijmeegse hoogleraar Van Agt op deze post. Opnieuw treffen de twee elkaar, zij het in een geheel andere constellatie.

Het optreden van Mulder in de abortuskwestie is tot tweemaal toe medebepalend voor de loop van de gebeurtenissen. Tijdens de eerste Bloemenhovekwestie (1974) staat Mulder open voor een gedachtewisseling met Den Uyl. Hoewel Den Uyl niet overweg kan met Mulder, vinden ze elkaar blijkbaar toch in hun verwondering over het handelen van Van Agt. Als de rechter-commissaris in de eerste Bloemenhovekwestie weigert de kliniek te vervolgen, tracht Mulder Van Agt van verdere stappen af te brengen en daarmee politieke rust in dit dossier te realiseren.

5 Otto von Bismarck stond als Kanselier van het Pruisen aan de wieg van de Duitse eenwording. Zijn autoritaire stijl van regeren leverde hem de bijnaam de ‘ijzeren kanselier’ op. Minister Van Agt noemde Mulder vanwege zijn drammerigheid in zijn richting ‘Dwingelbert’.

Opvallend genoeg houdt Mulder bij de Tweede Bloemenhovewestie de boot af als Den Uyl hem opnieuw benadert. Dat wekt achteraf geen verbazing. Mulder heeft Van Agt persoonlijk geattendeerd op de aangifte van het Duitse echtpaar. Hij vermoedt dat Van Agt deze mogelijkheid onmiddellijk zal aangrijpen, aangezien een poging tot het sluiten van de Bloemenkliniek volgens Mulder nu wel een kans van slagen heeft. Blijkbaar heeft de verslechterde onderlinge verhouding tussen progressieven en confessionelen van na 1975 ook zijn weerslag op Mulder. Zijn loyaliteit ligt nu volledig bij zijn minister, hoewel hij kan weten dat een nieuwe kwestie wederom tot maatschappelijk en politiek rumoer zal leiden.

De tweede topambtenaar, Merckelbach, start in 1963 zijn loopbaan bij het ministerie van Algemene Zaken en is vanaf 1972 tot aan zijn pensionering in 1998 raadadviseur buitenlands, defensie- en veiligheidsbeleid. In deze periode geniet hij groot vertrouwen van negen achtereenvolgende minister-presidenten. In ambtelijke kring staat hij na verloop van tijd bekend als de 'Sfinx', hoewel *Kardinaal Granvelle*⁶ hem ook uitstekend zou typeren. In het proces naar de onafhankelijkheid van Suriname vormt Merckelbach met Den Uyl een politiek-ambtelijke tandem. Hij zet in zijn coördinerende rol tussen de verschillende betrokken departementen en als secretaris van de MICOS⁷ mede zijn stempel op de gebeurtenissen.

Behalve een inkijkje in de politiek-ambtelijke verhoudingen, laten de casestudies tevens een opvallend verschil zien in de wijzen waarop Den Uyl zijn coördinerende rol als minister-president vormgeeft in de behandelde kwesties. In de Surinamekwestie heeft de politiek-ambtelijke tandem Den Uyl en Merckelbach een sterke greep op de gebeurtenissen. De besluitvorming vindt feitelijk plaats in de MICOS.

Bij de abortuskwestie ontbreekt het op het ministerie van Algemene Zaken – ook tijdens de tweede Bloemenhovewestie twee jaar later – aan expertise op het beleidsterrein en aan interdepartementale contacten. Er is geen 'Merckelbach' in deze kwestie. Den Uyl brengt de abortuskwestie zowel in 1974 als in 1976 tot tweemaal toe direct in de ministerraad. Waarmee hij alle mogelijkheden voor coördineren, afstemmen en arbitreren onbenut laat.

Een rooms-katholieke nazaat van Groen van Prinsterer

In zijn 'antwoord op uw schrijven' aan Bisschop Gijsen⁸ licht minister van Justitie Van Agt uitgebreid toe wat hij wel en niet vermag bij de handhaving van de (abortus)wet en herdefinieert hij abortus van een juridische tot een bredere politieke en maatschappelijke kwestie. De 'maakbaarheid' van de samenleving door middel van wetgeving kent de nodige

6 Kardinaal Granvelle (1517-1586) vormde samen met koning Philips II een politiek-ambtelijke tandem voor en tijdens de tachtigjarige oorlog. Hij was een belangrijk en invloedrijk raadgever, niet alleen inzake de Lage Landen maar bijvoorbeeld ook in de vredesonderhandelingen met Frankrijk. Een analogie vormt de tandem Lubbers-Merckelbach ten tijde van de maatschappelijke en politieke onrust rond de plaatsing van de Kruisraketten (begin jaren 80).

7 Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid Suriname.

8 Bisschop Gijsen schreef in het voorjaar van 1974 Van Agt een brief waarin hij zijn zorgen uit over abortus en met name over de mogelijke opening van een abortuskliniek in Maastricht.

beperkingen, lijkt Van Agt tegen Gijsen te zeggen. Hij besluit zijn brief met een verrassend appèl, niet van nieuwe wetgeving maar van herbezinning: ‘... *het ethisch reveil, dient uit artsen te komen en eigenlijk uit de ganse samenleving, waarin zij functioneren en van welke geestelijk klimaat zij de invloed ondergaan*’ (KDC, Archief Van Agt, 1049-596).

Het credo *ethisch reveil* slaat echter niet alleen in katholieke maar ook in protestante kring aan. Dat laatste zal voor Van Agt een welkom, maar hoogst waarschijnlijk onbedoeld neveneffect zijn. Het woord *Réveil* doet namelijk menig protestants hart sneller kloppen. Het verwijst naar de 19e-eeuwse beweging die vanuit Zwitserland in een aantal Europese landen voet aan de grond krijgt. De beweging zet zich af tegen het rationalisme van de Verlichting en de idealen van de Franse revolutie. Bovenal wenst de beweging het geloof tot uitgangspunt van politiek handelen te maken. Groen van Prinsterer (1801-1876) – een prominent vertegenwoordiger van het *Réveil* – zal als het politieke gezicht in de Tweede Kamer grote invloed hebben op de ontwikkeling van de zogenaamde antirevolutionaire beweging, waarvan het gedachtegoed van het *Réveil* het uitgangspunt vormt. Na zijn vertrek uit het parlement vormt Abraham Kuyper deze beweging verder om tot de Antirevolutionaire Partij (ARP) (Janssens, 2001).

Met deze herdefiniëring van de abortuskwestie door Van Agt en zijn daaropvolgende optreden komt Den Uyl in een lastige positie terecht. Niet alleen omdat zijn eigen standpunt afwijkt van dat van de PvdA, maar bovenal door zijn passiviteit bij het vraagstuk. Deze houding blijft niet zonder gevolgen, zoals de casestudie laat zien. Beeckman verwoordt in haar studie naar Machiavelli deze positie treffend: ‘je moet aanvaarden om te doen wat nodig is’ en het gevolg van het nalaten daarvan ervaart Den Uyl in deze kwestie: ‘de fortuin keert zich tegen wie zich laf gedraagt.’ (Beeckman, 2022, p. 146 en 140).

Van Agts pogingen het tij te keren leiden tot tweemaal toe tot strubbelingen in de samenleving en het kabinet. Tegelijkertijd positioneert hij zichzelf met het *ethisch reveil* als 20^e-eeuwse Groen van Prinsterer voor dat deel van de samenleving dat geen affiniteit heeft met alle ‘verworvenheden’ van de jaren zestig. Van Agt speelt de - hem door Peter van Straaten toegedichte - dubbelrol van veldwachter en pastoor met verve. De fortuin is hem vervolgens wel gunstig gezind: geen tweede kabinet-Den Uyl, maar het eerste kabinet-Van Agt.

Voor gedeeld leiderschap niet in de wieg gelegd

Bovenstaande beschrijvingen laten zien dat het gedeeld leiderschap van Den Uyl met raadadviseur Merckelbach wel, maar met de andere drie sleutelfiguren niet functioneerde. Den Uyl had zonder enige twijfel een voorkeur voor dominant leiderschap, maar de Nederlandse verhoudingen bieden daarvoor weinig mogelijkheden. Hij lijkt weinig affiniteit te hebben met gedeeld leiderschap, hetgeen uiteindelijk zijn ambities in de weg staan. Los van de bevindingen uit de casestudies, geef ik ter onderbouwing van deze conclusie nog drie andere voorbeelden. Zo plaatste Den Uyl tijdens zijn ministerschap van Economische Zaken in het kabinet-Cals, de volgende schriftelijke opmerking bij een beleidsnota inzake

kernenergie, waarbij blijkbaar nogal wat adviesorganen en ministeries betrokken waren: 'Is wel 'ns overwogen om één vent tot regeringscommissaris aan te stellen met grote bevoegdheden - of is dat in strijd met de wet?'⁹

Dat zijn gedrag contraproductief kon zijn, komt naar voren in een kwestie rond een van de vier 'Hervormingsvoorstellen'. Den Uyl verspeelt dan de goodwill van de minister van Economische zaken, Lubbers, door het wetsvoorstel voor de Vermogensaanwasdeling zonder diens handtekening naar de Tweede Kamer te sturen.¹⁰ Den Uyl wilde haast maken en ontnam hem op deze wijze de gelegenheid nog de laatste – door hem gewenste – aanpassingen te plegen. Vervolgens houdt de KVP-fractie behandeling in de Tweede Kamer tegen en zal het wetsvoorstel tijdens de formatie van 1977 van tafel verdwijnen (Bootsma en Breedveld, 1999, p. 204; Bleich, 2008, p. 363).

Een ander voorbeeld van moeizaam verlopend gedeeld leiderschap was zichtbaar in de samenwerking tussen Den Uyl en de president van de Nederlandse Bank, Jelle Zijlstra. Halverwege de kabinetsperiode ontstaat een ware krachtmeting tussen de monetarist Zijlstra en de Keynesiaan Den Uyl, waarbij minister van Financiën Duisenberg als derde betrokkene zijn handen vol heeft de kwestie in goede banen te leiden. Aanleiding is de introductie van zogenaamde 1%-norm, waartoe de minister van Financiën heeft besloten, min of meer aangezet door de president van de Nederlandse Bank.¹¹ De kwestie loopt zo hoog op, dat Den Uyl zelfs laat onderzoeken hoe hij de bankpresident een aanwijzing kan geven en hem zo kan dwingen alsnog middelen beschikbaar te stellen voor een verdere overschrijding. Daar is het uiteindelijk niet van gekomen, maar zeker is dat het een unicum in de Nederlandse geschiedenis zou zijn geweest (vgl. Harmsma, 2018).

9.4 AGENDA VOOR VERVOLGONDERZOEK

Vanuit de onderzoeksresultaten en bovenstaande reflecties zijn er twee onderzoeksthema's die ik zou willen 'voordragen' voor mogelijk toekomstig onderzoek. Het eerste thema komt voort uit de casestudie naar de abortuskwestie, waar op een aantal momenten de rechterlijke macht een bepalende rol speelt in de ontwikkeling van het beleidsparadigma. De eerste inbreng vond plaats in 1949, als de rechtbank in Amsterdam in een strafzaak tegen een arts de medische indicatie - naast een bedreiging van de fysieke gezondheid - verruimt met de geestelijke gezondheid van de vrouw. Daarnaast speelt tijdens het kabinet-Den Uyl de rechterlijke macht tot driemaal toe een impactvolle rol. Allereerst wijst het Hof in 's-Hertogenbosch in 1974 een zogenaamd artikel 12-verzoek af om tot vervolging van de

9 Persoonlijke aantekening Den Uyl bij een advies van de Centrale Raad voor de Kernenergie van 28 juni 1965. Archief Den Uyl, nr. 672.

10 Een van de Hervormingsvoorstellen die volgens de PvdA in het Jaar van de Waarheid tot stand moesten komen.

11 Het begrotingstekort mocht niet stijgen met meer dan 1% per jaar (Toirkens, 1988; Harmsma, 2018).

abortuskliniek over te gaan. Vervolgens zal in 1975 tijdens de eerste Bloemenhovekwestie de rechter-commissaris een verzoek tot sluiting van de kliniek afwijzen, niet kort daarna gevolgd door het besluit van het openbaar ministerie de kliniek niet verder te vervolgen. In 1976 besluit het openbaar ministerie op advies van de inspecteur-generaal van de inspectie voor de volksgezondheid de kliniek niet te vervolgen na de aangifte van een Duitse vrouw. Al deze gevallen wekken de schijn dat de rechterlijke macht (om welke reden dan ook) goedkeuring verleent aan de abortuspraktijk en daarmee het bestaande beleidsparadigma verder verzwakt. Deze observatie sluit aan bij recente publicaties waarin de rol van de rechterlijke macht in de Verenigde Staten is onderzocht bij het in stand houden of juist ondermijnen van de status quo van een beleidsparadigma (Nichols, 2022). In mijn onderzoek zijn er weliswaar alleen aanwijzingen te vinden in de abortuskwestie, maar de vraag of en in hoeverre de rechterlijke macht van invloed is op de cyclus van een beleidsparadigma, is ook in de Nederlandse context relevant ¹².

Het tweede thema sluit aan bij de derde lens van het gedeelde leiderschap. Door deze lens kan ook de samenwerking tussen de minister-president en de fractievoorzitter van zijn partij in de Tweede Kamer worden onderzocht. In de casestudies zagen we hoe bepalend het moeizaam gedeeld leiderschap van PvdA-fractievoorzitter Van Thijn en Den Uyl in de loop van de kabinetperiode werd en hoe het Den Uyls optreden bepaalde. De vorming en de impact van zulke ‘politieke tandems’, waarin de invloed van het geheel groter is dan die van de som der delen (Strangio et al., 2015), kunnen ook worden onderzocht bij andere premierschappen. Mogelijke tandemkandidaten zijn dan vooral fractievoorzitters, vice-premiers, ministers van Financiën en topambtenaren. Eén zo’n mogelijk voorbeeld kan het a-typische gedeeld leiderschap van premier Mark Rutte en PvdA-fractievoorzitter Diederik Samsom tijdens het kabinet-Rutte II (VVD-PvdA, 2012-2017) zijn, daar waar Versteegh (2022) al heeft laten zien dat zowel Rutte als Samsom zelf in de eigen partijpolitieke verwickelingen tandempartners kenden in de persoon van respectievelijk Edith Schippers en Jeroen Dijsselbloem.

9.5 EEN PORTRET VAN EEN POLITICUS ALS MINISTER-PRESIDENT

It's hard to see things when you're too close. Take a step back and look.

(Bob Ross ¹³)

Ik heb mij voor dit onderzoek jarenlang verdiept in Joop den Uyl. Maar een beperkt deel van al deze kennis heeft zijn weg kunnen vinden in deze tekst. Aan het eind van deze studie

12 Bijvoorbeeld de rechterlijke uitspraak bij de levensbeëindiging door een specialist ouderengeneeskunde van een wilsonbekwame verpleeghuisbewoner (Rechtbank Den Haag, 11 september 2019).

13 Bob Ross was een Amerikaanse landschapsschilder en cultfiguur die furore maakte op de televisie met zijn serie *The Joy of Painting*.

neem ik daarom de vrijheid op basis van de bredere kennis die ik heb opgedaan Den Uyl als minister-president nog eens in een andere kleurschakering te portretteren. Ik beperk mij daarbij tot een aantal inzichten die nieuw zijn of afwijken van wat andere auteurs reeds naar voren hebben gebracht. Ik begin mijn schets met Den Uyl staand op het bordes van paleis Soestdijk. Daarbij zal ik tevens de typering ‘het rode kabinet met de witte rand’ - gelanceerd door de PvdA-leiding - kritisch tegen het licht houden. Daarna laat ik zien dat de impact van de gereformeerde achtergrond van Den Uyl prominenter in het optreden aanwezig is dan andere auteurs eerder veronderstelden. Vervolgens zal ik dieper ingaan op Den Uyls problematische dubbelrol van minister-president en partijleider en een daarvoor plausibele verklaring geven. Tot slot zal ik met behulp van mijn eerdere analyse van de politieke tijd beredeneren waar ik Den Uyl tussen de andere Nederlandse minister-presidenten zou plaatsen, wat een verrassend resultaat oplevert.

Zo'n links kabinet was het niet

Op 11 mei 1973 staat na een lange en moeizame formatie het kabinet-Den Uyl op het bordes van Paleis Soestdijk. Den Uyl, de minister-president van dit kabinet, beweegt zich dan al zo'n twintig jaar in de politiek. Een beroepspoliticus à la Weber en de enige naoorlogse minister-president die na zijn termijn blijvend terugkeert in de Tweede Kamer. In mijn optiek een politieke persoonlijkheid waarvan de leiderschapsstijl en het gedachtegoed grotendeels zijn uitgekristalliseerd als hij het ambt van minister-president aanvaardt. Van dat gedachtegoed vormt het zogenaamde gelijkheidsdenken de kern. Hoewel hij bij de realisering daarvan een belangrijke rol voor de centrale overheid ziet weggelegd, relativeert hij met ‘de kleine marge’ evenwel de daadwerkelijke sturingsmogelijkheden van de politiek (Den Uyl, 1970; zie ook: Van Praag, 1990, p. 31).¹⁴

De ministersploeg die met Den Uyl op het bordes staat, krijgt van de PvdA-leiding de typering ‘het rode kabinet met de witte rand’ mee. Het illustreert hoe de PvdA, zelfs nu coalitie tot stand is gekomen, haar drang tot polariseren heeft behouden. Ook vijftig jaar later is de typering ‘het rode kabinet met de witte rand’ nog in zwang. Naar mijn opvatting geeft dit echter een vertekend beeld van de politieke samenstelling en het karakter van het kabinet. Juist voor een goed begrip van het optreden van Den Uyl als minister-president is een genuanceerder beeld van deze coalitie van belang.

Vanzelfsprekend zijn er tegenstellingen tussen de progressieven en confessionelen, maar zoals de formateurs Ruppert en Burger al hebben aangetoond zijn deze beperkt. Maar misschien nog wel meer van belang is dat er ook maatschappelijke en culturele overeenkomsten tussen de aangetreden ministers zijn. Zo hebben vijf van de zes ministers van confessionele huize een uitgesproken vooruitstrevend profiel.¹⁵ Vice-premier Van Agt staat bekend als een modern

14 Zie hoofdstuk 4.3 biografie Den Uyl.

15 Linksgeoriënteerde confessionelen typeerden zichzelf als vooruitstrevend om het typisch ‘linkse’ etiket progressief te vermijden, maar het kwam op hetzelfde neer (zie ook Kennedy, 1995).

jurist, die met de eveneens vooruitstrevende ARP-fractievoorzitter in de Eerste Kamer Albeda de vastzittende formatie van het kabinet vlot weet te trekken. De latere premier, maar op dat moment nog jonge minister van Economische zaken Lubbers is voormalig KVP-radicaal en deelnemer aan het zogenaamde Americain Beraad en heeft eind jaren zestig zelfs nog even getwijfeld over een overstap naar de PPR.¹⁶ Ook de beoogde minister van Verkeer en Waterstaat Westerterp behoorde tot de zogenaamde KVP-radicalen. (Ten Napel, 1992, p. 123). Minister van Sociale Zaken en oud-vakbondsman Boersma (ARP) zal al snel als extra PvdA-minister bekend staan en zo nu en dan Den Uyl links inhalen (Bootsma en Breedveld, 1999, p.26). Minister De Gaay Fortman tot slot, dringt reeds aan het begin van de formatie aan op een kabinet met de PvdA en laat zich dan ook door formateur Burger in een vroeg stadium overhalen aan het kabinet deel te nemen.

Tegelijkertijd vinden we aan de progressieve zijde een aantal bewindslieden die, al dan niet praktiserend, van kerkelijke huize zijn.¹⁷ Hoewel sommigen dat deel van hun opvoeding als een spijker in hun schoen ervaren, delen ze met de confessionele ministers een groot deel van hun maatschappelijke, universitaire en culturele achtergrond. Ik zou daarom, in tegenstelling tot de vaak gebruikte typering, het kabinet-Den Uyl willen karakteriseren als een tamelijk homogene centrum-linkse coalitie waarin de gematigd progressieve ministers (waaronder Den Uyl zelf) en de vooruitstrevende confessionele ministers beeldbepalend zijn (vgl. Van Baalen en Bos, 2022). Dat het na 1975 verwordt tot een ‘vechtkabinet’, heeft niet direct met de samenstelling te maken.

Eens Calvinist, altijd Calvinist

Hoewel Den Uyl in de oorlogsjaren het geloof vaarwel zegt en daarmee ook de gereformeerde zuil, blijft zijn calvinistische achtergrond zichtbaar in zijn handelen en denken. Het leiderschap van Den Uyl als minister-president kenmerkt zich wat mij betreft echter door meer dan alleen ‘een gereformeerd randje’, zoals Paul Frissen het optreden van Den Uyl elegant karakteriseert (Frissen, 2022, p. 23). Wellicht wel meer dan hij zelf had gewenst en zoals ik zal laten zien diepgaander dan andere onderzoekers lijken te veronderstellen.

De gereformeerde achtergrond van Den Uyl en zijn afscheid van het geloof vormen een belangrijk thema in de twee biografieën van Den Uyl (Bleich, 2008; Verkuil, 2019). Beide

16 Terwijl vanaf 1966 binnen de PvdA Nieuw Links opkomt, vinden we in dezelfde periode soortgelijke verbanden in de ARP en de KVP. Zo komen in het Americain Beraad (naar de plaats van samenkomst) ARP-leden, waaronder Albeda en de zogenaamde evangelisch radicalen, samen met KVP-radicalen en andere vooruitstrevende (bestuurs)leden uit de ARP, KVP en CHU. De latere minister van Binnenlandse Zaken De Gaay Fortman fungeert als gespreksleider. Voor de oprichting van de PPR neemt ook haar voorzitter Jurgens deel aan het beraad. Het beraad stuurt aan op nauwe samenwerking met de PvdA. Maar nadat het PvdA-congres van 1969 de anti-KVP resolutie aanneemt, kunnen de leden van het Americain Beraad nauwelijks meer voor samenwerking met de PvdA pleiten (Van de Berg, 1999, p. 358-359).

17 Den Uyl en Vredeling groeien op in een gereformeerd gezin; Pronk in een hervormd gezin; Duisenberg in een remonstrants gezin; Van Kemenade en Gruyters in een rooms-katholiek gezin.

biografen beschrijven dit proces uitgebreid en concluderen dat het gereformeerde geloof uiteindelijk plaats maakt voor een pragmatisch, zakelijk socialisme. Zij zien wel sporen van het calvinisme terug, maar dan met name in zijn publieke optreden. Te Velde typeert dat publieke optreden als ‘messianistisch’ en vergelijkt Den Uyl als minister-president onder andere met ARP-voorman en minister-president Abraham Kuyper (Te Velde, 2022, p. 215). Reichwein betoogt dat het calvinisme met name zichtbaar was in Den Uyls soberheidsmoraal, het besef te behoren tot een bepaalde gemeenschap, en in zijn optreden met name door de leerstelling en de wijze van debatteren. (Reichwein, 1998, p. 110).

Maar hoe goed doordacht en ongetwijfeld gewetensvol ook Den Uyl de Gereformeerde kerk verliet, het palet waarmee hij zijn politieke wereld daarna schilderde verraadt ook tijdens zijn premierschap in kleur en techniek de ‘calvinistische school’. Een Engelse zegswijze lijkt hier van toepassing: ‘you can take the boy out of the Church, but you can’t take the Church out of the boy’. Den Uyl verenigt in zijn politieke leiderschap in één persoon de drie ambten van de Gereformeerde kerk. In zijn rol als dominee tracht hij het gehele volk te winnen voor zijn sociaaldemocratische evangelie. Hij koos dan uiteindelijk niet voor een studie theologie, maar ook als politicus blijft hij een geroepene. Als ouderling spreekt hij de individuele (on)gelovige in een tête-à-tête toe en tracht deze op het rechte pad te houden of terug te brengen, ook als het een lid van een andere denominatie betreft. Als diaken trekt hij de maatschappij in om zo de noden van de ‘kleine luyden’ of zoals Den Uyl zou zeggen ‘de gewone mensen’ te ledigen. Dat deze achtergrond hem soms ook in de weg zat, heb ik laten zien in de abortuskwestie, maar is ook zichtbaar in de dubbelrol van minister-president en partijleider.

‘Zo ik iets ben, ben ik een partijleider.’

Tijdens de algemene beschouwingen van 1975 waarschuwt PvdA-fractievoorzitter Van Thijn het kabinet dat het werk moet maken van het hervormingsbeleid. Hoewel de PvdA-achterban helemaal niet ontevreden lijkt over het kabinetsbeleid, eisen de partijtop en de fractie dat het kabinet binnen deze regeringstermijn vier hervormingen zal realiseren.¹⁸ Van Thijn spreekt zelfs over 1976 als het jaar van de waarheid. Hij doelt daarbij niet alleen op het voortbestaan van het kabinet, maar ook op de voortzetting van de samenwerking met de KVP in een volgend kabinet (Van Praag, 1990, p. 166-171).

In de analyse van de politieke tijd van het kabinet-Den Uyl (hoofdstuk 5) zagen we dat bij aanvang van het kabinet de economische hoogtijdagen, die de ambitieuze hervormingsplannen mogelijk moeten maken, voorbij zijn. Intussen hebben ook de gevolgen van de oliecrisis en de toenemende inflatie en oplopende werkloosheid in de jaren 1974-1975 de mogelijkheden van het kabinet nog verder beperkt. In de miljoenennota van 1976 kondigt minister Duisenberg, om het begrotingstekort niet verder te laten oplopen, de zogenaamde 1%-norm aan: de collectieve lasten mogen niet meer dan dat percentage stijgen. Dat

¹⁸ Invoering van een vermogensaanwasdeling, Verzelfstandiging van de ondernemingsraden, Wet Investeringsrekening, Wet tegen grondspeculatie.

betekent dat de financiële ruimte ontbreekt voor de sociaaleconomische hervormingen die nog niet zijn gerealiseerd.¹⁹Vandaar dat Van Thijn nu inzet op de vier hervormingsvoorstellen – deze hebben namelijk geen directe financiële impact.

Den Uyl doet verwoede pogingen de partij en fractie op andere gedachten te brengen en het spel niet zo hard te spelen. Maar hij weet uiteindelijk de partijtop en de fractie niet te overtuigen en geeft zich gewonnen. Hierna probeert Den Uyl volgens Anet Bleich ‘...uit alle macht de vier hervormingsvoorstellen door het kabinet te loodsen.’ (Bleich, 2008 p. 361). Den Uyl kan de rol van minister-president en partijleider niet goed uit elkaar houden, waardoor zijn taak als arbiter in de ministerraad onder druk komt te staan, tot irritatie van de confessionele ministers. In combinatie met de voortdurende denigrerende en polariserende houding van de PvdA leidt dit ertoe dat na minister Van Agt ook minister Lubbers en minister De Gaay Fortman, die beiden tot dan toe Den Uyl loyaal steunen, mentaal afscheid nemen van het kabinet (Kroeger en Stam, 1998, p. 74-75).

Diverse auteurs beschrijven wel de wijze waarop Den Uyl in deze dubbelrol verstrikt raakt, maar geven daaraan verder geen duiding (Van Praag, 1990; Bleich, 2008; Verkuil, 2019).

Den Uyl wist als ervaren politicus dat de PvdA ook in de toekomst alleen zou kunnen regeren in een coalitie. Het blijft een puzzel waarom Den Uyl uiteindelijk dan toch naar het pijpen van de partij danst, met alle gevolgen van dien voor het kabinet en de latere mislukte formatie van 1977. Hoe is dat te duiden vanuit Den Uyls politieke persoonlijkheid?

Een boeiend element in het optreden van Den Uyl vormt de combinatie van zijn zelfvertrouwen, geloof in de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te kunnen bepalen, een taakgerichte instelling aan de ene kant en zijn behoefte te zoeken naar het compromis en te streven naar consensus aan de andere kant. Nu kenmerkt de Nederlandse politieke constellatie zich door het zoeken naar het compromis en het streven naar consensus. Ook zijn socialistische voorganger Drees en zijn latere opvolger Kok wisten in hun periode via compromissen te regeren. Maar zij hielden de partij op afstand en lieten zich er bestuurlijk niet al te veel aan gelegen liggen.

Ik vermoed dat ook hier de gereformeerde achtergrond van Den Uyl een plausibele verklaring is voor zijn ontvankelijkheid voor de druk uit de partijgelederen. Na de reformatie kozen de protestanten in tegenstelling tot de rooms-katholieke kerk voor een democratisch bestuur. Uit hun midden kiezen de gemeenteleden een kerkbestuur, dat zowel de aardse als de theologische zaken behartigt. Dit kerkbestuur benoemt ook de predikant, die theologisch verantwoording aflegt aan het kerkbestuur en daarmee indirect ook aan de gemeente. De analogie met de PvdA ligt mijns inziens voor de hand. De leden kiezen het partijbestuur, dat vervolgens voor een partijprogramma en een partijleider zorgdraagt. Net zoals de predikant krijgt de partijleider een mandaat om de ‘socialistische’ eredienst te leiden, maar

19 Hubert Smeets neemt het in zijn biografie van Hans van Mierlo op voor het kabinet. Hij somt de maatregelen en wetten op die tot dan toe waren gerealiseerd: de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW), de koppeling tussen lonen en uitkeringen, het minimum jeugdloon, de Huurwet, het begin van de stadsvernieuwing, de hervorming van de rechtspraak waardoor burgers tegen de Staat kunnen procederen bij de Raad van State en het besluit Oosterscheldekering (Smeets, 2021, p. 164-165).

blijft verantwoording schuldig aan het partijbestuur en de partijleden. Een politieke coalitie is zo gezien een 'oecumenische' samenkomst, waarvan de uitkomst vanzelfsprekend niet belangrijker kan zijn dan de opvattingen van de eigen gemeenteleden (in casu de partijleden). Uiteindelijk ligt de macht dus niet bij de partijleider; deze legt zich neer bij de besluiten van de partijleden. De vraag die dan rijst is waarom Den Uyl wel de kerk verlaat maar uiteindelijk de partij trouw blijft. De voor de hand liggende reden is dat hij de partij zelf mede heeft vormgegeven, en vooral omdat hij haar 'evangelie' zelf heeft geschreven.

Een tweede Colijn?

Voordat ik dit portret van Den Uyl van de denkbeeldige ezels haal en inlijst, rijst de vraag waar zijn portret komt te hangen. In een chronologisch opgezette expositie vinden we hem terug tussen Biesheuvel en Van Agt. Bij een indeling naar politieke kleur hoort hij in de zaal met sociaaldemocraten en zien we hem terug tussen Drees en Kok. Als ik echter kies voor een expositie opgezet vanuit het perspectief van leiderschap en politieke tijd, dan hang ik het portret van Den Uyl zonder enige twijfel naast dat van Colijn. Dat vraagt enige toelichting.

Het model van de politieke tijd biedt de mogelijkheid een vergelijking te maken tussen regeringsleiders die weliswaar op verschillende historische momenten optraden maar wel in eenzelfde politiek tijdraam opereerden en zich voor vergelijkbare leiderschapsposities gesteld zagen (Skowronek, 1993; Laing, 2011). In het geval van Den Uyl is een vergelijking op economisch terrein mogelijk met de vooroorlogse minister-president Colijn (ARP). Colijn kwam al eerder aan de orde bij de bespreking van het economisch beleidsterrein (zie hoofdstuk 5). Hij zag zichzelf net als Den Uyl voor een conserverende leiderschapspositie gesteld. Colijn voert in de jaren dertig als minister-president een terughoudend, met name monetair, economisch beleid. Langzaam maar zeker blijkt dit beleid onhoudbaar en is het probleemoplossend vermogen ervan laag. Colijn heeft een hoge verbondenheid met het bestaande beleid en tracht er krampachtig aan vast te houden. Hij negeert signalen uit de samenleving, de internationale monetaire wereld en zelfs uit zijn eigen kabinet. Den Uyl heeft weliswaar grote verbondenheid met het contrasterend Keynesiaans beleidspad, maar zoals in hoofdstuk 5 al bleek heeft dit beleidspad in de betreffende tijd volgens velen een laag probleemoplossend vermogen. De werkloosheid en inflatie blijven hoog oplopen, en Nederland krijgt te maken met het weerbarstige fenomeen van 'stagflatie'. De Keynesiaanse aanpak blijkt niet geschikt om de genoemde problemen van dat moment te bestrijden. En net als Colijn houdt Den Uyl van zijn grote verbondenheid even krampachtig vast aan het op dat moment dominante denken. De overeenkomsten in beider optreden zijn opvallend. Zowel Colijn als Den Uyl vertonen, overigens niet alleen op het economische beleidsterrein, een typisch Calvinistische leerstelling, gepaard gaande met een groot zelfvertrouwen in eigen kunnen, die beiden uiteindelijk het ambt van minister-president zal kosten. Dat bij zowel Colijn als Den Uyl hun katholieke coalitiegenoten daar de hand in hadden, berust waarschijnlijk op toeval. Maar hun leiderschap en politieke lot werd toch vooral bepaald door de smalle marge van het ambt.

B

Bijlagen

**Politieke partijen in de Tweede kamer na de
verkiezingen van 1972**

Samenstelling kabinet-Den Uyl

LTA referentiescores

LTA scores Den Uyl

Bronnen en literatuur

Curriculum vitae

English summary

Dankwoord

POLITIEKE PARTIJEN IN DE TWEEDE KAMER NA DE VERKIEZINGEN VAN 1972

Partij		Aantal Zetels
Partij van de Arbeid	PvdA	43
Katholieke Volkspartij	KVP	27
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	VVD	22
Anti-Revolutionaire Partij	ARP	14
Politieke Partij Radikalen	PPR	7
Christelijk-Historische Unie	CHU	7
Communistische Partij Nederland	CPN	7
Democraten 66	D'66	6
Democratisch-Socialisten 1970	DS'70	6
Staatkundig-Gereformeerde Partij	SGP	3
Boerenpartij	BP	3
Gereformeerd Politiek Verbond	GPV	2
Pacifistisch-Socialistische Partij	PSP	2
Rooms-Katholieke Partij Nederland	RKPN	1

SAMENSTELLING KABINET-DEN UYL

Ministers namens de PvdA

Minister-President en minister van Algemene Zaken

J.M. (Joop) den Uyl

Minister van Buitenlandse Zaken

M. (Max) van der Stoep

Minister voor Ontwikkelingssamenwerking

J.P. (Jan) Pronk

Minister van Onderwijs en Wetenschappen

J.A. (Jos) van Kemenade

Minister van Financiën

W.F. (Wim) Duisenberg

Minister van Defensie

H. (Henk) Vredeling (tot 31 december 1976, daarna Europees Commissaris voor Sociale Zaken)

A. (Bram) Stemerink (vanaf 31 december 1976)

Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne

I. (Irene) Vorrink

Ministers namens de KVP

Minister van Justitie en vice-minister-president

A.A.M. (Dries) van Agt (tot 8 september 1977, drie maanden na de verkiezingen keuze voor de Tweede Kamer)

Minister van Verkeer en Waterstaat

Th.E. (Tjerk) Westerterp

Minister van Economische Zaken

R.F.M. (Ruud) Lubbers

Minister van Landbouw en Visserij

T. (Tiemen) Brouwer (tot 1 november 1973, vertrokken vanwege gezondheidsproblemen)

A.P.J.M.M. (Fons) van der Stee (vanaf 1 november 1973)

Ministers namens de ARP

Minister van Binnenlandse Zaken tevens belast met Surinaamse en Antilliaanse aangelegenheden

Minister van Justitie en vice-minister-president (vanaf vertrek Van Agt, 8 september 1977)

W.F. (Wilhelm) de Gaay Fortman

Minister van Sociale Zaken

J. (Jaap) Boersma

Ministers namens de PPR

Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

H.W. (Harry) van Doorn

Minister voor Wetenschapsbeleid

F.H.P. (Boy) Trip

Minister namens D'66

Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

J.P.A. (Hans) Gruijters

Staatssecretarissen namens de PvdA

Binnenlandse Zaken

W. (Wim) Polak

Onderwijs en Wetenschappen

G. (Ger) Klein

Defensie

A. Stermerdink (tot 31 december 1976, daarna minister van Defensie)

Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

M.P.A. (Marcel) van Dam

J.L.N. (Jan) Schaefer

Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

W. (Wim) Meijer

Staatssecretarissen namens de KVP

Financiën

A.P.J.M.M. (Fons) van der Stee (tot 1 november 1973, daarna minister van Landbouw)

Drs. M.J. (Martin) van Rooijen (vanaf 21 december 1973)

Defensie

J.A. (Joep) Mommersteeg (tot 1 maart 1974, vertrokken vanwege gezondheidsproblemen)

C.L.J. (Cees) van Lent (vanaf 11 maart 1974)

Economische Zaken

Th. M. (Ted) Hazekamp

Sociale Zaken

P.J.J. (Jan) Mertens

Volksgezondheid en Milieuhygiëne

J.P.M. (Jo) Hendriks

Staatssecretarissen namens de ARP

Buitenlandse Zaken

Dr. P.H. (Peter) Kooijmans

Onderwijs en Wetenschappen

A. (Antoon) Veerman (tot 1 september 1975, vertrokken vanwege gezondheidsproblemen)

K. (Klaas) de Jong (Van 1 september 1975)

Staatssecretaris namens de PPR

Verkeer en Waterstaat

M.H.M. (Michel) van Hulten

Staatssecretarissen namens D'66

Buitenlandse Zaken

L.J. (Laurens Jan) Brinkhorst

Justitie

J.F. (Jan) Glastra van Loon (tot 27 mei 1975, ontslagen door minister Van Agt)

H.J. (Henk) Zeevalking (vanaf 6 juni 1975)

Financiën

A. (Aar) de Goede

LTA REFERENTIESCORES

Region	Control over Events	Need for Power	Conceptual Complexity	Self-Confidence	Task Orientation
World Leaders (N=284)	Mn=.35 SD=.05	Mn=.26 SD=.05	Mn=.59 SD=.06	Mn=.36 SD=.10	Mn=.63 SD=.07
Western Europe (N=53)	Mn=.33 SD=.07	Mn=.26 SD=.05	Mn=.57 SD=.06	Mn=.32 SD=.13	Mn=.64 SD=.09
Eastern Europe (N=78)	Mn=.34 Sd=.05	Mn=.24 SD=.05	Mn=.59 SD=.05	Mn=.39 SD=.10	Mn=.68 SD=.07
Middle East & Northern Africa (N=46)	Mn=.33 Sd=.06	Mn=.27 SD=.06	Mn=.56 SD=.08	Mn=.31 SD=.13	Mn=.58 SD=.06
Pacific Rim (N=79)	Mn=.34 Sd=.06	Mn=.27 SD=.06	Mn=.59 SD=.08	Mn=.32 SD=.12	Mn=.62 SD=.08
Anglo-America (N=15)	Mn=.36 SD=.04	Mn=.24 SD=.04	Mn=.60 SD=.05	Mn=.45 SD=.08	Mn=.62 SD=.06
Latin America (N=13)	Mn=.37 SD=.03	Mn=.25 SD=.02	Mn=.60 SD=.05	Mn=.34 SD=.05	Mn=.65 SD=.06

Version: October 2012. For any questions or comments please contact Hanneke Derksen at Hderksen@maxwell.syr.edu LTA

LTA-SCORES DEN UYL

LTA Persoonlijkheidskenmerk	Score Den Uyl					Score West-Europese leiders
	Totaal	1973	1974	1975	1976	
Overtuigd van de eigen mogelijkheden politieke gebeurtenissen te bepalen	.62	.67	.59	.65	.56	Gemiddeld = .33 Laag < .26 Hoog > .40
Machtsstreven	.23	.21	.24	.23	.21	Gemiddeld = .26 Laag < .21 Hoog > .31
Conceptuele complexiteit	.61	.57	.67	.64	.56	Gemiddeld = .57 Laag < .51 Hoog > .63
Zelfvertrouwen	.49	.50	.44	.48	.55	Gemiddeld = .32 Laag < .19 Hoog > .45
Taakgerichtheid	.71	.75	.72	.63	.73	Gemiddeld = .64 Laag < .55 Hoog > .73

BRONNEN EN LITERATUUR

Archieven

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG)

Archief PvdA

Archief Ed van Thijn

Archief Liesbeth den Uyl

Archief Joop den Uyl

Archief Irene Vorrink

Atria Kennisinstituut voor Vrouwengeschiedenis en Emancipatie, Amsterdam

Archief Madzy Rood-de Boer

Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen (KDC)

Archief A.A.M. van Agt

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

Archief Jaap Burger

Archief van het Ministerie van Algemene Zaken: Raad van Ministers en onderraden

Archief van het Ministerie van Justitie

Archief van de Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid Suriname

Gedrukte bronnen

Bisschoppelijke Verklaring Abortus Provocatus (Nederlandse Bisschoppen, 1974)

De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief. Rapport van de plancommissie van de PvdA (1951)

DS'70 Verkiezingsprogramma 1971

Gemeenschappelijk Urgentie Program (KVP, ARP en CHU) 1971-1975

Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie (PvdA, D'66 en PPR, 1972)

Kernprogramma KVP 1971-1975

Liberalen op nieuwe wegen. Verkiezingsprogramma 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Om de kwaliteit van het bestaan. Verkiezingsmanifest 1963 van de Partij van de Arbeid

Verslag der Handeling van de Eerste Kamer der Staten Generaal (Handelingen I)

Verslag der Handeling van de Eerste Kamer der Staten Generaal, Kamerstukken (Kamerstukken I)

Verslag der Handeling van de Tweede Kamer der Staten Generaal (Handelingen II)

Verslag der Handeling van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Kamerstukken (Kamerstukken II)

Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid, 1967

Vrijheid werk samenwerking: Verkiezingsprogramma VVD (1977)

Werkprogram 1967-1971: Dit wil de KVP

Audiovisueel materiaal

Andere Tijden, NTR-VPRO 2012, 'Joop den Uyl – Dromer en drammer':

https://www.youtube.com/watch?v=fniP_gGpZlw

KRO Vraaggesprek, 'Dries van Agt wordt 65', KRO februari 1996, interviewer Sven Kockelman:

<https://www.youtube.com/watch?v=jhikxCri554>

Verkiezingsdebat 1972, Joop den Uyl en Hans Wiegel

https://youtu.be/g0f_dFtK2fY

Websites

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis: www.ru.nl/cpg

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen: www.dnpp.nl

Gedigitaliseerde kranten Koninklijke Bibliotheek: www.delpher.nl

Parlementair Documentatie Centrum: www.parlement.com

Rechtspraak: www.uitspraken.rechtspraak.nl

LITERATUUR

1. Aerts, R. (2009). *Het aanzien van de politiek*. Amsterdam: Bert Bakker.
2. Aerts, R., Liagre Böhl, H., Rooy, P. de, & Velde, H. te (2010). *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen: SUN.
3. Agt, A. van (1971, nov/dec). Abortus en euthanasie. *Politiek Perspectief*, 1, 1-15.
4. Akkermans, A., & Trip, B. (2014). *Ministerraad op vrijdag. persoonlijke herinneringen aan het kabinet-Den Uyl 1973-1977*. Amsterdam: Autres directions.
5. Ancona, H., & Peper, B. (1972, oktober). Den Uyl over vrouwen en politiek : een vraaggesprek met Hedy d'Ancona en Bram Peper. *Socialisme en Democratie*, 3, 152-157.
6. Andeweg, R. B. (2014). Cabinet Ministers: Leaders, Team Players, Followers? In R. Rhodes, & P. 't Hart, *The Oxford Handbook of Political Leadership* (pp. 532-548). Oxford: Oxford University Press.
7. Andeweg, R. B. (1991). The Dutch Prime Minister. Not just Chairman, not yet Chief? *West European Politics*, 14.
8. Andeweg, R. B. (1997). The Netherlands. In J. Blondel, & F. Muller-Rommel, *Cabinets in Western Europe*. London: MacMillan Press.
9. Andeweg, R. B. (1990). Tweeërlei Ministerraad. Besluitvorming in Nederlandse kabinetten. In R. B. Andeweg, *Ministers en Ministerraad*. 's-Gravenhage: SDU.
10. Assche, T. van (2009). *Herman van Rompuy: Calm Resolve in the European Union*. Opgehaald door auteur op 29-12-2017 : <https://www.uantwerpen.be/images/uantwerpen/container2608/files/Van%20Assche%20-%20Herman%20van%20Rompuy.pdf>
11. Azzi, S. (2017). Political Time in a Westminster Democracy: the Canadian Case. *The American Review of Canadian Studies*, 47 (1), 19-34.
12. Bak, P. (2004). *Een soeverein leven, Biografie van W.F. de Gaay Fortman*. Mets & Schilt.
13. Baalen, C. van, & Kessel, A. v. (2016). *Kabinetsformaties 1977-2012*. Amsterdam: Boom.
14. Baalen, C. van, & Bos, A. (2022). *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig, 1971-1982*. Amsterdam: Boom.
15. Balys, T. (1989). *Governing by Committee. Albany*. NY: Suny Press
16. Bass, B. M. (2008). *The Bass handbook of Leadership*. New York: Free Press.
17. Baumgartner, F. R. (2014). Ideas, paradigms and confusions. *Journal of European Public Policy*, 21 (3), 475-480.
18. Bennett, A., & Checkel, J. T. (2015). *Proces Tracing. From Metaphor to Analytic Tool*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Beekman, T. (2020). *Machiavelli's lef. levensfilosofie voor de vrije mens*. Amsterdam: Boom.
20. Bennister, M. (2012). *Prime Ministers in Power: Political Leadership in Britain and Australia*. Canterbury: Palgrave.
21. Bennister, M., Worthy, B., & Hart, P. 't (2017). *The Leadership Capital Index. A New Perspective on Political Leadership*. Oxford: Oxford University Press.
22. Berg, J. T. van den (1990). De minister-president. Aanjager van noodzakelijk beleid. In R. B. Andeweg, *Ministers en Ministerraad*. 's-Gravenhage: SDU
23. Berg, J. T. van den & Molleman, H. (1974). *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen a/d Rijn: Samson.

24. Berg, J.J. van den (1999). *Deining koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970* Amsterdam. Kampen: Kok .
25. Berg, J. T. van den (2005). Minister-president in het land van 'doen alsof'. In J.L.W. Broeksteeg, & L.F. Verhey, L. F. (2005). *Een versterking van de minister-president*. Deventer: Kluwer.
26. Berge, D. ten (1982). *Sapristi! Van Agt*. Amsterdam: Elsevier.
27. Bergh, A. van den (1977). *De Methode Finks*. Den Haag: Stimezo Nederland.
28. Blatter, J., & Haverland, M. (2014). *Designing Case Studies. Explanatory Approaches in Small-N Research*. New York: Palgrave Macmillan.
29. Bleich, A. (1986). *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1984*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
30. Bleich, A. (2008). *Joop den Uyl. Dromer en Doordouwer*. Amsterdam: Balans.
31. Bleich, A. (2018). *De stille diplomaat. Max van der Stoep 1924-2011*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
32. Blick, A., & Jones, G. (2010). *Premiership. The Development, Nature and Power of the Office of the British Prime Minister*. Exeter: Imprint Academic.
33. Blondel, J., Rommel, F. (1993). *Governing Together* . London: Macmillan.
34. Boeije, H. (2008). *Analyseren in kwalitatief onderzoek, Denken en doen*. Amsterdam: Boom.
35. Boin A., Hart P. 't & Kuipers S. (2017), The Crisis Approach. In: Rodriguez H., Donner W. & Trainor J. (Eds.), *Handbook of Disaster Research* . New York: Springer. 23-38.
36. Bok, M. de (1988). *Joop den Uyl, Een leven in interviews*. Amsterdam: Sijthoff.
37. Boom, W. (2010). *De val van Balkenende. Wat ging er mis?* Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
38. Bootsma, P., & Breedveld, W. (1999). *De verbeelding aan de macht, Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*.
39. 's-Gravenhage: SDU.
40. Bordewijk, P. (1978). De smalle marges van de partijdemocratie. *Hollands Maandblad* , 362-373.
41. Bosmans, J. & Kessel, A. van (2011). *Parlementaire geschiedenis van nederland*. Amsterdam: Boom.
42. Boswell, J., Corbett, J., & Rhodes, R. (2019). *The Art and Craft of Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
43. Bovend 'Eert, P. van, Hoekstra, R. J., & Eppink, D. J. (2005). *Over de versterking van de positie van de minister-president*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
44. Braak, B., & Berg, J. van den (2017). *Zeventig jaar zoeken naar het compromis. Parlementaire geschiedenis van Nederland, Deel II 1946-2016*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
45. Breedveld, W., & Jansen van Galen, J. (1996). *Gaius, De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman*. Utrecht: Uitgeverij Scheffers.
46. Brinkel, T. (2020). *Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers*. Amsterdam: Ambo| Anthos.
47. Broek, I. van den (2002). *Heimwee naar de politiek, De herinnering aan het kabinet-Den Uyl*. Amsterdam: Wereldbibliotheek BV.
48. Broeksteeg, J. L., & Verhey, L. F. (2005). *Een versterking van de minister-president*. Deventer: Kluwer.
49. Brouwer, J. W. (2016). De berg die een muis baarde. de formatie van het kabinet-Van Agt III (1982). In C. van Baalen, & A. van Kessel, *Kabinetsformaties 1977-2012*. Amsterdam: Boom.
50. Brouwer, J. W. & van Merrienboer, J. (2001). *Van buitengaats naar binnenhof, P.J.S. de Jong, een biografie*. Den Haag: SDU Uitgevers.

51. Brown, A. (2015). *The Myth of the Strong Leader. Political Leadership in the Modern Age*. New York: Vintage.
52. Bruijn, J. (1979). *Geschiedenis van abortus in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep.
53. Buddingh, H. (2020). *De geschiedenis van Suriname*. Amsterdam: Uitgeverij Rainbow.
54. Burger, J. (1978). Den Uyl-II zat er niet. *Socialisme en democratie*, (1) 3-9.
55. Burns, J. M. (1979). *Leadership*. New York: Perennial Harper Collins Publishers.
56. Byrne, C., Randall, N., & Theakston, K. (2017). Evaluating British Prime Ministerial performance: David Cameron in Political Time. *The British Journal of Politics and International Relations*, 19 (1), 202-220.
57. Casteleijn, L. (red.), (1984). *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*. Amsterdam: Arbeiderspers.
58. Chorus, J. (2013). *Beatrix: dwars door alle weerstand heen*. Amsterdam: Atlas Contact.
59. Daalder, H. (2004). *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988 : de Indonesische kwestie 1945-1949*. Amsterdam: Balans.
60. Daalder, H. & Gaemers, J. (2014). *Willem Drees 1886-1988: premier en elder statesman*. Amsterdam: Balans.
61. Daigneault, P.M. (2014). Reassessing the concept of policy paradigm: aligning ontology and methodology in policy studies. *Journal of European Public Policy*, 21 (3), 453-469.
62. Denzin, N.K. (1970). *The research act in sociology: A theoretical introduction to sociological methods*. Chicago: Aldine.
63. Derksen, H. (2012). Leadership Trait Analysis Scores. Syracuse: Personal communication.
64. Dorp, G.H. van & Rhodes, R. (2022). The Netherlands: How Weak Prime Ministers Gain Influence. In K. Kollveit, & R. Shaw, *Core Executive in a Comparative Perspective* (p. Chapter 3). Londen: Palgrave Macmilan.
65. Driver, M. (1977). Individual Differences as Determinants of Aggression in the Inter-Nation Simulation. In M. G. Hermann, *A Psychological Examination of Political Leaders*. New York: Free Press.
66. Dyson, S. B. (2009). *The Blair Identity. Leadership and forgein policy*. Manchester: Manchester University Press.
67. Elgie, R. (1995). *Political Leadership in Liberal democracies*. Hampshire.
68. Elliott, J. (2005). *Using narratve in social research: Qualitative and quantitative approaches*. Thousands Oaks: Sage.
69. Elzinga, D. J. (2009). Monarchy, Political Leadership, and Democracy: On the Importance of Neutral Institutions. In J. Kane, H. Patapan, & P. 't Hart, *Dispersed Democratic Leadership: Origins, Dynamics & Implications*. Oxford: Oxford University Press.
70. Enschedé, C. (1966). Abortus op medische indicatie en strafrecht. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde en Nederlands Juristenblad*, 110 en 41, 1349-1353 en 1109-1118.
71. Esch, F.A.W.J. van (2015). A matter of personality? Stability and change in EU leaders' belief during the Euro crisis. In D. Alexander, & J. Lewis, *making Public Policy Decisions*. Abingdon, Oxdon: Routledge.
72. Esch, F.A.W.J. van., & Fitzgerald, C. (juni, 2017). Trait, State, or Source? A Methodological Reflection on Leadership Trait Analysis. *Presentation to the 40th Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology, Edinburgh, Scotland*.
73. Esterik, C. van & Tijn, J. van (1984). *Jaap Burger. Een leven lang dwars*. Amsterdam: Bert Bakker.

74. Fatah-Black, K. (2021). *Slavernij en beschaving. Geschiedenis van een paradox*. Amsterdam: Ambo Anthos.
75. Frissen, P.H.A. (2009). *Gevaar verplicht. Over de noodzaak van aristocratische politiek*. Amsterdam: Van Gennep.
76. Frissen, P.H.A. (2022). *De volle plek van de macht. De versplinterde staat voorbij*. Afscheidsrede. Tilburg: Tilburg University.
77. Frissen, P.H.A. (2023). *De integrale staat. Kritiek van de samenhang*. Amsterdam: Boom.
78. George, A. L., & Bennett, A. (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge: MIT Press.
79. George, A. (1980). *Presidential Decision Making and Foreign Policy: On the Effective Use of Information and Advice*. Westview: Boulder.
80. Giebels, L. J. (1996). *Beel, van vazal tot onderkoning*. Den Haag: SDU Uitgevers.
81. Goetz, K. H., & Meyer-Sahling, J.-H. (2009). Political time in the EU: dimensions, perspectives, theories. *Journal of European Public Policy*, 16 (2), 180-201.
82. Gortzak, W. (1978). *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl, Gesprekken met PvdA-bewindslieden*. Deventer: Kluwer.
83. Greenstein, F. I. (1982). *The Hidden-Hand Presidency. Eisenhower as Leader*. New York: Basic Books inc. Publishers.
84. Greenstein, F. I. (1987). *Personality and Politics. Problems of Evidence, Inference, and Conceptualization*. Princeton: Princeton University Press.
85. Greenstein, F. I. (1992). Can Personality and Politics Be Studied Systematically? *Political Psychology*, 13(1), 105-128.
86. Greenstein, F. I. (2009). *The Presidential Difference. Leadership Style from FRD to Barack Obama*. Princeton: Princeton University Press.
87. Griensven, P. van (2009). De zure appel in tijden van economische crisis. In C. v. Baalen, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (pp. 59-71). Nijmegen: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.
88. Gualthérie van Wezel, A. (2011). *De smaak van de macht*. Schoorl: Conserve.
89. Gustafson, B. (2008). History, Biography and Leadership. Grasping Public Lives. In J. Uhr, & P. 't Hart, *Public Leadership. Perspectives and Practices*. Canberra: The Australian National University.
90. Hall, P.A. (1993). Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain. *Comparative Politics*, 25 (3), 275-296.
91. Hargrove, E.C. (2009). Evolving Executive Authority in Anglo-American Democracy: Coping with leadership Dispersal. In J. Kane, H. Patapan, & P. 't Hart, *Dispersed Democratic Leadership*. Oxford: Oxford University Press.
92. Hargrove, E.C. (1998). *The President as Leader. Appealing to the better Angels of our Nature*. Kansas: University Press of Kansas.
93. Harmsma, J. (2018). *Jelle zal wel zien: Jelle Zijlstra, een eigenzinnig leven tussen politiek en economie*. Amsterdam: Prometheus.
94. Harris, D. (1997). Dwight Eisenhower and the new deal: the politics of preemption. *Presidential Studies Quarterly*, 27 (2), 333-343.
95. Hart, P. 't. (1990). Nederland en de Duitse inval: aanzet tot een bestuurskundige analyse.
96. *Beleid en Maatschappij*, nr. 2, pp. 47-61.

97. Hart, P. 't. (1990) *Groupthink in Government*, Lisse: Swets en Zeitlinger.
98. Hart, P. 't, P. de Jong & A.F.A. Korsten (1991). *Groepsdenken in het openbaar bestuur. Cruciale beslissingen in kleine groepen*. Alphen aan den Rijn: Samson.
99. Hart, P. 't, E. Stern & B. Sundelius (1997). *Beyond Groupthink. Political Groups Dynamics and Foreign Policymaking*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
100. Hart, P. 't (2011). Reading the signs of times: Regime dynamics and leadership possibilities. *Journal of Political Philosophy*, 19 (4), 419-439.
101. Hart, P. 't (2014). Contextual Analysis. In R. Rhodes, & P. 't Hart, *The Oxford Handbook of Political Leadership* (pp. 210-224). Oxford: Oxford University Press.
102. Hart, P. 't (2014). *Understanding Public Leadership*. London: Palgrave.
103. Hart, P. 't & Tummers, L. (2019). *Understanding Public Leadership (2^e editie)* London: Palgrave.
104. Heffernan, R. (2003). Prime Ministerial Predominance? Core Executive Politics in the UK. *British Journal of Politics and International Relations*, 5 (3), 347-372.
105. Heiden, P. van & van Kessel, A. (2010). *Rondom de nacht van Schmelzer, De kabinetten-Marijnen-Cals en -Zijlstra 1963-1967*. Amsterdam: Boom.
106. Helms, L. (2005). *Presidents, Prime Ministers and Chancellors. Executive leadership in Western Democracies*. Hampshire: Palgrave.
107. Helms, L. (2012). *Poor leadership and Bad Governance*. Cheltenham: Edward Elgar
108. Helms, L. (2014). Institutional Analysis. In R. Rhodes, & P. 't Hart, *The Oxford handbook of Political Leadership* (pp. 195-209). Oxford: Oxford University Press.
109. Hennesey, P. (2000). *The Prime Minister. The Office and its Holders since 1945*. Lodon: Penguin.
110. Hermann, M.G. (1980). Explaining Foreign Policy behavior Using the personal Characteristics of Political Leaders. *International Studie Quartely*, 24, 7-46.
111. Hermann, M.G. & Preston, T. (1994). Presidents, Advisers and Foreign Policy: The Effect of Leadership Style on Executive Arrangements. *Political Psychology*, 15, 75-96.
112. Hermann, M.G. (2008). Assessing Leadership Style: Trait Analysis. In J. M. Post, *The Psychological Assessment of Political Leaders*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
113. Hermann, M.G. (2014). Political Psychology. In R. Rhodes, & P. 't Hart, *The Oxford Handbook of Political Leadership* (pp. 117-131). Oxford: Oxford University Press.
114. Hietland, C., & Voerman, G. (2016). *10 over rood 50 jaar later*. Amsterdam: Boom.
115. Hietland, C. (2019). *De kroonprins van Nieuw Links. Biografie van André van der Louw 1933-2005*. Amsterdam : Prometheus.
116. Hiratischwili, N. (2017). *Het achtste leven*. Amsterdam: Atlas Contact
117. Hoekstra, D. J. (1999). The Politics of Politics: Skowronek and Presidential Research. *Presidential Studies Quartely*, 29 (3), 657-671.
118. Hoekstra, R. (1988). *Ministerraad en vorming van het regeringsbeleid*. Zwolle: Tjeenk Willink.
119. Hooven, M. ten & 't Hart, P. (2004). *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolutie*. Amsterdam: Uitgeverij De Balie.
120. Horst, H. van der (2007). *Onze premiers (1901-2002)*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.

121. Howlett, M., & Cashore, B. (2009). The Dependent Variable Problem in the Study of Political Change: Understanding Political Change as a Methodological problem. *Journal of Comparative Policy Analysis* , 1 (11), 33-46.
122. Irwin, G., Verhoef, J., & Wiebrens, C. (1977). *De Nederlandse kiezer '77*. Leiden: Rijksuniversiteit.
123. Janis, I. (1982). *Groupthink. Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin Company.
124. Jansen van Galen, J. & Vuijsje, B. (1985). *Joop den Uyl, Politiek als hartstocht*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
125. Jansen van Galen, J. (2001). *Kapotte plantage. een Hollander in Suriname*. Amsterdam: Contact.
126. Jansen van Galen, J. (2005). *Laatste gouverneur, eerste president. de eeuw van Johan Ferrier, Surinamer*. Leiden: KITLV.
127. Jansen van Galen, J. (2013). *Afscheid van de koloniën. het Nederlandse dekolonisatiebeleid 1942-2012*. Amsterdam: Atlas Contact.
128. Janssens, R. (2001). *De opbouw van de antirevolutionaire partij 1850-1888*. Hilversum: Verloren.
129. Johansson, J. (2009). *The politics of Possibility. Leadership in Changing Times*. Wellington: Dumore Publishing Ltd.
130. Jonge, A. de (2013). Uijl, Johannes Martrten den (1919-1987). In *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Den Haag: Huygens.
131. Joustra, A., & Venetië, E. van (1989). *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*. Anthos.
132. Kalma, P. (2012). *De politieke erfenis van Joop den Uyl*. Amsterdam: De Rode Hoed.
133. Kaarbo, J. & Hermann, M.G. (1998). Leadership Styles of Prime Ministers: How Individual Differences Affect the Forgein Policymaking Process. *Leadership Quartely* , 9(3) , 243-263.
134. Kaarbo, J. (2012). *Coalition Politics and Cabinet Decision Making*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
135. Kane, J., Patapan, H., & 't Hart, P. (2009). *Dispersed Democratic leadership. Origins, Dynamics & Implications*. Oxford: Oxford University Press.
136. Kayzer, W. & Emans, H. (1977). Wie is er bang voor Joop den Uyl. Tekst van een marathon-interview. Hilversum: VARA.
137. Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in aanbouw, Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom.
138. Kersbergen, K. (1998). De cultuur van gelijkheid, de herverdeling van inkomen. In J. Ramakers, *Illusies van den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
139. Kersbergen, K. & Vis, B. (2016). *Verzorgingsstaat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
140. Koning, P. (2022). *Mark Rutte*. Leiden: Uitgeverij Brooklyn.
141. Kroeger, P. G. & Stam, J. (1998). *De rogge staat er dun bij, Macht en verval van het CDA 1974-1998*. Amsterdam: Balans.
142. Krop, M. (2019). *Wim Kok. Een leven op eigen kracht . Deel 1: Voor zijn mensen, 1938-1994 .* Amsterdam: Prometheus.
143. Kwant, A. de & Mathies, E. (1981). *Twee dingen..., Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten*. Utrecht: Het Spectrum.
144. Laing, M. (2012). Towards a Pragmatic Presidency? Exploring the Waning of Political Time. *Polity* , 44 (2), 234-259.

145. Laing, M. & McCaffrie, B. (2013). The Politics Prime Ministers Make: Political Time and Executive Leadership in Westminster Systems. In P. Strangio, P. 't Hart, & J. Walter, *Understanding Prime-Ministerial Performance. Comparative Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
146. Laing, M. & McCaffrie, B. (2017). The Impossible Leadership Situation? Analyzing Success for Disjunctive Presidents. *Presidential Studies Quarterly*, 47 (2), 255-276.
147. Laing, M. (2021). *Political Leadership. An Introduction*. London: Red Globe Press.
148. Langeveld, H. (1998). *Dit leven van krachtig handelen, Hendrikus Colijn, deel 1 (1869-1933)*. Amsterdam: Balans.
149. Langeveld, H. (2004). *Schipper naast God, Hendrikus Colijn, deel 2 (1933-1944)*. Amsterdam: Balans.
150. Langeveld, H. (2014). *De man die in de put sprong, Willem Schermerhorn*. Amsterdam: Boom.
151. Liagre Böhl, H. (2010). Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990.
152. In R. Aerts, H. Liagre Böhl, P. Rooy, & H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (pp. 265-342). Nijmegen: SUN.
153. Lijphart, A. (1979). Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek. Amsterdam: J.H. de Bussy.
154. Lindner, J.J. (2003). *Het tweede kabinet-Den Uyl*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
155. Maas, P. (1982). *Kabinetformaties 1959-1973*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
156. Magliocca, G.N. (2009). George W. Bush in Political Time: The Janus Presidency. *Law & Social Inquiry*, 34 (2), 473-493.
157. Mahdasian, S.A. (2002). *State, Trait, or Design? A Critical Examination of Assumptions Underlying Remote Assessment*. Washington: Washington State University.
158. Marcuse, H. (1969) Repressive Tolerance. In Wolff, R, Moore Jr., B, & Marcuse, H., *Critique of Pure Tolerance*. Boston: Beacon Press, 1969, pp. 95-137.
159. McCaffrie, B. (2012). Understanding the Success of Presidents and Prime Ministers: The Role of Opposition Parties. *Australian Journal of Political Science*, 47 (2), 257-271.
160. Meel, P. (2014). *Man van het moment. een politieke biografie van Henck Arron*. Amsterdam: Prometheus.
161. Meijer, C. (2014). *Jan de Quay (1901-1985). een biografie*. Amsterdam: Boom.
162. Metselaar, M. & B. Verbeek. (1997). Decision making in formal and informal small groups: the
163. Dutch Cabinet and the West New Guinea Conflict In: P. 't Hart, E. Stern, and B. Sundelius. *Beyond Groupthink. Political Groups Dynamics and Foreign Policymaking* (pp. 95-122). Ann Arbor: University of Michigan Press,
164. Merriënboer, J. van, Bootsma, P. & van Griensven, P. (2008). *Van Agt Biografie, Tour de force*. Amsterdam: Boom.
165. Merriënboer, J. van (2016). De moeder van alle formaties. de kabinetformatie van 1977. In C. v. Balen, & A. v. Kessel, *Kabinetformaties 1977-2012*. Amsterdam: Boom.
166. Merriënboer, J. van & Geurts, E. (2022). Oplopende emoties rondom oorlogskwesties, zedelijkheidsvraagstukken en softdrugs. In C. van Baalen, & A. Bos, *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig, 1971-1982* (pp. 572-588). Amsterdam: Boom.
167. Metze, M. (1995). *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*. Nijmegen: SUN.

168. Nichols, C. (2015). Reagan Reorders the Political regime: A Historical-Institutional Approach to Analysis of Change. *Presidential Studies Quarterly*, 45 (4), 703-726.
169. Oostindie, G., & Klinkers, I. (2001). *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben 1940-2000*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
170. Opland. (1977). *Sint Joop en de draak*. Amsterdam: De Harmonie.
171. Outshoorn, J. (1986). *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*. 's-Gravenhage: VUGA
172. Pegtel, A. (2015). *Haya van Someren-Downer. Liberaal activiste*. Amsterdam: Boom.
173. Pels, D., & Velde, H. te (2000). *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.
174. Peters, B. G. (2012). *Institutional Theory in Political Science, The New Institutionalism*. New York: The Continuum International Publishing Group.
175. Peters, K. (2015). *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar Paars 1994-2002*. Amsterdam: Boom
176. Post, J. & George, A. (2004). *Leaders and Their Followers in a Dangerous World. The Psychology of Political Behavior*. Ithaka: Cornell University Press.
177. Post, J. (2008). *The Psychological Assessment of Politcal Leaders*. An Arbor: The University of Michigan Press.
178. Post, J., Walker, S., Renshon, S., Weintraub, W., Winter, D., Hermann, M., Young, M, Suedfield, P., Tetlock, P. (2008). Applications: William Jefferson Clinton and Saddam Hussein. In J. Post, *The Psychological Assessment of Political Leaders: with profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton* (pp. 271-396). The University of Michigan Press.
179. Praag, P. van (1990). *Strategie en Illusie, Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*. Amsterdam: Het Spinhuis.
180. Preston, T. & 't Hart P. (1999). Understanding and evaluating bureaucratic politics. The nexus between political and advisory systems. *Political Psychology*. 20(1): 49-99
181. Preston, T. (2001). *The President & His Inner Circle, Leadership Style and the Advisory Process in Fogein Affairs*. New York: Columbia University Press.
182. Princen, S. & 't Hart, P. (2014). Putting policy paradigms in their place. *Journal of European Public Policy*, 21 (3), 470-474.
183. Puchinger, G. (1984). *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw*. Amsterdam: Sijthoff.
184. PvdA. (1963). *Om de kwaliteit van het bestaan*. Partij van de Arbeid. Amsterdam: PvdA.
185. Ramakers, J. (2012). Een kabinet dat er nooit had mogen komen. de formatie van het kabinet-Van Agt II (1981). In C. v. Balen, & A. v. Kessel, *Kabinetsformaties 1977-2012*. Amsterdam: Boom.
186. Ramakers, J., Voerman, G., & Zwart, R. (1998). *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
187. Ramdas, A. (2017). *Ethiek als vitaal belang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
188. Ramsoedh, H. (2018). *Surinaams onbehagen. Een sociale en politieke geschiedenis van Suriname 1865-2015*. Hilversum: Uitgeverij Veloren.
189. Rehwinkel, J. P. (1991). *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle: Tjeenk Willink.
190. Rehwinkel, J. P., Bovend'Eert, P. van & Hoekstra, R. J. (1994). *De positie van de minister-president*. Zwolle: Tjeenk Willink.

191. Reve, G. (1993). *Brieven van een aardappeleter*. Amsterdam: Uitgeverij Veen.
192. Reichwein, O. (1998). *J.M. den Uyl, Gereformeerd af, socialist geworden, calvinist gebleven*. Utrecht: Utrechtse Historische Cahiers.
193. Rhodes, B. (2018). *Mijn jaren met Obama*. Amsterdam; De Bezige Bij.
194. Rhodes, R., & 't Hart, P. (2014). Puzzles of Political Leadership. In R. Rhodes, & P. 't Hart, *The Oxford Handbook of Political Leadership* (pp. 1-24). Oxford: Oxford University Press.
195. Rijswijk, J. van (1992). *Repeterende breuken. de machtstrijd tussen pvda en cda*. Amsterdam: Prometheus.
196. Roethof, H. (1971). Abortus, van emancipatie gesproken. *Socialisme en Democratie*, 12 , 619-624.
197. Roethof, H. (1990). *Dwars over het Binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist*. Utrecht: Veen.
198. Rooy, P. de, & Velde, H. te (2005). *Met Kok over veranderend Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek.
199. Rooy, P. de (2010). De ongemakkelijke democratie 1913-1949. In R. Aerts, H. Liagre Böhl, P. Rooy, & H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (pp. 179-262). Nijmegen: SUN.
200. Rosenthal, U. (1984). *Rampen rellen gijzelingen. Crisisbesluitvorming in Nederland*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
201. Schafer, M. (2014). At-A-Distance Analysis. In R. A. Rhodes, & P. 't Hart, *The Oxford Handbook of Political leadership*. Oxford: Oxford University Press.
202. Schnabel, P. (1976). Steeds minder abortussen in Nederland. *Medisch Contact*, 19 , 581-587.
203. Schoeller, M.G. (2017). Providing political leadership? Three case studies on Germany's ambiguous role in the eurozone crisis. *Journal of European Public Policy*, 24 (1), 1-20.
204. Scholten, W. (2012). *Mooie Barend, Biografie van B.W. Biesheuvel 1920-2001*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
205. SER. (1975). *Advies over taak, samenstelling en bevoegdheden van ondernemingsraden*. Sociaal Economische Raad, 's-Gravenhage.
206. Sijpersma, P. (2020). *Hans Wiegel. De biografie*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact.
207. Skowronek, S. (1997). *The Politics Presidents Make*. Cambridge: Belknap Press.
208. Skowronek, S. (2011). *Presidential Leadership in Political Time. Reprise and Reappraisal*. Kansas: University Press of Kansas.
209. Smeets, H. (2021). *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo 1931-2010*. Amsterdam: De Bezige Bij.
210. Smit (-Kool), J. (1966). Met u, over u, zonder u. *De Nieuwe Stem*, 21 , 719-721.
211. Smit (-Kool), J. (1967). Het onbehagen bij de vrouw. *De Gids*, 130 , 267-281.
212. Snel, J. (2014) Nederland gidsland: ontstaan en zin van een betwist begrip. *Christen Democratische Verkenningen*, 4, 61-72
213. Steen, P. van der (2004). *Cals. Koopman in verwachtingen*. Amsterdam: Balans.
214. Steunenbergh, B. (2000). *Institutionele verandering: naar een bestuurskunde bewegend tussen 'vloeibare' en 'gestolde' voorkeuren*. Leiden: RUL.
215. Straaten, P. van (1977). *Bij ons in het dorp*. Amsterdam: Van Gennep.

216. Strangio, P., 't Hart, P. & Walter, J. (2013). *Understanding Prime-Ministerial Performance. Comparative Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
217. Strangio, P., 't Hart, P. & Walter, J. (2016). *Settling the Office - The Australian Prime Ministership from Federation to Reconstruction*. Melbourne University Press.
218. Strangio, P., 't Hart, P. & Walter, J. (2017). *The Pivot of Power - Australian Prime Ministers and Political Leadership 1950-2016*. Melbourne University Press.
219. Swinkels, M., Zuydam, S., & Esch, F. van (2017). Modern Prime-Ministerial Leadership in the Netherlands: Consensus or Confrontation. In M. Bennister, B. Worthy, & P. Hart, *The Leadership Capital Index. A New Perspective on Political Leadership* (pp. 164-182). Oxford: Oxford University Press.
220. Teddlie, C., & Tashakkori, A. (2009). *Foundations of Mixed Methods Research. Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*. Los Angeles: SAGE Publications.
221. Tetlock, P., & Belkin, A. (1996). *Counterfactual Thought Experiments in World Politics. Logical Methodological and Psychological perspectives*. Princeton: Princeton University Press.
222. Theakston, K. (2002). Political Skills and Context in Prime Ministerial Leadership in Britain. *Politics & Policy*, 30 (2), 283-323.
223. Thijn, E. van (1974, februari). Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai? *Socialisme en Democratie*, 2, 41-52.
224. Thijn, E. van (1977). *Dagboek van een onderhandelaar*. Amsterdam: Van Gennep.
225. Toirkens, J. (1988). *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*. Deventer: Kluwer.
226. Treffers, P. (2006). Abortus provocatus in Nederland in de 20e eeuw: van stilzwijgen naar revolutionaire verandering. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 150 (10), 567-573.
227. Tromp, J. & Witteman, P. (1980). *Voor de duvel niet bang. mr. Dries van Agt van weezin tot wellust*. Haarlem: Den Haan.
228. Uhr, J. & 't Hart, P. (2008). *Public Leadership. Perspective and Practices*. Canberra: The Australian National University.
229. Uyl, J. den (1970, augustus). De smalle marge van democratische politiek. *Socialisme en Democratie*, 7, 299-320
230. Uyl, J. den (1978). *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*. Amsterdam: Bert Bakker.
231. Veenhoven, R. (1968). Abortus in de politiek. *Socialisme en Democratie*, 25, 540-551.
232. Velde, H. te (1998). Haast in de politiek. De stijl van Den Uyl en de opkomst van Van Agt. In J. Ramakers, *Illusies van den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
233. Velde, H. te (2002). *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
234. Velde, H. te (2010). *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
235. Verbeek, B. (2003). *Decision-Making in Great Britain During the Suez Crisis. Small Groups and a Persistent Leader*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
236. Verhey, B. J. (2005). *Een versterking van de minister-president*. Deventer: Kluwer.
237. Verhoeven, N. (2020). *Thematische Analyse. Patronen vinden bij kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom.
238. Verkuil, D. (2019). *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam

239. Versteegh, K. (2021). *Schaduwleiders. Rollen en invloeden van 'tweede mannen' in de politiek*. Amsterdam: Boom.
240. Vries, J. de (1989). *Grondpolitiek en kabinetcrises*. Den Haag: VUGA Uitgeverij.
241. Vries, J. de & P. Bordewijk. (2009). *Rijdende treinen en gepasseerde station. Over Srebrenica, de kredietcrisis en andere beleidsfiasco's*. Amsterdam: Uitgeverij Van Genneep B.V.
242. Wagenaar, M. (1988). *Herinneringen aan Joop den Uyl*. Amsterdam: Van Genneep.
243. Weber, M. (1980). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
244. Weber, M. (1999). *Politiek als beroep*. Baarn: Agora.
245. Weller, P. (2014). The Variability of Prime Ministers. In R. Rhodes, & P. 'l. Hart, *The Oxford Handbook of Political Leadership* (pp. 489-502). Oxford: Oxford University Press.
246. Weller, P., Grube, D. & Rhodes, R. (2021). *Comparing Cabinets. Dilemmas of Collective Government*. Oxford: Oxford University Press.
247. Werf, H. van der (1975). *Den Uyl, profiel van een politicus*. Baarn: H. Meulenhoff.
248. Wielenga, F. (2009). *Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Boom.
249. Wielenga, F. (2022). *Op zoek naar stabiliteit: Nederland tijdens de Balkenende-jaren 2002-2010*. Amsterdam: Boom.
250. Yeasmin, S., & Ferdousour Rahman, K. (2012). 'Triangulation' Research Method as the Tool of Social Science Research. *BUP JOURNAL*, 1 (1), 154-163.
251. Yin, R.K. (2018). *Case Study Research and Applications: Design and Methods*. Thousands Oaks: Sage.
252. Ziller, R., Stone, W., Jackson, R., & Terbovic, N. (1977). Self-Other Orientations and Political Behavior. In: Hermann, M. *A Psychological Examination of Political Leaders*. New York: Free Press.

CURRICULUM VITAE

Willem Ouwehand (1959) ging na het behalen van zijn mavo- en havo-diploma naar de Pedagogische Academie J.D. de Visser Smits in Den Haag. Hij was werkzaam als docent in het basis- en voortgezet onderwijs en startte in 1986 als avondstudent de studie Pedagogische en Andragogische Wetenschappen aan de RU Leiden. Hij behaalde daar in 1990 zijn doctoraal examen bij de vakgroep Onderwijskunde met een onderzoek naar de opleidingsbehoeften van adjudanten van gemeentepolitie.

Hij is inmiddels ruim dertig jaar werkzaam als opleider en adviseur, onder andere op het brede terrein van leiderschap. Daarnaast gaf hij gedurende een groot aantal jaren zelf leiding, waaronder als directielid van een trainings- en adviesbureau.

Sinds zijn jeugd heeft hij een brede politieke belangstelling. De combinatie van deze interesse en zijn professionele belangstelling voor leiderschap heeft geleid tot het idee wetenschappelijk onderzoek te doen naar het leiderschap van de minister-president.

ENGLISH SUMMARY

Introduction

This dissertation contributes to the knowledge about Joop Den Uyl in his role as prime minister, the opportunities and obstacles of the office of the Dutch prime minister, and the theory of political leadership. The study combines two very different theoretical perspectives: political time and leadership trait analysis (LTA). Juxtaposed use of these perspectives creates both microscopic insight into the role of personality in Den Uyl's political leadership and macroscopic insight into the constraints and opportunities for his leadership emanating from the broader socio-political context Den Uyl found himself in during his time in office. The empirical part of the study combines LTA-led personality assessment of Den Uyl with two in-depth case studies describing and analyzing how as prime minister Den Uyl navigated two starkly different leadership challenges. Deploying this research design sheds new light on Den Uyl's premiership, which has been the object of ongoing examination by journalists, contemporaries, and scholars.

Although the Den Uyl cabinet took office over 50 years ago, the performance of prime minister Joop den Uyl (1973-1977) continues to puzzle observers of Dutch politics. The interplay of his political persona, his leadership style and challenges faced by his government in the socio-political and economic climate of the 1970s continue to capture the imagination of commentators. This study of Joop den Uyl as prime minister aims, however, to contribute not only to our insight into this particular political figure, but to also to provide tools and insights for the study of prime-ministerial political leadership more widely. The analytical focus of this study is on the *interplay* between the politician and head of government Den Uyl and the social and political context in which he acted. This is reflected in the central research question: *How does the interaction between context and person determine the performance and impact of prime minister Den Uyl's political leadership?*

Theoretical exploration

After an extensive discussion of the state of the art in the study of executive political leadership, I introduce two analytical frameworks that form the 'lenses' through which I look at Den Uyl's as prime minister. The first lens, the one of the typology of the *political time*, offers a contextual perspective based on the insights of American political scientist Stephen Skowronek, and subsequent adaptations and refinements by other scholars. I use this typology to analyse the opportunities and constraints Den Uyl experienced from the political, economic, and institutional context during his time as prime minister. The second lens, the one of *leadership trait analysis* (hereafter LTA), developed by Margaret G. Hermann, provides a tool for assessing Den Uyl's political personality. Using the LTA, I describe how Joop den Uyl's personality shaped his leadership style and in so doing his performance as prime minister.

Den Uyl's premiership in context: political time analysis

The first empirical chapter describes the political time of the Den Uyl cabinet by situating a number of policy paradigms from the 1972 election manifestos in the typology of the political time. The term policy paradigm is a central concept in the theory of political time and refers to a set of basic values, ideas and political preferences based on of which policy and government are organised.

A prime minister takes office at a specific time. And the passage of time is seen in this context as a cycle in which certain phases keep recurring. The term political time herein refers to this cycle, in which policy paradigms come and go. A policy paradigm survives as long as there is broad support for its problem-solving ability. At some point, the adaptivity of the policy paradigm declines and its support disappears. When that happens, the policy paradigm will sooner or later enter into a fatal crisis. And, subsequently, a new policy paradigm appears that does have the required problem-solving capacity and for which a new support arises.

We can determine the political-temporal fit of a prime minister by how the prime minister relates to a prevailing policy paradigm: to what extent does he support the prevailing policy paradigm? By relating the problem-solving ability of a policy paradigm, in the diagram below, to the extent to which the prime minister is politically committed to it, we can distinguish four types of leadership positions.

Paradigm's problem-solving capacity	<i>Ascending/ high</i>	<i>Declining / low</i>
Prime minister's commitment to paradigm		
<i>High</i>	<i>Articulation</i>	<i>Preservation</i>
<i>Low</i>	<i>Pre-emption</i>	<i>Innovation</i>

Leadership position as a function of the political time, adapted from 't Hart (2011 and 2014)

The study shows that both policy paradigms that were being deployed to address high-salience challenges in social and economic policy at the time of Den Uyl's premiership, were suffering from problem-solving capacity. Den Uyl's strong commitment to both put him and his cabinet in the somewhat tragic – some might say Quixotic - 'preservation' position. By contrast, in two other areas - the democratic institutions and the foreign policy paradigms - Den Uyl's commitment and the problem-solving capacity did align, enabling several notable achievements.

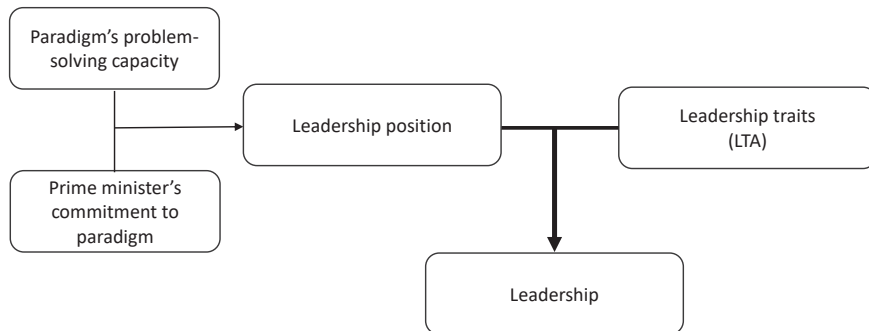
Joop den Uyl's political personality: LTA analysis

The second sub-study uses the LTA to describe Den Uyl's political personality. Based on this LTA analysis, I formulated the following expectations for his performance as prime minister.

1. Den Uyl knows what needs to be done. His focus will be on removing political constraints that stand in the way of his ambitions.
2. He will seek consensus in decision-making. In doing so, Den Uyl will not use his authority or power in a directive manner to force a decision. Instead, he will try to convince others of his vision.
3. His need for information focuses primarily on mapping constraints. Den Uyl will want to continuously exert his personal influence and control political decision-making. He circumvents bureaucratic processes and decision-making rules when he deems it politically opportune.
4. Den Uyl is convinced he is the most suitable politician to lead the realisation of these ambitions as prime minister, and he will mostly ignore any criticism on his leadership performance.
5. His primary focus is on realising his ambitions, which may be at the expense of his relationship with coalition partners and other key figures.

Case studies: The decolonisation of Suriname and the abortion issue

I then *combine both perspectives* in two case studies, guided by the conceptual framework depicted below.

The political time framework provides a toolkit to determine how political ambitions of a prime minister match with the prevailing policy ideas of the moment. The conceptual framework depicts this by correlating the policy paradigm and the prime minister's commitment, resulting in one of four possible leadership positions. Subsequently, the framework shows the interplay of the two lenses political time and LTA and its resulting leadership.

The case studies cover two big challenges facing the Den Uyl government at the time: Suriname's drive for independence and the regulation of abortion practices. The main argument for choosing these two case studies is the assessment, beforehand, that they represent very different leadership positions in terms of the typology of political time, *preservation* and *innovation*. Based on the typology, these two leadership positions would require very different leadership styles. This enables me to clearly demonstrate in what ways the interaction between Den Uyl and the context varies.

Using the model of political time, I first describe Den Uyl's political position and leadership position in the case at hand. I, then, describe in detail the events with a focus on Den Uyl's actions based on extensive source and archive research. After concluding the actual case description, I analyse Den Uyl's performance based on his LTA in relation to the leadership position.

During the Den Uyl cabinet, the colonial presence of the Netherlands in Suriname will end (case study 1). Although Den Uyl and his cabinet also sought independence for the Netherlands Antilles, its local government however steered away from independence.

Based on the conceptual framework, it appears that when the Den Uyl cabinet takes office, there was a leadership position of 'innovation'. The traits of his LTA profile are recognisable in Den Uyl's performance on this issue, for better and worse. In this instance, the context appears to determine Den Uyl's possibilities to realise his ambition. Despite being able to exert himself with 'innovation' leadership, there were other players and factors that determine his possibilities. Nevertheless, Den Uyl managed to leave his mark on the events and outcomes. Thus, although the Dutch prime minister has a weaker constitutional position compared to other government leaders, if they play their cards well they can be pivotal (co-)engineers of policy reform. Den Uyl achieved this in the case of the decolonisation of Suriname. Most prominently, he 'centralised' the drive for policy change by setting up a special ministerial committee with far-reaching powers, and then personally oversaw both decision-making and implementation in a tight manner. However, this same strategy and style proved counter-productive in the parallel debates on the decolonisation of another colony, the Dutch Antilles. As a result of his high self-confidence - boosted even further by his success in Suriname - Den Uyl misjudged the possibilities of putting decolonisation on the Antillean government's agenda. He only paid limited attention to relational aspects which led to additional irritation among the members of the Antillean government, ultimately stymying the effort.

Twice during his cabinet term, Den Uyl found himself confronted with political and social upheaval regarding the abortion issue (case study 2). From the early 1970s onwards, the number of abortions in the Netherlands substantially increased, partly due to the arrival of specialized abortion clinics. Although abortion was criminally prohibited, prosecution was not being pursued. The working methods of the Bloemenhove clinic in particular caused tension in the cabinet, as advanced pregnancies were terminated at this clinic. Minister

of Justice Van Agt tried to intervene against these practices, resulting in complex political implications that even threatened the cabinet's survival.

At the beginning of the Den Uyl cabinet, various political and social currents collided. The status quo of the abortion-policy paradigm faced strong pressures. According to the typology of political time, it had a low problem-solving capacity. Den Uyl agreed with Minister of Justice Van Agt's position. His attitude showed his commitment to the existing policy paradigm. According to the typology, for Den Uyl (and for Minister of Justice Van Agt) there was a leadership position preservation.

In this case study, Den Uyl showed a certain ambivalence towards the leadership position. While Minister of Justice Van Agt accepted the leadership position, regardless of the personal and political consequences, Den Uyl did not. It was only when the events concerning Bloemenhove put the survival of the cabinet at stake, Den Uyl stepped to the fore and focused on eliminating the political turmoil. Den Uyl and Van Agt constantly worked alongside each other on this issue, instead of advancing together on this shared leadership position.

Analysis and conclusions

At the end of this study, I reflect on the value of the two perspectives and the conceptual framework I developed. As a first lens, the LTA provided me with a 'psychological grammar' when interpreting Den Uyl's performance. However, the crux turned out to be in the psychological interpretation of certain patterns in Den Uyl's performance. This yielded new insights and occasionally new puzzles. The second lens originates from the work of US political historian Stephen Skowronek. The literature addresses the question whether and if so, to what extent Skowronek's model is applicable in the Dutch political constellation. My case research confirms Laing and McCaffrie's presumption that for democracies with a consensus system and inevitable multiparty coalitions, there are inherent limitations to this theory's explanatory power. Based on the two case studies, I recommend to also include the views and attitudes of key figures other than the prime minister who defacto exercise co-leadership on the issue at hand.

In the theoretical exploration, I expressed the expectation that the combination of the two lenses of my choosing was promising. Particularly because of Den Uyl's strong conviction about the possibilities and necessity of innovation leadership and his leadership style, which is quite outspoken by Dutch standards. In my view, the application of the typology of political time in combination with the LTA certainly fulfilled this promise, especially by shedding a different light on the political space for and the nature of Den Uyl's leadership in the two cases I examined. By analyzing Den Uyl's leadership position in the case studies and then interpreting his concrete actions using the LTA, I have gained new insight into his leadership. At the same time, I must also stipulate that in both cases, the actions of a number of key figures were decisive for the course of events and thus also for Den Uyl's leadership.

However, in the research design I used, the impact of these key figures became clear to me not by looking through both lenses, but rather by looking 'alongside' them.

The study ends by suggesting two themes for future research. The first theme stems from the case study on the abortion issue, where at a number of times the judiciary plays a determining role in the development of the policy paradigm. The question is whether and if so, to what extent the judiciary influences the political life-cycle of a policy paradigm.

The second theme ties in with the fledgling literature on shared leadership in political contexts. The case studies revealed how decisive the laborious shared leadership of PvdA parliamentary party leader Van Thijn and Prime Minister Den Uyl became over the course of the cabinet period and how it determined Den Uyl's performance. The formation and impact of such 'political tandems', in which the influence of the whole is greater than that of the sum of its parts, could also be examined in other premierships.

The model of political time offers the possibility to compare government leaders who, although acting at different historical moments, operated in the same political time frame and had to deal with similar leadership positions. In the case of Den Uyl, a comparison in economic terms is possible with the pre-war confessional Prime Minister Colijn (ARP). The similarities in both their performances are striking. Both Colijn and Den Uyl display a typical Calvinist doctrinairism, not only in the economic arena, accompanied by great self-confidence in their own abilities, which will eventually cost them both the office of prime minister. However, their leadership and political fate was mainly determined by the narrow margin afforded to anyone holding the office of prime minister in the Netherlands.

DANKWOORD

Het is een groot voorrecht Femke van Esch, Paul Frissen en Paul 't Hart mijn promotoren te kunnen noemen. Ieder vanuit hun eigen wetenschappelijke achtergrond hebben ze mij op betrokken wijze begeleid. Ze voelden haarfijn aan wat mijn 'zone van naaste ontwikkeling' was en gaven mij de ruimte om mijn eigen weg te zoeken. Soms meende ik wel eens een opgetrokken wenkbrauw te zien, maar tegelijkertijd hielden zij een open blik en stuurden mij indien nodig met zachte hand in de juiste richting. Ik kijk dankbaar terug op hun opbouwende commentaar bij mijn vele concepten en in het bijzonder op onze boeiende en soms ook persoonlijke gesprekken.

De beoordelingscommissie heeft mij een goed beeld gegeven van de wetenschappelijke waarde alsmede de tekortkomingen van mijn onderzoek. Het heeft mij geholpen een aantal onderdelen in het manuscript verder aan te scherpen. Ik ben Rudy Andeweg, Mark Bovens, Sarah de Lange, Henk te Velde en Barbara Vis zeer erkentelijk voor hun zorgvuldige beoordeling van mijn manuscript.

Veel verschillende mensen hebben een waardevolle bijdrage geleverd aan mijn proefschrift. Ik wil er hier enkelen met name noemen. Met onze vriend Jaap Hogenboezem, universitair docent politieke wetenschappen in Maastricht, heb ik regelmatig van gedachten gewisseld. Tijdens het schrijven van het slothoofdstuk heb ik dankbaar gebruik gemaakt van zijn suggesties. Lisa van de Bunt, emeritus hoogleraar aan de VU, maakte mij als eerste enthousiast voor een promotie en bleef daarna steeds met interesse naar het onderzoek informeren.

Mijn echtgenote Annemieke en onze zoon Floris volgden de gehele periode met de nodige aanmoediging mijn vorderingen. Het toeval wil dat Floris zijn studie gelijktijdig afrondde met de goedkeuring van mijn manuscript. Een mooi moment: Vader en zoon samen over de finish. Annemieke las en becommentarieerde steeds blijmoedig de eerste versies van de hoofdstukken. Ze wist, vaak beter dan ikzelf, onder woorden te brengen met hoeveel plezier ik aan het onderzoek werkte. Het is niet onopgemerkt gebleven.